

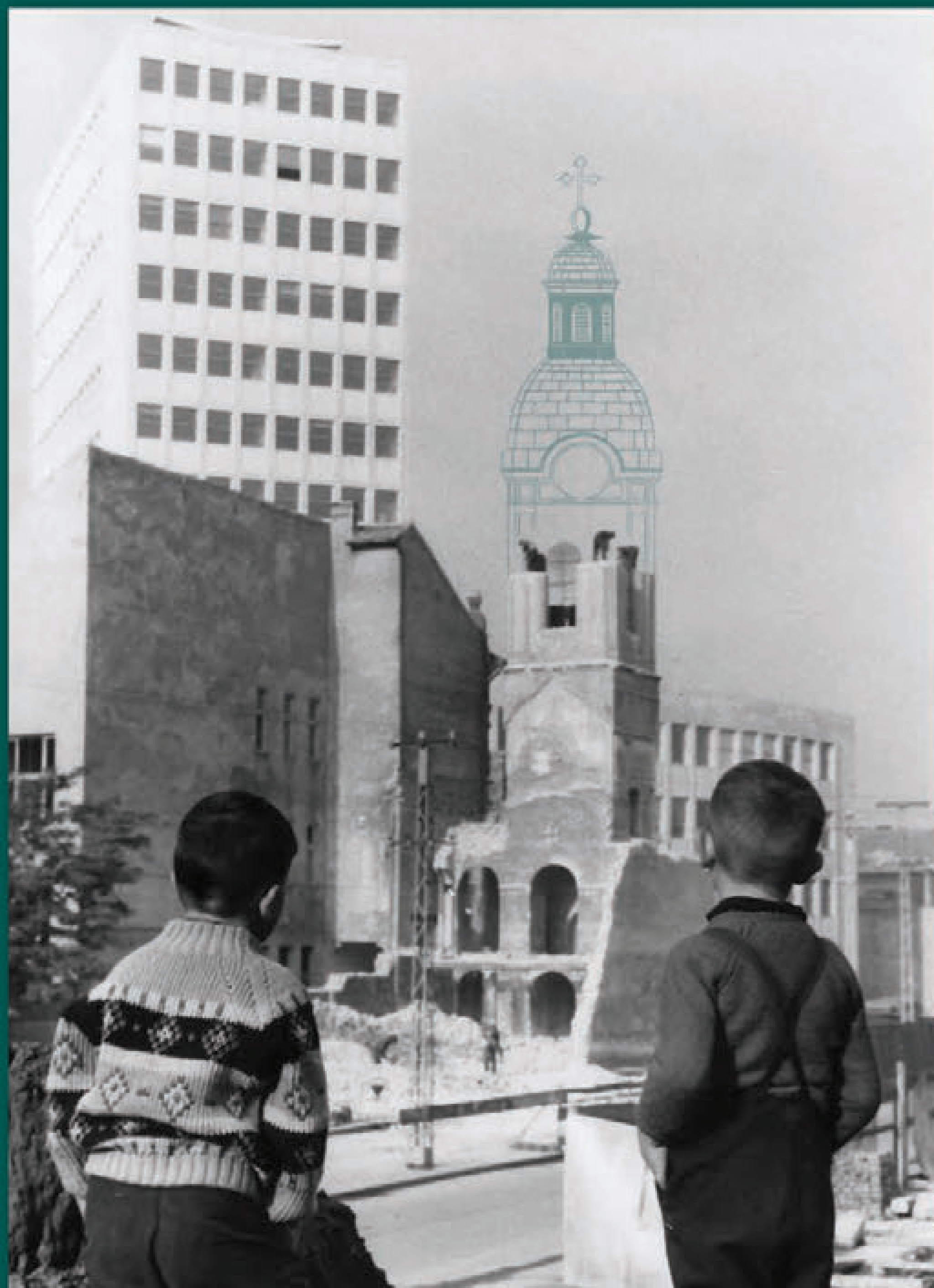
Љиљана Лазић

ЈЕРМЕНСКА ЦРКВА У НОВОМ САДУ

Љиљана Лазић

ЈЕРМЕНСКА ЦРКВА У НОВОМ САДУ

Избрисана баштина

МУЗЕЈ ГРАДА НОВОГ САДА

Љиљана Лазић

Јерменска црква у Новом Саду

Избрисана баштина

Нови Сад
2014.

Садржај

Увод

У историји Новог Сада постоје поглавља која се, само с времена на време, поново отварају и читају. Једно од таквих је и прича о новосадским Јерменима - малој заједници која је своје уточиште пронашла у Петроварадинском Шанцу 1739. године. Њени чланови су били специфични по свом пореклу, традицији, верском опредељењу и економској моћи. У град су стигли под заштитом Ватикана и јерменског монашког реда мехитариста. Уз њихову помоћ и сопственим средствима, Јермени су средином 18. века подигли своју прву цркву, управо у време када је Нови Сад стекао привилегију слободног краљевског града. У панорами Новог Сада Црква Св. Гргура Просветитеља се није истицала величином и изгледом, али је представљала једини јерменски храм на ширем географском подручју.

Новосадски Јермени су просперирали до половине 19. века. Иако је у најбољим временима колонија достизала тек сто чланова, био је приметан њихов допринос економском јачању града. Нажалост, у бомбардовању града 1849. године, срушена је Јерменска црква, а број њених верника се драстично смањио. Захваљујући упорности јерменских свештеника-мехитариста и дарежљивости Марије Трандафил, храм је обновљен 1872. године. Иако је од краја 19. века у Јерменску цркву улазило веома мало верника, грађани су били навикнути на њену фасаду и присуство старих свештеника. За старије генерације овај објекат је представљао симбол старог Новог Сада.

Носталгија и жеља за очувањем старе архитектуре, међутим, нису били довољно снажни аргументи који би послератне урбанисте убедили да сачувају објекте у старом језгру Новог Сада. Као жртва просецања Булевара маршала Тита, Јерменска црква је срушена у октобру 1963. године. Преживео је део једног зида, а последњи камен темеља је ископан у деветој деценији 20. века. На месту некадашњег гробља је подигнута неугледна ограда, испред које, и данас, стоји надгробни споменик породице која је припадала давно несталој и заборављеној јерменској колонији у Новом Саду.

Планина Арарат (извор: http://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Great_Ararat.jpg)

Јерменија – прва хришћанска држава

Према *Старом завету*, два најзначајнија догађаја у историји човечанства догодила су се на подручју које Јермени сматрају својом постојбином. На изворима река Тигар и Еуфрат Бог је створио рај за човека, а на планини Арарат се, према легенди, зауставила Нојева барка, па се, у свету хришћанства, Јерменско високогорје сматра колевком и почетном тачком људске цивилизације и историје. Чињеница да је управо на овом подручју хришћанство први пут озваничено као једина државна религија, за вернике представља потврду библијских тврдњи, док је остали тумаче као последицу историјских околности.

Јерменија улази у ред оних земаља чије су се границе током историје мењале небројено пута. Налази се у југозападној Азији, јужно од Кавказа, између Грузије, Азербејџана, Ирана и Турске, али данас не обухвата територију некадашњег јерменског краљевства. Кроз Јерменију су, током историје, пролазили трговачки путеви који су спајали Азију и Европу, па је због свог значајног геостратешког положаја и богатих природних ресурса непрестано била мета многобројних војних освајања и место страдања. Према оцу јерменске историје Мовсесу Хоренацију, који је живео у 5. веку, овај предео је зван Хајк, по претку свих Јермена Хајку.[1] Назив Јерменија потиче од Арама, Хајковог потомка.[2] У старим легендама се наводи да је Хајк био Нојев прапраунук, ујединитељ племена у подножју Арарата, а његов праунук Арам важи за творца јерменске нације.

Археолошка истраживања су показала да су људи у том подручју живели још током неолита, а са Јерменског високогорја су пре пет миленијума кренуле бројне сеобе средњоазијских племена према Медитерану, Малој Азији и Месопотамији. У планинским подручјима јужно од Кавказа је у 9. веку п. н. е. формирано краљевство Урарту које је просперирало следећа три столећа. Тада је наступио још један талас сеоба индоевропских народа, кључан у етногенези савременог јерменског народа.[3] Процес стапања староседелаца и новопридошлих племена је окончан између 4. и 2. века п. н. е.

Најраније помене јерменске државе, која је постојала у првом миленијуму, налазимо у египатским и асирским документима. Асирци и Персијанци су је често нападали и покушавали да освоје. Исте намере имала је и војска Александра Великог у 4. веку п. н. е., након чије смрти

---

1 Легенда о хероју Хајку, који је победио вавилонског гиганта Белуса, представља најстарији део колективне меморије Јермена и илуструје њихову борбу против Вавилонског царства у првим вековима првог миленијума п. н. е.

2 Јермени своју земљу називају Ајастан. Турци је називају Ерменистан, Руси Арменија, а Срби Јерменија.

3 Јермени представљају мешавину Халдејаца и Индоевропљана. Претежно су високи, имају орловски нос, бујну црну косу и тамне очи. Јерменски језик припада групи индоевропских језика, али су његова фонетика и граматика слични кавкаским језицима. Лит.: Redgate, Elizabeth, *The Armenians*, Oxford 1998.

су генерал Селеука и његови наследници ограничавали власт јерменске династије Јервандјан. Тровековно присуство династије Селеукида и додир са Македонцима је имао за последицу хеленизацију простора на коме су живели стари Јермени. Историјским врхунцем старе Јерменије може да се сматра период владавине Тиграна II Великог (95-55. п.н.е), који је успео да уједини све јерменске провинције од Црног до Каспијског мора, заузме широке територије и створи моћну државу, наклоњену хеленистичкој култури.

Територија Јерменије у време Тиграна II
(извор: http://peopleofar.wordpress.com/tag/tigranes-the-great/)

У наредна два века је држава Јермена прелазила из руку Римљана у руке Парћана и обрнуто. Кључни тренутак јерменске историје десио се 301. године, за време владавине Тиридата (Трдата) III Великог који је прихватио хришћанство, и то не само као личну, већ и као државну религију. Јерменија је била прва земља која се одлучила на такав чин. Према легенди, главну заслугу за овај догађај је имао Св. Григорије Просветитељ (257-331), проповедник и оснивач Јерменске апостолске цркве.[4] Током 4. века су саграђене бројне цркве на местима старијих храмова, а посебан значај за ширење вере имало је подизање катедралног храма у Ечмиадзину 303. године. Од тог времена се хришћанство проширило на све видове свакодневног живота и културе Јермена.

4 Према старијим предањима, оснивачи Јерменске апостолске цркве били су апостоли Тадеј и Вартоломеј који су на подручју Јерменије ширили хришћанство у периоду 40-60. године.

Св. Григорије Просветитељ (извор: http://kalkmalningar.blogspot.com)

Иако је 390. године, због унутрашњих сукоба, држава подељена на византијски и персијски део, у 5. веку је наступило златно доба јерменске културе. На старојерменски језик, чији је алфабет саставио Св. Месроп Маштоц, преведена је *Библија*. Истовремено су написана многобројна дела из области теологије, филозофије, историје и географије, док су архитектура, сликарство и наука достигли свој највиши ниво. Потпуна хеленизација Јермена је наступила након 536. године, када је цар Јустинијан поделио византијски део Јерменије у четири провинције. Тада су Јермени, после Грка, постали најважнији народ у Византији, који је дао и неколико владара великог царства.

Јачању веза Јермена са европском цивилизацијом допринела је кнежевина Мала Јерменија која је 1080. године формирана у Киликији, и то као византијски вазал. Број становника се постепено повећавао, па је око 1180. кнежевина стекла аутономију и постала краљевство - са престоницом у Сису и новом владарском династијом. У 12. веку је уследио економски

и културни просперитет, који је делимично био последица повезивања Јермена са крсташким државама у Светој земљи и стварања трговачких веза са Италијом и Француском.[5] О блиским политичким везама са европским државама сведочи и чињеница да је последњи јерменски краљ Киликије - Левон V, окончао свој живот у Француској 1393. године.

Од 8. до 20. века малоазијске територије насељене Јерменима су освајали Арапи, Персијанаци, Монголи - Татари, Турци - Селџуци и Руси што је имало за последицу страдање великог броја припадника овог народа и њихове миграције према Медитерану, Русији и средњој Европи. Јермени су стизали у Европу у таласима - као трговци, банкари, златари, гостионичари, уметници и занатлије разних профила. Њихова велика дијаспора обухватала је бројне градске колоније од Русије до Мале Азије, а трговачки послови обављани су од Индије до Велике Британије. Ипак, где год су живели, Јермени су настојали да очувају заједништво, културну и духовну традицију, као и посебан начин живота.[6]

Велику улогу у заштити националног наслеђа Јермена широм Европе и Азије имала је Јерменска апостолска црква, звана још и Грегоријанска црква. Она није остала у канонском јединству са православном црквом, већ је припала заједници дохалкидонских или старих источних цркава.[7] До њиховог формирања је дошло након два Васељенска сабора на којима је расправљано о важним христолошким догмама. На Трећем васељенском сабору у Ефесу, одржаном 431. године, осуђена је несторијанска јерес коју су прихватиле источне цркве, а на Четвртом васељенском сабору у Халкедону 451. године издвојиле су се монофизитске цркве које су прихватиле формулу само једне Христове природе – божанске.[8] Међу њима је била и Јерменска апостолска црква, која се током наредних векова самостално развијала. У условима честог поробљавања Јермена и њиховог живота у територијално раздељеним и раштрканим областима, национална црква је подељена на више католикосата, односно аутономних патријаршија. Тако је 622. године оформљена Јерусалимска јерменска патријаршија, године 1441. Киликијски јерменски католикосат и 1461. Цариградска јерменска патријаршија.[9] Њихова функција је била очување националног јединства и

5 Малу Јерменију је посетио и српски архиепископ Свети Сава током својих путовања по Малој Азији. Лит.: Поповић, Јустин, *Свети Сава – Први ерхиепископ српски*, Манастир Хиландар 1996, 197.

6 О историји Јерменије: Данјелијан, Е. Л., „Кратка историја Јерменије“, у: *Јермени. Историја – геноцид – расејање*, Београд 2003; Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, Los Angeles 2008.

7 Овој групи припадају цркве монофизитских и несторијанских опредељења (Сиријска црква, Јерменска апостолска црква, Коптска црква, Етиопијска црква и Индијско-малабарска црква). Заједничке карактеристике ових цркава су: жеља за црквеном аутономијом, локална богослужења, симбиоза са домаћом културом и језиком.

8 Percival, Henry R. (ed), *The seven ecumenical Councils of the undivided Church*, Michigan 1983, 191-297.

9 У надлежности католикоса у Ечмиадзину налазе се све епархије на територији Јерменије, као и велики број епархија по целом свету. Под управом киликијског католикоса су епархије Либана, Сирије и Кипра. Патријарси у Јерусалиму и Истанбулу имају ранг архиепископа и под њиховом јурисдикцијом су јерменске цркве у Израелу, Јордану, Турској и на Криту.

интереса Јермена раширених на огромној територији. Јединство саме цркве огледало се у личности католикоса у Ечмиадзину, наследника Св. Григорија Просветитеља.[10]

Од настанка јерменске државе у Киликији у 11. веку, припадници овог народа све више су долазили у додир са Римокатоличком црквом која је желела привући Јерменску апостолску цркву под окриље Рима. У време крсташких ратова десио се први и краткотрајни покушај уније цркве Киликијског краљевства са Римокатоличком црквом. Тема је поново отворена на црквеном сабору у Фиренци 1439. године, али су векови пролазили без правог договора. Посебно снажна латинизација је наступила у 17. веку, када су у Малој Азији били присутни бројни мисионари са Запада који су ширили утицај Ватикана. Њихово деловање је имало за последицу верску поделу међу Јерменима, јер је један мањи део народа прихватио римокатоличку догму и папски патронат. Коначно је 1742. године папа Бенедикт XIV званично установио Јерменску католичку цркву - са седиштем у Либану. Она је постала само једна у низу источних католичких цркава које су настале на Блиском истоку, у Европи, северној Африци и Индији. Иако су прихватиле пуно јединство са Римом и папу као духовног вођу, те цркве су задржале различите литургијске обреде, законе, обичаје, као и теолошке специфичности.[11] Један од типичних примера такве верске симбиозе јесте и мехитаристички црквени ред, који је од 18. века био духовни заштитник Јермена насељених на Балкану и у средњој Европи.

10 Католикос је титула врховног поглавара Јерменске апостолске цркве, а његово седиште у Ечмиадзину налази се надомак Јеревана, главног града Јерменије.

11 Kolarić, Juraj, *Istočni kršćani. Nestorijanci, Jakobiti, Armenci, Kopti i Etiopljani*, Zagreb 1982, 103-125.

Грб Конгрегације мехитариста (фото: Љ. Лазић, 2012)

Црквени ред мехитариста

Мало је позната чињеница да су верска опредељења Јермена везана за три гране хришћанства: монофизитизам, римокатоличанство и протестантизам. Иако Јерменска апостолска црква, од времена настанка на почетку 4. века, окупља највећи део народа, верске поделе у 18. веку су утицале на стварање римокатоличких и протестантских заједница у јерменској дијаспори. У оквиру римокатоличанства већ више од три века делује и посебан црквени ред, чији се припадници зову мехитаристи. У Европи постоје два мехитаристичка центра, која су под заштитом Свете столице и делују независно у односу један на други, а налазе се у Венецији и Бечу. О средњоевропским Јерменима, па и онима који су живели на просторима Балкана, бринули су монаси и мисионари из оба манастира.

Овај необичан црквени ред настао је у 18. веку захваљујући верским уверењима турског Јерменина Манука Петросјана (7. фебруар 1676 – 27. април 1749). Рођен је у срцу Анадолије, данашњем Сивасу, као син религиозног јерменског трговца. Његово васпитање је било испуњено побожношћу, те се он веома рано посветио духовном животу. Већ са 15 година је приступио оближњем Манастиру Светог крста где је добио монашко име Мехитар (Мхитар), што на јерменском језику значи „утешитељ“. С великим жаром се посветио образовању и науци, а током бројних путовања по Малој Азији стекао је увид у стање јерменских манастира и образовних центара. Веома разочаран у оно што је видео, он је постао одлучан у намери да подигне интелектуални ниво својих сународника. Узор је нашао у западном хришћанству и организацији Римокатоличке цркве. Током контаката с њеним мисионарима дошао је у додир с латинским текстовима које је почео да преводи на јерменски језик, а приликом сусрета с бискупом у Адани 1696. године је усвојио и римокатолички завет.

Мехитар Себастаци је првенствено желео да се посвети мисионарском раду и реорганизује Јерменску апостолску цркву. С тим циљем је 1700. године отишао у Истанбул како би разговарао с црквеним великодостојницима. Са својим следбеницима, које је стекао у неколико претходних година, почео је да проповеда у Цркви Св. Григорија Просветитеља на Галати. Његов рад је схваћен као ватиканска пропаганда, због чега су јерменски верски поглавари испословали код султана ферман за Мехитарово погубљење. Схватајући да као појединац неће моћи променити стање у националној цркви, он је одлучио да оснује монашки ред у оном облику какав је већ вековима постојао у западној Европи. Тако је 8. септембра 1701. године, са 16 монаха, основао нови ред и формално пришао Римокатоличкој цркви. За обележавање тог догађаја је изабран празник Рођење Богородице, која је постала и заштитница ове мале заједнице, а сам ред добио је званично име „Усвојени синови Богородице и учитељи покајања“. Заједно са крстом, почетна слова овог назива (OKVA) постала су знак реда.

Петросјан Манук - отац Мехитар Себастаци
(извор: Конгрегација мехитариста - Беч)

Бежећи пред властима и неразумевањем земљака, Мехитар је 1703. године са следбеницима напустио Истанбул и отишао на Пелопонез, који је у то време био венецијанска територија. У месту Метони, на западној обали полуострва, основао је манастир посвећен Св. Антонију. Како би и званично били прихваћени као црквени ред, Мехитар и монаси су преузели учење Св. Бенедикта, након чега је папа Клемент XI одобрио њихов рад (1712). Мехитар је постао званични опат реда *Congregation monastica Antonianorum Benedictinorum Armenorum*, а монаси познати као „јерменски бенедиктинци". Међутим, рат који је избио између Венеције и Турака 1714. године имао је за последицу ново померање заједнице, која одлази у Венецију. Када су Турци 1717. уништили њихов манастир у Метонију, Мехитару и његовим монасима је поклоњен нови дом на острву Св. Лазар у Венецији. На дан своје заштитнице (8. септембар 1717) су прешли на острво које је од тада звано *San Lazzaro degli Armeni*.

За Мехитара су долазак у Венецију и оснивање новог манастира значили и први директан сусрет са западном цивилизацијом којом је толико био задивљен. Спој вере и образовања, који је неговала Римокатоличка црква, постао је основно начело за њега, а мисија, едукација и наука три кључне речи монашке заједнице. Не губећи време, Мехитар је основао мисионарски центар, штампарију и болницу. Резултат су биле генерације обучених јерменских мисионара који су слани у Малу Азију и небројене

Насеље Метони на Пелопонезу
(извор:http://historic-cities.huji.ac.il/greece/modon/maps/de_wit_1680_modon_b.jpg)

Јерменски манастир на острву Св. Лазар у Венецији
(извор: http://3.bp.blogspot.com)

књиге штампане на јерменском језику. Захваљујући штампарском умећу монаха, од 18. века су објављене многобројне књиге на јерменском језику - из области историографије, филозофије, теологије, лингвистике, историје, географије, историје литературе и уметности. Научни рад монаха је био усмерен на очување јерменске културе и језика, а преводи грчких текстова о деловању источних црквених отаца (Св. Игњатија Антиохијског, Св. Јефрема Сиријског и других) имају посебну теолошку вредност.[12] Научне студије о јерменској историји, као и повратак старојерменском језику из 5. века, подстакли су лингвистички препород код Јермена.[13] Многобројне теолошке и лингвистичке текстове, четири катехизма, духовне медитације и молитвенике, граматике старог и новог јерменског језика, као и први јерменски речник написао је сам Мехитар.[14] Међу његовим преводима се посебно истиче *Библија*, која је штампана на 1.280 страна, са 156 слика, представљајући ремек-дело тадашњег штампарства. Негујући писану јерменску реч, он је успео да уобличи савремени јерменски језик на ком су писали сви будући црквени оци овог реда.

Након Мехитарове смрти 1749. године, опат реда у Венецији је постао Стефан Мелкоњан. Његова намера је била да уведе реформе у ред, али део монаха није желео да их прихвати, због чега је уследио расцеп. Назвавши себе „мехитаристима“, група монаха 1773. одлази у Трст, који је тада био под аустријском влашћу. На тај начин је створена посебна грана реда, која је 1775. добила и законску заштиту Бечког двора.[15] Царица Марија Терезија је издала мехитаристима *Привилегију,* којом је дозволила да у Трсту поново оснују штампарију за књиге на тзв. оријенталним језицима, што им је у следеће три деценије донело благостање. Након поновног оснивања цркве, манастира, школе и штампарије, мехитаристи су се етаблирали у новој средини, а грчка колонија је постала њихов главни пословни сарадник. Међутим, коло среће се поново окренуло 1805. године, када је Трст припао Француској. Као грађани Хабзбуршке монархије мехитаристи су веома сурово третирани и 1810. године протерани из града, изгубивши сву имовину. У том тренутку је Беч био једино место које им је хтело пружити уточиште. Декретом од 5. децембра 1810. цар Франц I је званично признао ред као Конгрегацију мехитариста и доделио им стари капуцински Манастир Св. Улриха за ново седиште.[16] Наклоност аустријског двора лако

12 Посебно су важне две књиге: Tschamtschenanz, P. Michel, *The History of Armenia*, Venice 1784–1786; Sukias Somal, *Quadro della storia letteraria di Armenia*, Venice 1829.

13 У раном 18. веку старојерменски језик је био под великим утицајем других језика, па је захтевана његова реформа. За даљи развој културе и образовања је био потребан један сређени и реформисани језик. Мехитаристи су у великој мери користили старојерменски језик, а њиме се служио и Мехитар, творац *Новог речника јерменског језика*.

14 Симоњан, Бабкен, „Књига као култ и духовна храна“, *Глас библиотеке*, бр. 18, Чачак 2012, 54.

15 Krekic, Ana – Messina, Michaela, *Armeni a Trieste tra Settecento e Novecento – L'importa di una Nazionale,* Trieste 2008.

16 На месту тог манастира се и данас налази седиште бечке Конгрегације мехитариста (Mechitaristengasse 4).

Фасада и ентеријер цркве Конгрегације мехитариста у Бечу (фото: Љ. Лазић, 2012)

је разумети ако се зна да су јерменски мисионари у источној Европи и Азији ширили политички и економски утицај Хабзбуршке монархије и чинили бројне услуге држави и Римокатоличкој цркви.

У Бечу је обновљена дозвола за рад јерменске штампарије и монаси су наставили да се баве делатношћу коју су најбоље познавали. Део машина су успели да пренесу из Трста и оне су чиниле базу нове штампарије, која је од 1812. почела да ради под називом *Buchdruckerei der Mechitharisten-Congregation in orientalischen und occidentalischen Sprachen.* Као и раније, штампарска делатност ће током 19. века Конгрегацији донети финансијску добит и углед широм Монархије.[17] Тако су већ 1814. мехитаристи успели да купе зграду која им је раније била уступљена, а убрзо чак и летњу резиденцију. Други опат Конгрегације у Бечу - Аристакес Азарјан, у потпуности је консолидовао ред, створио научни центар, мисионарску школу и културно средиште источноевропских Јермена.[18] То је било златно доба реда мехитариста чији је мир прекинуо велики пожар 1835. године, у коме су изгорели манастир и црква. Обнова манастира је уследила већ следеће године, док је нова црква изграђена тек 1871. године - према плановима бечког архитекте Јозефа Корнхојзела.[19] Један од црквених олтара,

17 Ovakimjan, Ašot, „Kopitar in Armenci“, *Zgodovinski časopis*, br. 44, Ljubljana 1990, 400.

18 *Armenier in Österreich*, *Katalog zur Ausstellung an der Universitätsbibliothek der Karl–Franzens–Universität Graz*, Graz 1995, 14.

19 Thieme, U. - Becker, F., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 21-22, Leipzig 1999, 316-317.

посвећен Св. Григорију Просветитељу, осмислио је Теофил Ханзен, чувени архитекта бечког Парламента. У међувремену је штампарска делатност доносила значајну материјалну добит, а монаси су, захваљујући владарској привилегији, имали искључиво право штампања на руском, српском и грчком, као и на другим источним језицима. Значајном привилегијом се може сматрати и њихово ангажовање у штампању школских уџбеника, часописа и папирних новчаница у 19. веку.[20]

По узору на друге католичке редове, мехитаристи су примали завет који је подразумевао поштовање одређених правила и догми. Њихова основна начела се јасно виде у грбу Конгрегације, на којем су, око крста, распоређени звонце, пламен, мисионарски штап и књига – симболи послушности, љубави, мисионарства и мудрости. Код мехитариста се комбиновање источне и западне религиозности огледа у начину вршења црквених обреда и уређењу ентеријера храмова. Са преузимањем римокатоличких догми, ред је прихватио и одређене поступке у вршењу литургије, али је задржао и поједине сличности са формама православних црквених служби, посебно у редоследу и садржају молитви. Битно је истаћи да су мехитаристи од Римокатоличке цркве преузели оне елементе који чине основну разлику између западног и источног хришћанства - коришћење бесквасног хлеба, дељење свете хостије на три дела, догму о природи Христовој.[21] У литургијској одећи се, такође, примећују елементи карактеристични за обе гране хришћанства, док је ентеријер мехитаристичког храма много ближи начину уређења римокатоличких цркава. На тај начин су функционисали сви јерменски католички објекти у Европи, у чији мали број је била уврштена и Црква Св. Гргура (Григорија) Просветитеља у Новом Саду.

За разлику од православног монаштва, код којег је постојао систем изолованости и аскетизма, мехитаристи су у први план стављали апостолски рад, посебно на подручју Балкана и Мале Азије. Због тога им је био потребан велики број монаха, који су примани у ред у веома раној доби - око осме или девете године живота. После добијања основног образовања, они су проводили девет година на филозофским и теолошким студијама, а са 25 година су примани у ред, спремни за мисионарски рад. Конгрегација је, са једне стране, својим деловањем удовољавала захтевима Ватикана, а са друге, потребама јерменске стварности. *Мехитар је умео вешто да споји спољашњу потчињеност са унутрашњом одбраном народних интереса, настојећи да докаже да приклањање католичкој вероисповести не искључује служење ствари интелектуалног развоја свога народа, а да служење арменској култури не може бити препрека католичанству.*[22] Ипак, присност

20 Denscher, Barbara, *Eine Brücke zwishen den Kulturen des Orients und des Okzidents. Die Geschichte der Wiener Mechitharisten-Druckerei*, Jerewan 2012, 20.

21 *Art und Weise, wie man dem Priester bey der heiligen Messe nach dem armenischen Ritus ministriren kann*, Wien, s.a.; *Die heilige Meßliturgie nach dem armenisch-katholischen Ritus*, Wien 1924.

22 Овакимјан, Ашот, *Срби и Армени – културне и књижевне везе од краја XVII до почетка XX века*, Београд 1993, 53.

мехитариста са Аустријом и Ватиканом, мисионарски рад на Истоку, те прилагођавање ритуала римокатоличкој пракси, били су и остали главни узроци догматских спорова између Јерменске апостолске цркве и овог црквеног реда.

Од времена преласка у Беч Конгрегација је доживела и тешке тренутке који су угрожавали њено постојање. Становници Беча су 1848. демонстрирали испред манастира, јер им је засметала верска институција са страним монасима који су подржавали политику царске власти. Због економске кризе 1873. године, Конгрегација је запала у дугове и била приморана да прода штампарију, повративши је тек 1889. године. Коначно, нов и потпуно другачији период је наступио после Првог светског рата, када се мултиетничка Аустроугарска распала и када су у Европу почели стизати протерани Јермени из Турске. Међутим, мехитаристи су, поред свих промена које су се десиле током три века, остали познати као чувари јерменског језика и наслеђа, о чему сведоче драгоцени предмети и рукописи који се чувају у музеју и библиотеци Конгрегације у Бечу.[23]

* * *

Један аспект деловања мехитариста треба посебно истаћи, јер је дуго био директно повезан са српском културом. Мехитаристичке штампарије у Трсту, а потом и у Бечу, одиграле су значајну улогу у култури бројних народа који у 18. и 19. веку нису имали законске или техничке могућности за штампање књига на сопственом језику. Велико тржиште, које се протезало широм средње, источне и јужне Европе, као и Азије, мехитаристи су открили током свог боравка у Трсту где су штампали књиге за бројну грчку колонију у том граду. Након преласка у Беч су толико прошириле делатност да су у једном тренутку били у стању да штампају књиге на 50 језика, па чак и на кинеском.[24] Њихови послови су 1811. привукли пажњу Јернеја Копитара (1780-1844), слависте и цензора словенских и новогрчких књига, који је постао посредник између мехитариста и српских писаца.[25]

Прва асоцијација на везу српске културе и мехитаристичке заједнице јесу дела Вука Стефановића Караџића, штампана у првој половини 19. века. У вишедеценијској полемици око српског књижевног језика и сам

23 Библиотека бечких мехитариста садржи око 170.000 предмета. Највећи део припада јерменском културном наслеђу, а посебно је вредна збирка 2.600 рукописа, насталих од 9. века. У истом комплексу се налази и музеј у коме се чувају велике збирке оријенталних тепиха, слика и цртежа, литургијских и етнолошких предмета. Лит.: Denscher, Barbara, *Eine Brücke zwishen den Kulturen des Orients und des Okzidents. Die Geschichte der Wiener Mechitharisten-Druckerei*, Jerewan 2012.; .Neisser, Maria, *175 Jahre Mechitharisten Congregation in Wien*, Wien 1988; *The Mekhitarists in Vienna*, s.a.; *Armenien: Geschichte und sakrale Kunst aus den Sammlungen des Mechitaristenklosters Wien*, Landesmuseum, Bregenz 1983; http://mechitharisten.org/).

24 Шевић, Милан, „Штампарија Јерменскога манастира“, *Летопис Матице српске*, књ. 301, Нови Сад 1923, 15.

25 Ovakimjan, „Kopitar…, 399-404; Wytrzens, Günther, *Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitharisten*, Wien 1985.

Копитар је подржавао Вукова стајалишта и борбу за увођење народног српског језика у званичну употребу. На његову иницијативу је Вук Караџић 1818. године одлучио да код мехитариста штампа свој *Рјечник*. Будући да слова српске азбуке у том тренутку нису постојала у њиховој штампарији, монаси су, према Вуковим упутствима, у року од неколико година излили слова разних врста, која су била на располагању српским писцима.[26] Услуга ове штампарије, која се одликовала високим квалитетом опреме и рада, тачношћу и пословношћу, веома се разликовала од услова у Кнежевини Србији где су штампарије биле малобројне и слабије опремљене. За разлику од пештанске штампарије, где су српске књиге штампане током 18. и 19. века, мехитаристичка штампарија није била под јурисдикцијом карловачког митрополита и кнежевског Попечитељства просвете, који су се борили против књига на народном српском језику. Стога су предности мехитаристичке штампарије користили бројни домаћи аутори, како из Аустријског царства, тако и из Србије. За педесетак година код њих је штампано преко 200 српских књига, часописа, листова, алманаха, календара, школских уџбеника, огласа о претплати, карата, разних формулара и других публикација.[27]

Из Јерменског манастира су дистрибуирана капитална дела српске књижевности и издаваштва: Вукова дела (*Рјечник* - 1818, 1852, *Срӣске народне ӣриӣовијеѿке* - 1821, 1853, *Први срӣски буквар* - 1827, *Срӣске народне ӣјесме* - 1841-1865, *Ковчежић за исѿорију, језик и обичаје Срба сва ѿри закона* - 1849, *Срӣске народне ӣословице* - 1849, *Живоѿ и обичаји народа срӣскоī* - 1867, *Даница*, његове полемике и друге књиге), затим књиге Богобоја Атанацковића (*Пуӣољци* - 1851, *Два идола* - 1851), преводи и дела Ђуре Даничића (превод *Библије, Мала срӣска īрамаѿика* - 1850, *Нови срӣски буквар* - 1854, *Приӣовеѿке из Сѿароīа и Новоīа завеѿа* - 1850), *Забавник* Димитрија Давидовића (1819-1821), *Оīледало човечносѿи* Павла Атанацковића (1823), *Исѿорија најважнији ӣолиѿични евроӣејски ӣрикљученија од Вијенскоī мира 1809. до 1821. īод.* Георгија Магарашевића (1823), *Забаве за разум и срце* Јована Стеића (1828), *Ода у часѿ рођендана цара Франца I* Лукијана Мушицког (1831), *Србске народне ӣесме* Корнелија Станковића (1859), часописи и аламанаси *Србадија, Срӣска зора, Свеѿовид, Свеѿозор* и многа друга издања.[28] Дела која су означавала тријумф Вукове реформе језика (*Нови завјеѿ, Горски вијенац* и *Песме* Бранка Радичевића) штампана су у Бечу 1847. године.

После 1850. године је све више опадао број српских аутора који су користили услуге мехитариста, али не и број поново одштампаних старијих издања, јер су поруџбине и даље биле велике. Везу мехитариста са српском

26 Тако је до 1853. штампарија имала „колонел, боргис, гармонд, антиква, курсив, уска антиква и курсив, широка цицеро антиква и курсив, средња антиква и курсив, египатска (шест градова) и пет различитих украсних слова“. Лит.: Шевић, *nav. delo*, 20; Симоњан, „Књига..., 59-61.

27 Denscher, *nav. delo*, 11-12.

28 *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519-1867*, Београд 1973.

културом је омогућавала и званична дозвола аустријских власти за штампање уџбеника за српске школе у Монархији. Сарадња је замрла у осмој деценији 19. века, када су услови у домаћим штампаријама постали много бољи, а мехитаристи били приморани да своју продају због економских тешкоћа. Међу последњим српским књигама, штампаним у Бечу, била су дела Јована Јовановића Змаја (1871), Теодора Стефановића Виловског (1879) и Косте Мандровића (1885).

Уопштено речено, однос српске јавности према књигама које су штампане у јерменском манастиру је био толерантан све док публикације нису угрожавале интересе православља, Српске православне цркве и српског народа. Иако су понекад пружани интелектуални отпори према сарадњи са једном католичком институцијом, она је неспорно одиграла велику улогу у српској историји и култури 19. века.[29]

Издања српских писаца, штампана код бечких мехитариста

29 Државни органи Рупублике Србије су показали велику небригу за ово наслеђе крајем 20. века када су бечки мехитаристи понудили на продају оловна слова прве Вукове азбуке. Будући да није нађено за сходно да се она откупе, претопљена су и продата као сировина. Лит.: Hiršl, Jovan, „U senci pogroma“, *Vreme*, br. 980, 15. oktobar 2009.

Детаљ са јерменске надгробне плоче на Калемегдану (фото: Љ. Лазић, 2013)

Јермени на подручју Балкана и Панонске низије

Сваки истраживач историје јерменске дијаспоре неизбежно се среће са неколико основних карактеристика овог народа: религијском подвојеношћу, жељом за очувањем сопствене традиције и дубоко усађеним смислом за трговину. Без обзира на то где су живели, Јермени су успевали да реше своје егзистенцијалне проблеме, па чак и да просперирају. С обзиром на то да су вековима били раштркани на неколико континената, они су преузели улогу економских посредника између западне и источне цивилизације, римокатоличког и православног света, хришћанства и ислама. Истовремено су сачували своје обичаје и традицију у оквиру бројних колонија које су постојале у Еропи и Азији.

Појава Јермена у Европи је била последица честих туђинских најезди на подручју Кавказа, посебно од 11. века када су се на тим територијама појавили Турци Селџуци. Њихов притисак, праћен масовним уништавањем градова и убијањем људи, натерао је Јермене да се селе на запад и север, тражећи нова места за живот. У року од два века формиране су јерменске колоније у Пољској, Украјини, Молдавији, Влашкој, Трансилванији, Бугарској, Македонији, Малој Азији, на Криму, па чак и у Индији. У појединим случајевима, као што је то било у Пољској, успевали су да добију и одређену врсту самоуправе која им је омогућавала да сачувају своју традицију, религију и законе, као и да оснују јерменске школе, судове и штампарије.

Ушавши у византијски цивилизацијски простор, овај стари народ кавкаске регије, доспео је и на Балкан. Историјски подаци говоре о томе да је још у 10. веку византијски цар Василије II Македонац почео да насељава Јермене и Грке у Бугарској. Велике миграције на Балкан са кавкаског подручја забележене су у току 11. века, када су на територијама насељеним Јерменима вођене битке између византијске и селџучке војске. Пошто је 1064. године јерменска престоница Ани коначно пала у руке Турака Селџука, велики број становника је заувек напустио своју матичну земљу и кренуо према Европи и Медитерану.

Присуство Јермена на подручјима насељеним Србима први пут је забележено у 12. веку у контексту богумилске јереси, која је имала јако упориште у Бугарској, северној Грчкој и Босни. У тим земљама су искусни јерменски градитељи подигли храмове на чијим темељима ће, деценијама касније, бити саграђене нове, православне цркве.[30] Међу Јерменима су, још од времена раног хришћанства, деловали изузетни градитељи, каменоресци, минијатуристи и сликари, а њихове вештине су биле познате хришћанским народима у Малој Азији и на Балкану. У време формирања немањићке државе је постајао све интензивнији контакт јерменских уметника са

30 Mijović, Pavle, *Armenische Kunst im jugoslawischen Ländern im Mittelalter*, Yerevan 1978.

балканским и медитеранским културама. Директни сусрет са јерменском културом био је остварен током путовања Светог Саве по Малој Азији, која помињу и његови биографи Доментијан и Теодосије.[31] Српски архиепископ је тада имао прилику да види дела јерменске црквене архитектуре иза које је стајала дуга средњовековна традиција. Иако се у бројним текстовима тврди да су јерменски градитељи дошли у Србију на позив Светог Саве, њихово учешће у изградњи задужбина Немањића и српске властеле није утврђено са сигурношћу.[32] О утицају јерменске сакралне уметности на српску уметност постоје два мишљења у стручној литератури. Једна група истраживача тврди да је јерменска црквена архитектура била узор византијским, бугарским и српским градитељима и уметницима.[33] У оквиру друге научне струје влада мишљење које истиче да сличности између јерменске и византијске школе постоје, али да су се оне развијале независно једна од друге.[34]

Потврду присуства Јермена међу Србима у средњем веку поједини истраживачи проналазе у неколико материјалних остатака. Међу њима је српско-јерменски натпис у Манастиру Витовница с почетка 13. века,[35] као и

Манастир Витовница (извор: http://www.panoramio.com/photo/9028345)

Манастир Св. Арханђела - Јерменчић (извор: http://www.soko-banja-smestaj.com/manastir-jermencic-sokobanja)

31 Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Београд 1988, 218; Теодосије, *Житија*, Београд 1988, 244; Марковић, Миодраг, *Прво путовање Светог Саве у Палестину*, Београд 2009, 80.

32 Millet, G., *L'Ancien Art serbe. Les eglises*, Paris 1919, 45.

33 Josef Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918; Utudjian, Edouard, *Armenian Architecture 4th to 17th century*, Paris 1968, 15; Mijović, Pavle, *Armenische Kunst im jugoslawischen Ländern im Mittelalter*, Yerevan 1978.

34 Кораћ, Војислав – Шупут, *Марица, Архитектура византијског света,* Београд 1998, 93.

35 Већина научних истраживања манастир Витовницу датира у доба краља Милутина (1282-1321) и сматра је прототипом за касније цркве моравске школе. Начин рада и историјски подаци указују на претпоставку да су Витовницу саградили јерменски градитељи и каменоресци који су исклесали и овај натпис. Преведен на савремени српски језик, натпис гласи: *У име Оца и Сина и Светога Духа ја Блато Бабугов син / подигао цркву у име оца светога Јакова / и светога Петра апостола у знак сећања на мене и мојих родитеља / црква је посвећена јерменске године 667 (1218*). Лит.: Бабкен, Симонян, „Армяне в Сербии в XIII-XX веках“, *АНИВ*, Но 3, 25.12.2006, 15.

Манастир Св. арханђела (зван Јерменчић) код Сокобање, за који се мисли да су га саградили Јермени, дезертирали из турске војске крајем 14. века. Лик најзначајнијег јерменског светитеља - Св. Григорија Просветитеља, налази се на фрескама у неколико српских средњовековних цркава, на основу чега се може закључити да су Срби били упознати са његовим житијем и поштовали га, као и остали хришћански народи.[36]

Експанзија Турака на Балкану и у средњој Европи у периоду од 15. до 18. века зближила је народе који су се нашли у заједничком ропству. Сви хришћани у Отоманском царству су имали обавезе и намете, али су Јермени успевали да издејствују извесне слободе и привилегије. Извесно је да су они на Балкан долазили као појединци или са породицама, насељавали се у развијенијим срединама и веома брзо сналазили. У турским пописима становништва нису навођени појединачни подаци о броју Јермена, већ су они убрајани групно, са свим осталим хришћанима. Њихов приближан број на Балкану може да се одреди помоћу докумената из дубровачких архива, турских дефтера и ватиканских мисионарских извештаја.[37] Као народ који се мање бавио земљорадњом, а више занатством и трговином, постали су важан чинилац у турској економији, а повезаност са пословним људима и знање страних језика подигли су њихову економску и политичку моћ. Утицај Јермена на цариградске моћнике показује и чињеница да су често посуђивали новац султанима и турским феудалцима, као и да су имали право да сакупљају порез. Њихове трговачке способности и полиглотске вештине су коришћене при вођењу дипломатских преговора између Турака и других народа. *Нико боље од Јермена није познавао обичаје и навике Татара, Турака и осталих источних народа са којима их је свакодневно доводила у везу трговина. Коме је онда, ако не Јерменима, требало поверавати ризичан посао дипломатских преговора са најискуснијим дипломатама оног времена, људима Истока, када су и ситно нарушавање етикеције, неспретна фраза, непоштовање формалности, неважни по мишљењу надменог шљахтића, могли већ у самом почетку да пореметe дипломатску мисију на Истоку? Ко се, најзад, од шљахтића тог времена могао похвалити таквим лингвистичким способностима какве је поседовао сваки обичан Јерменин?*[38]

Већ у 16. веку су Јермени ступили у додир с Дубровчанима, још једном заједницом која је у потпуности била окренута трговини. Дубровачки поморци су Јерменима изнајмљивали своје лађе, којима су превозили

36 У манастиру Грачаница је, на пример, насликан лик Св. Григорија Просветитеља, али уз њега стоји натпис *Григорије од Велике Јерменије*. Лит.: Тодић, Бранислав, *Грачаница – Сликарство*, Приштина 1999, 81, 94. Лик Св. Григорија се налази и у Старом Нагоричину, Дечанима, Марковом Манастиру и Манасији. Житија три јерменска светитеља (Св. Григорија Просветитеља, Св. Рипсиме, Св. Гајане) су у Србију стигла преко Византије. Формирана су пре усвајања монофизитске догме, па су остала општеприхваћена у хришћанском свету. Њихова житија се налазе и у три велика српска светачника која су написали Јустин Поповић, Николај Велимировић и Хризостом Столић.

37 Храбак, Богумил, „Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века“, *Зборник радова Народног музеја*, бр. 28, Чачак 1998, 21.

38 Оганесјан, Марлен Л., „Јермени у бившој Хабсбуршкој империји“, у: *Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку*, Нови Сад 1983, 332.

робу широм Медитерана, а највише у Венецију и Анкону - тадашње базе јерменских трговаца. Каснија верска колебања међу Јерменима су имала за последицу њихову присутност на широком географском подручју, од Индијског океана до западне Европе, а посебно на Леванту, Медитерану и Балкану.

Један од градова чији је повољан географски положај привукао пажњу јерменских трговаца и занатлија био је Београд. Ту се њихова колонија почела формирати у 16. веку, а из тог периода потичу и први писани подаци о појединим личностима које су припадале тој заједници.[39] Нешто више података о Јерменима у Београду налазимо у текстовима страних путописаца из 17. века: Максимилијана Прандштетера, Евлије Челебије, Едварда Брауна и Г. Киклеа.[40] Француз Кикле је 1658. године хвалио добро снабдевене јерменске трговине: *И Јермени имају ту своју цркву и своје добро снабдевене дућане. Они једини тргују са Немачком и Бечом обично Дунавом*.[41] Веома интересантне забелешке са свог путовања кроз Отоманско царство је 1669. године оставио и Едвард Браун, члан Краљевског ученог друштва и лекар енглеског краља. Пролазећи кроз Будим, Браун је био гост код једног Србина који му се жалио на то да Јермени преотимају трговину у Угарској.[42] Убрзо је овај путописац био у прилици да упозна поједине Јермене на које су му се жалили у Угарској, и то управо у Београду. У свој дневник Браун је тада забележио позитивне утиске: *Отсели смо код неког јерменског трговца, где нам је било удобно. Посетили смо и неколико других јерменских трговаца, који су поизграђивали лепе куће. Једна је имала чесму и лепо купатило и пећи; ту смо били добро почашћени кафом, шербетом и изврсним вином, какво даје суседна земља. Ови Јермени растурени су по свима трговачким местима, и имају своју цркву у Београду. Изгледа ми да су у трговини поштенији и јефтинији него Јевреји или Грци*.[43]

Сигурно је да су се Јермени, као и у другим градовима Европе, лако уклопили у тадашњи живот Београда и чинили важан део његовог друштва. Као веза између Истока и Запада, они су овде основали базу за своје трговачко-занатске активности, а због своје малобројности нису избегавали да заснују породице са припадницима других националности.

---

39 Писани извори који се чувају у самостану мехитариста у Венецији наводе да су се 1521. године у Београд доселили Аслан и Алпиар Багратуни из Ерзерума. Алпиаров унук Аврам Челеби је био утицајан члан београдске заједнице Јермена, који је током живота финансијски помагао јерменску цркву. Његову биографију, која се налази у оквиру руком исписане *Библије*, написао је 1656. Ованес Дпир у Пољској. Лит.: Симонян, *нав. дело*, 2006.

40 Čelebi, Evlija, *Putopis*, Sarajevo 1967, 84; Шкаламера, Жељко – Поповић, Марко, „Нови подаци са плана Београда из 1683.“, *Годишњак града Београда*, књ. XXII, Београд 1976, 50; Марковић, Милан, „Један француски путописац у нашој земљи 1658“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VII, св. 1-3, Сремски Карловци 1934, 314.

41 Марковић, *нав. дело*, 314.

42 Поповић, Вл., „Путопис д-р Брауна“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VI, св. 3, Сремски Карловци 1933, 330-350.

43 Поповић, Вл., „Путопис д-р Брауна“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VII, св. 1-3, Сремски Карловци 1933, 285.

Бабкен Симоњан приликом дешифровања једне од јерменских надгробних плоча на Калемегданској тврђави, 1994. (фото: документација Б. Симоњана)

Три јерменске надгробне плоче на Калемегданској тврђави (фото: Љ. Лазић, 2013)

Ипак, прилагодљивост у том смислу им није била препрека за одржавање духовне везе са постојбином и поштовањем националних обичаја.

Јерменска црква у Београду, коју су поменули наведени путописци, налазила се на подручју између данашњег Обилићевог венца и Улице царице Милице. У време турске владавине градом, чланови колоније су били следбеници Јерменске апостолске цркве и имали су дозволу за слободно исповедање вере. Са великом сигурношћу се може тврдити да је у близини прве јерменске цркве у Београду постојало и гробље са којег, вероватно, потичу три пронађене надгробне плоче са натписима на старојерменском језику - тзв. грабару. Њихову садржину је 1994. године растумачио јерменски песник, србиста и преводилац Бабкен Симоњан.[44] Преведени текст показује да су у Београду сахрањивани не само они који су

44 Према тумачењу Симоњана, један натпис датира из 1714. године и гласи: *Захваљујући свемогућем Богу / ово је надгробије / Аџара Мурата из Шорота / сина Самуеловог који се престави лета Христовог / 1714-ог месеца марта 4-ог деси се.* Други натпис је из 1685. године и његов превод гласи: *Ово је надгробије / ванскога Јунана / 1685.* На трећем је сачувано свега неколико речи; вероватно је настао на прелазу из 17. у 18. век: *Ово је надгробије / Махтеса Мовс(...).* Све три плоче се данас налазе на Калемегдану, у непосредној близини Завода за заштиту споменика културе града Београда. Лит.: Б.Г., „Трагови Јермена“, *Православље*, 1. децембар 1998, 10; Симоњан, Бабкен, *Кроз балканску ватру*, Тител 1995, 200-206; Симоњан, Бабкен, „Траг Јермена“, *Илустрована политика*, Београд, 27. мај 1995, 36-37.

у њему живели, већ и Јермени који су се овде задесили послом или услед неких других околности. Високи ниво занатске израде сведочи о присуству вештих јерменских каменорезаца.

Монофизитско опредељење београдских Јермена је почетком 18. века запало за око тамошњој римокатоличкој жупи. Из докумената које је историчар Мирослав Премроу публиковао 1926. године се види да је римска Пропаганда - посебно тело Свете столице задужено за мисионарски рад, на све начине покушавала да балканске Јермене приведе римокатоличанству.[45] Тај задатак је поверен језуитима, који су у Београду имали чврсто упориште и задатак да покатоличе што више православног становништва.[46] Преласком града у руке Аустријанаца 1717. године, Јермени су се, такође, нашли под великим притиском не само језуита, већ и покатоличених јерменских свештеника, који су послани са истим задатком.[47] Први од њих је био надбискуп Вартабид из Кафе. У својим извештајима Пропаганди из 1719. године, он је писао да у Београду има 70 Јермена шизматика, који врше службу у подземној пећини близу Београдске тврђаве.[48] У следећим извештајима Вартабид је предложио Риму да у Београд пошаље мисионаре који би помогли у преобраћању сународника. Молба је услишена у виду оца Стефана Адеодата из мехитаристичког самостана у Венецији.[49] Међу Јерменима је убрзо дошло до поделе, па су унијати одлазили на мису у капуцинску цркву, а монофизити су и даље слушали службу у малом пећинском храму. Кроз неколико година (1723) католици су од Аустријанаца добили турску мошеју - Зејнадин-агину џамију, која је преуређена у цркву, као и две куће с вртом за мисионаре. Њихов број је повећан и након

45 Конгрегацију за пропаганду вере (*Sacra Congregationis de Propaganda Fide)* основао је 1622. године папа Гргур XV (1621-1623), са циљем да организује мисионарски рад разних религијских институција у читавом свету. Њени чланови су били најугледнији кардинали, с кардиналом префектом на челу. На почетку свога рада, Конгрегација није толико радила на обраћању незнабожаца у хришћанство колико на ширењу римског утицаја на православну цркву и сузбијању протестантизма. Папа Урбан VIII је 1627. године основао школу за мисионаре који су обучавани да раде на ширењу римокатоличке вере у некатоличким земљама и срединама. Пропаганда је желела привести унији Словене, Грке, Сирийце и Египћане. У ту сврху су на многобројним језицима штампани катехизми и друге верске књиге, а сами мисионари, често регрутовани на Балкану, морали су знати српски, грчки и арапски. У протестантским земљама је деловање Пропаганде сматрано субверзивним, док је на истоку Европе ово тело успело да преведе многе православце унији. Лит.: Радонић, Јован, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

46 Почетком 18. века су под великим притиском језуита били сви Јермени који нису припадали Цариградској патријаршији. Од 1700. до 1703. године је у Цариграду, Ерзеруму и широм Анадолије покатоличено много Јермена, а језуити су се инфилтрирали и у јерменску националну цркву. После бројних превирања и интервенција султана и француских дипломата, године 1742. је основана Јерменска католичка црква.

47 Поповић, Ј. Душан, *Србија и Беоīрад од Пожаревачкоī до Беоīрадскоī мира (1718-1739*), Београд 1950, 118.

48 Премроу, Мирослав, „Јерменска колонија у Београду: историска скица с документима“, *Сūоменик*, LXVI, Београд 1926, 214.

49 У наредних 20 година су наследници Адеодата били: Гаспар Вехрад (1722-1731), Илија Цариградски (1732-1735), Јаков Буса (1735-1737), Михал Вартиерес (1737-1739) и Јаков Ерзерумци. Лит.: Премроу, *нав. дело*, 215.

досељења прогнаних Јермена католика из Цариграда. Аустријске власти су имале благонаклон став према овој заједници која је наставила да се слободно бави трговином и занатством. Многи од тих Јермена су узели аустријско држављанство, а поједини добили чак и племићке титуле.[50] О тадашњем неповољном положају православних Јермена у Београду говори чињеница да су 1728. године напустили град и прешли назад у Турску.

Хабзбуршку монархију, а тиме и београдску јерменску колонију, су 1739. године задесиле промене. Наслућујући поновни преокрет ратне среће, Јермени су већ 1738. почели да напуштају град и прелазе у Угарску, а део њих је умро од куге исте године. У свом последњем писму упућеном из Београда 28. јула 1739. године, њихов тадашњи духовник - отац Микаел Себастаци, описао је стање у граду када су почеле битке између Турака и Аустријанаца: *Сви Армени који су остали у граду и ја покушавамо да се избавимо одавде ако икако могуће. Већ три дана Турци опкољавају а њихови (Аустријанаца) бродови су се скрили на безбедно место, подигли мостове и њихова војска је данас нестала. Сваког часа Турци јачају и на сваком кораку утврђују топове. Свакоме у граду је лице бледо као крпа а срце обамрло. Да вам је да видите ситуацију у граду: до сада није доспео ниједан куршум, а турско мноштво већ задаје огромни страх.*[51] У Београд је, као замена Себастацију, управо тих дана стигао нови јерменски мисионар из венецијанске заједнице - Јаков Ерзерумски (Ерзерумци). Тај сналажљиви мехитариста је успео да организује евакуацију становника јерменске колоније са којима се 10. августа 1739. године укрцао на лађе и кренуо пут Земуна, Петроварадина и Будима.

За Јермене из Отоманске империје нису биле непознате територије Панонске низије и средње Европе. Још од 16. века они су узимали све веће учешће у трговини дуж цариградског друма. Као типични транзитни трговци и лиферанти источних производа, Јермени су у средњу Европу преносили тзв. левантинску робу - памук, вуну, кожу, свилу, восак, маслиново уље, мед, дуван, зачине, кафу и шећер, док су у Турску доносили стакло, дрво, гвожђе, металне прерађевине и племените метале. Иза тзв. турских трговаца стајала је велика база јефтиних сировина и занатских производа са Балкана и из Мале Азије, а њихова изузетна покретљивост и привилегије, које су им пружали Порта и аустријски двор, омогућили су стварање снажног трговачког ланца.[52] Јермени, Грци, Цинцари и Срби су од аустријских царских власти добијали дозволе за допремање левантских производа у Хабзбуршку монархију 1667, 1689. и 1690. године.[53] У 17. и 18.

---

50 Виловски, Т., „Податци за историју Београда: од 1717-1739. године, по архивским и другим изворима“, *Нова Искра*, Београд 1906, 166.

51 Овакимјан, Ашот, „Арменске колоније у српским земљама“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 55, Нови Сад 1997, 65.

52 Костић, Коста Н., „Грађа за историју српске трговине и индустрије“, *Споменик*, LXVI, Београд 1926, 123-212.

53 Храбак, *нав. дело*, 39.

веку су створене бројне јерменске и цинцарске колоније од Цариграда до Беча, које су, због свог привилегованог положаја, често представљале трн у оку домаћем католичком становништву, чији трговци нису излазили ван оквира својих средина. Отпор становника Монархије изазивала је и разлика у царини на увозно-извозне производе, која је почетком 18. века за турске трговце износила 3%, а чак 8% за домаће. Последица такве економске политике је била чињеница да су трговци из Турске отварали радње по читавом Срему и дуж целе линије разграничења две државе.[54]

Посебно штетна по Аустрију је била трговина „тврдим талирима“, тј. готовим новцем, на којој су трговци с југа много зарађивали још од 17. века. О лошим последицама такве монетарне политике је 1625. године расправљао Угарски сабор, који је Јеврејима, Србима и Јерменима строго забранио извоз злата, сребра и „тврдих талира“ из аустријских земаља у Турску.[55] У наредним деценијама се, ипак, није зауставило преношење новца, па се са истим проблемом сусрећу и цариници у 18. веку. Иако су се официри са терена жалили Дворском ратном савету и предлагали да Грци и Јермени, због честог кријумчарења новца, буду протерани из Славоније и Срема, у Бечу то није прихваћено.[56]

Двору су се жалили и представници градова у којима су транзитни трговци из Турске развили своје послове. У сачуваним извештајима магистрата појединих градова (Осијека, Пожеге, Загреба) наводи се да су Грци, Јермени и други „турски“ трговци *скандалозно живели у Краљевини, оставивши породице у Турској, крстарили тамо-амо и продавали разне занатске и мануфактурне производе, куповали восак, куновину и вучје коже, које су скупо препродавали, обмањивали народ, а нарочито жене, продајући им разне ситнице и ђинђуве или их трампећи за вредније производе*.[57] На жалбе својих поданика је морала да реагује и царица Марија Терезија, која је Јерменима укинула привилегије везане за неплаћање пореза.[58] У доба њене владавине су донета и два закона којима се турским трговцима забрањивало продавање изван вашара (1746), па чак и трговање турском робом (1759).[59]

До краја 18. века је било Јермена на подручју целе Хабзбуршке монархије, па и у пределима насељеним Словенима. Након истраживања сачуваних докумената се стиче утисак да су Јермени на подручју Баната, Бачке и Срема успели да издвејствују значајне привилегије. Њихов број на овим територијама није био безначајан, јер су се насељавали у више таласа: 1690. и 1739. године – са Балкана, у 18. веку - из Пољске, након њене поделе. Највећи број Јермена, углавном оних који су се бавили трговином

54 Гавриловић, Славко, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 40.

55 Гавриловић, Славко, *Прилоī историји трīовине и миīрација Балкан – Подунавље XVIII и XIX сӣолећа*, Београд 1969, 11.

56 Гавриловић, *Срем...*, 338.

57 Податак из протокола загребачког Магистрата. Лит. Гавриловић, *Прилоī...*, 108.

58 Оганесјан, *нав. дело*, 333.

59 Преписи ова два закона налазе се у Архиву Војводине (AV- F2 25 1746; AV - F2 91 1759).

стоком, населио се у Банату у време администрирања грофа Мерсија овим крајевима.[60] У слабо насељеним подручјима Баната поседовали су велика имања која су купили на лицитацијама у организацији аустријског двора 1781-82. године. На тај начин су, на пример, до великих поседа дошле јерменске породице Киш, Лазар и Карачоњи.[61] Поједини од Јермена су добили чак и племићке титуле, па није необична чињеница да је известан број каснијих угарских племића имао јерменско порекло.[62] Прилагођавајући се средини у којој су живели, Јермени средње и источне Европе су често мењали своја презимена, па се трагови њиховог порекла могу пронаћи у бројним мађарским (Киш, Пап, Богданфи, Вереш, Вираг, Гал, Шанта, Симко, Шинко, Фачар), српским (Богдановић, Червић, Шимковић, Сенковић, Леловић, Теодоровић, Будаковић, Петровић, Поповић, Стевановић, Марковић) и румунским породицама (Флора, Негруц, Петруц).[63]

Осим трговином, Јермени су у овим провинцијским срединама успевали да зарађују и на друге начине. Међутим, њихов начин пословања и газдовања није увек наилазио на одобравање домаћег становништва. У том смислу је посебно интересантна архивска грађа из седамдесетих година 18. века када је краљевска камерална администрација Јерменима дала дозволу да узму у закуп све камералне крчме, као и бројне шуме, њиве, пашњаке и рибњаке на територији Бачко-бодрошке жупаније. Та одлука је убрзо имала за последицу настанак жестоких сукоба између староседелаца и Јермена арендатора. Из бројних жалби које су тада упућене државним властима из готово свих бачких насеља се види да су јерменски закупци често злоупотребљавали своја права забрањујући сељацима да производе и продају вино и ракију, поседују стоку или користе земљу и водена станишта. Сељаци су се жалили на то да им арендатори отимају чак и алкохол за приватну употребу, плене жито и стоку, забрањују рибарење, чак их и физички нападају, те бацају у затвор. Наводили су да Јермени у својим крчмама продају *слабо вино, што више смрдљиво, никад чисто; исто и ракију никакве вредности и увек водом мешано*.[64] На страну сељака који су се жалили стали су и бројни државни чиновници: сеоски суци, који су заједно са становништвом потписивали жалбе; краљевски комесар Стеван Андраси, који је написао писмо Намесничком већу;[65] физик Бачке

60 Mitrović, Mirko, „Naseljavanje i kolonizacija Vojvodine 1690-1945.“, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, Novi Sad 1984, 205.

61 Хегедиш, А., *Аграрни односи у Торонталској жупанији у Банату, 1779-1848*, Нови Сад 1987, 18-19.

62 Оганесјан, *нав. дело*, 332.

63 Czimmer, Anna, „Novi Sad múltjából - Örmények nyomában“, *Magyar Szó*, Novi Sad 17. november 1963, 15.

64 Навод из жалбе суца и становника Пивница против Јермена арендатора (AV – F2 451 1775). Сличне жалбе послали су и становници Стапара (AV – F2 431 1774), Апатина (AV – F2 449 1775; AV – F2 46-7 1776), Куле (AV – F2 454-5 1775), Товаришева (AV – F2 459 1775), Старе Паланке (AV – F2 477-8 1775), Плавне (AV – F2 578 1775), Стапара (AV – F2 1378 1776). Сви наведени документи се чувају у Архиву Војводине.

65 AV - F2 456 1775.

жупаније Грегори Јован Фердинанд, који је на терену утврдио да је вино јерменских арендатора заиста покварено;[66] калочки надбискуп Патачић.[67] Државне власти су због бројних притужби и чак 60 покренутих судских спорова отвориле истрагу која је показала да су наводи сељака били тачни, па је 1778. године Доминални суд пресудио против Јермена.[68] На крају се у цео случај умешала и сама Марија Терезија, која је лично упутила писмо Палатину да се јерменским арендаторима забрани продаја алкохола по приватним кућама док траје право закупа крчми.[69]

Јермени који су у 18. веку живели у градским срединама широм Хабзбуршке монархије врло брзо су се уклопили у локалне средине - у смислу комуникације с припадницима других нација, поштовања државних закона и начина живота. Међутим, у приватном животу они су увек држали до своје традиције и језика, па чак и начина облачења. На улицама су се могли препознати по оделима затворених боја, калпацима и фесовима, тамним огртачима са разрезаним рукавима, широким панталонама, дугачким антеријама, те црној или дрвеној обући.[70] По занимању трговци, занатлије, кафеџије, крзнари, јувелири, па чак и државни чиновници, Јермени су веома често били завидног имовног стања, са добрим пословним, породичним и политичким везама. Својим потомцима су обезбеђивали државну службу и често се утапали међу народе сродне културе, као што су Срби, или се селили даље. Крајем 18. столећа њихов број је достигао врхунац, да би се у наредном периоду почео лагано смањивати због читавог низа околности. Део Јермена се асимиловао у друге народе, а многобројне породице су се раселиле у друга подручја Европе и Азије. Од водећих европских трговаца, који су стално били у покрету и потрази за новим пословима, почели су да се претварају у ситне дућанџије, локалне продавце и занатлије.

Околности у којима се јерменски народ нашао крајем 18. и почетком 19. века у великој мери се подударају са историјским процесима везаним за српски народ. Политичка и државна раздвојеност, ослободилачки покрети против Турака, црква као центар окупљања, сложена језичка ситуација, убрзани развој друштвених наука и уметности само су неке од међусобних сличности које истичу истраживачи јерменско-српских односа.[71] Готово истим интензитетом развијало се грађанско друштво, које је постало носилац романтичарског заноса оба народа. Можда су управо ти, слични проблеми утицали на разумевање и интересовање Срба за јерменску и Јермена за

66 AV - F2 185 1776.

67 AV - F2 120 1781.

68 Низ сачуваних докумената сведочи о томе да су власти схватале проблем и изашле у сусрет сељацима. На жалбу Андрасија стигао је одговор из Пожуна - да се вино и ракија морају вратити сељацима (AV – F2 46-7 1776). Из извештаја државних инспектора на терену се, такође, види да су жалбе биле основане (AV – F2 62 1776; AV – F2 297-303 1776).

69 AV – F2 367-370 1778.

70 Оганесјан, *нав. дело*, 196.

71 Овакимјан, *Срби*..., Београд 1993

српску културу. У јерменској штампи и литератури је праћена национална борба Срба за ослобођење од Турака. Објављиване су путописне белешке са Балкана, чији су аутори били јерменски трговци и монаси мехитаристи. У то време је међу Србима било више аутора који су писали о Јерменима, њиховој земљи, религији, обичајима и свакодневном животу. Тако је, на пример, Павле Соларић – у свом делу *Ново гражданско землеописаније* (1804), хвалио Јермене као способне трговце и навео европске и азијске земље, те градове у којима су имали колоније.[72] У намери да изради етнографски атлас Јужних Словена, Вук Караџић је, такође, сакупљао податке и писао белешке о Јерменима. Пословне везе са штампаријом мехитариста у Бечу су, свакако, утицале на његово појачано интересовање за овај народ. У свом делу *Новејше землеописаније целаго света во употребление и ползу славено-сербскаго народа* (1825), Вуков савременик Јоаким Вујић описује Јерменију као хришћанску земљу која лежи у високим планинама, богату рекама, језерима, шумама, житом и металима. За Ерзерум каже да је варош од 20.000 становника међу којима су бројни способни трговци и занатлије.[73] Овај народ помиње и у својој другој књизи путописа - *Путешествие по Унгарии, Влаии, Молдавии, Бесарабији, Херсону и Криму* из 1845. године.[74]

У српској периодици је током друге половине 19. и прве половине 20. века изашао читав низ текстова о Јерменима. Један од најинтересантнијих

ІОАКІМА ВУИЧА

ПУТЕШЕСТВІЄ

ГИРЖАВКИ,

Кишиневской и Хотинской

у

БЕССАРАБІИ

У БЕОГРАДУ,

1845.

Јоаким Вујић,
Путешествіє по Унгаріи..., 1845

ПОДУНАВКА.

Текст Матије Бана
у листу „Подунавка“, 1845

72 Исто, 178.

73 Вујић, Јоаким, *Новѣйше землеописаніе цѣлаго свѣта: во употребленіе и ползу Славено-Сербскаго народа : съ едномъ ïллумінïратомъ цѣлаго Свѣта Маппомъ*, Пешта 1825, 266.

74 Вујић, Јоаким, *Путешествіє по Унгаріи, Валахіи, Молдавіи, Бессарабіи, Херсону и Крыму : во кратцѣ собственномъ рукомъ нѣговомъ списано у свято-вознесенскомъ монастыру Гиржавки, во богохранимой Епархіи Кишинѣвской и Хотинской у Бессарабіи*, Београд 1845.

чланака је онај који је 1845. године написао књижевник и велепоседник Матија Бан и објавио у београдском часопису *Подунавка*.[75] Након повратка са путовања по Малој Азији, Бан је у шест наставака упознао српске читаоце са културом и историјом Јермена. Он преноси све недоумице око порекла овог народа, пише о доласку и примању хришћанства, Св. Григорију Просветитељу, црквеном расколу и монофизитском опредељењу, реду мехитариста, јерменском језику и литератури, прогонима и туђинским освајањима, односима с Турцима, наклоности ка трговини, свакодневном животу, па чак и о физичким карактеристикама припадника овог народа. Укратко, то је био до тада најсвеобухватнији текст о Јерменима на српском језику.

У српским часописима су преведени делови књиге *Хиљаду и један дан на Истоку* немачког писца Фридриха Боденштета (1819-1892). Описи Јерменије, који су у српској културној јавности изазвали занимање, чинили су велики део његове књиге.[76] Интересантне коментаре о животу Јермена у Цариграду написао је и српски путописац Чеда Мијатовић 1901. године у књизи *Цариградске слике и прилике: путописне црте*.[77] Он је веома живо описао Галату, део града где су живели и трговали Грци, Јевреји и Јермени и, практично, држали незваничну турску берзу новца.

Поједини аутори су настојали да српским читаоцима објасне појединости око сложене верске и политичке поделе међу Јерменима. Тако је 1870. године у часопису *Беседа* публиковно шест наставака текста у којем је описано богослужење монофизитске јерменске цркве. Аутор тог чланка је врло детаљно описао унутрашњост монофизитског храма, црквене сасуде и одежде, литургију, свештеничке чинове, постове и празнике. При томе је истакао карактеристичне разлике у односу на источне православне цркве: непостојање иконостаса, служење свештеника босих ногу и у сандалама, коришћење бесквасног хлеба и неразређеног вина, као и причест стављањем хлеба у уста.[78]

О верским поделама међу Јерменима и формирању мехитаристичког црквеног реда је 1874. године изашао текст у *Сиону*. Аутор тог чланка - В. Јанковић, читаоцима објашњава на који начин је део народа пришао другој религији и какву су улогу међу католицима имали мехитаристи:

Кад се мухамеданство стаде распростирати, и све друге народе који не хтеше њину вероисповест да приме угњетавати, узалудно се обраћаше јерменским и западним владаоцима са молбама, да их заштите од мухамеданства, обећавајући се, да ће се то с византијском, то с римском црквом спојити. Сва њихна уговарања не беху ништа друго, до само проста дворска политичка покушавања, нарочито од стране римског двора, да би тим

75 Бан, Матија, „Нешто о народу арменском“, *Подунавка*, бр. 39-44, Београд 1845, 162-186.

76 Овакимјан, *Срби...*, 189.

77 Мијатовић, Чеда, *Цариградске слике и прилике – путописне црте*, Нови Сад 1901.

78 Николајевић, Василије, „Богослужење јерменске цркве“, *Беседа*, 1870, бр. 7, 104-108; бр. 8, 119-123; бр. 9, 136-138; бр. 10, 150-155, бр. 11, 174-176; бр. 12, 188-191.

оцепили сасвим Јермене од Византије. У овоме су папе у неколико и постигле цељ, обрнувши на своју руку својим ласкавим обећањима, неки део Јерменаца, који тобож уздајући се у помоћ папину и западних владалаца, примише римску вероисповед, задржавши своје домаће обичаје и свој свети језик. Тако се разделе Јермени на Грегоријане и Римокатолике (...) Од како Јериван подпаде под руску власт, од тог доба Јермени и једне и друге вероисповести почеше све више у свезу долазити и сближавати се, изузев јединих мехитариста, који и дан дани пропагандишу, да све Јермене приведу у крило рим папине цркве. Оснивач ових мехитариста јест један свештеник Мехитар (утјешитељ), који је на острву Лазара подигао један манастир у коме се васпитавају младићи јерменски, који се желе посветити свештеничком чину. Усљед овога, родила се велика мржња Јермена противне вероисповести, око чега се и данас боре. За тим поникне једно друштво јерменско у Трсту, које је радило на остварењу тежње мехитариста, доцне је и оно пропало. Но при свем том и данас се непрестано шаљу мисионари мехитариста у малу Азију, да тамо пропагандишу о обраћању Јерменаца у римску вероисповест, што веома изазива огорчење садањег патријарха и његовог савета.[79]

О Јерменима католицима и протестантима поново је писано у *Српском Сиону* 1897. године:

Благодарећи ревној усталости католичких мисионара за време потоњих векова, незнатан део Јерменаца одрекао се старе своје вере и прешао у католиштво. Ти католички Јерменци, познати такођер под именом папских или унијатских, добише 1838. год као самостално, турском влашћу признано тело, засебног патријарха, којему је седиште – Цариград. Сем тога, у првој половини овога столећа појавише се у Турској јерменско-протестантске општине, па и ове је Порта признала као засебну верску партију, те им 1847. год. дозволила, да имаду и своју засебну духовну поглавицу. Но при свем том Јермена протестаната и католика је пропорционално мало. Римо католичких Јермена има око 60.000, а протестаната – око 40.000 душа.[80]

Када су у питању верске теме, треба поменути и текст о јерменском монаштву, који је преведен са руског језика и за српске читаоце штампан у *Духовној стражи* 1910. године.[81]

Осим религијских специфичности, веома честе теме којима су се бавили писци новинских текстова били су трагични историјски догађаји у које је овај народ био увучен. И поред тога што је српска влада, због својих односа са Турском, морала поступати веома опрезно у осуди страдања Јермена, општи тон чланака је показивао велико саосећање према овом

79 Јанковић, В., Ј., „Јерменска црква“, *Сион*, I, 12, 1874, 179-184

80 Богдановић, Лазар, „О постанку јерменске (арменске) цркве“, *Српски Сион*, бр. 10, 1897, 155-6.

81 Зенов, Т., „Појава јерменског монаштва“, превео Константин Луковић, *Духовна стража*, III, бр. 11-12, 1910, 341-344.

народу.[82] О масовним убиствима и прогонима које су Јермени доживљавали у Цариграду и Анадолији (1896-1915) извештавано је веома ангажованим тоном који је код читалаца будио осећање солидарности. Један од таквих текстова је изашао у *Цариградском гласнику* 1909. године. У њему аутор описује невоље Јермена:

Народ вредан, културан, честит, али несрећан. Подељен у три вере, растурен по разним областима, ретко где компактан, без заштите. Међутим нападан често и у прошлости и у садашњости. Само за последњих дванаест година зна се за три велика покоља Јермена: 1897 год. у Цариграду, за тим у Урфи и ове године у Адани, не рачунајући ту стално зло и зулум којима су ови наши хришћански суграђани изложени на својим огњиштима од дивљачких Курда и других башибозука у Анадолу. (…) Те болове може разумети само Србин, јер је по патњама само српски народ раван јерменском. Док Јермене кољу Курди и слични дивљаци, дотле Србе у Турској некажњено десеткују Арнаути. У Турској живе два највећа мученика: јерменски и српски народ. Њих ваља брзо и истовремено спасти од истребљења.[83]

Значајан допринос сагледавању трагичних догађаја дао је 1935. српски превод романа *Муса Даг* аустријског писца Франца Верфела.[84] Преведен свега две године након првог оригиналног издања на немачком језику, тај роман је пружио јужнословенским народима истиниту слику о страдањима Јермена у Малој Азији.

Последице описаних догађаја су се осетиле на Балкану у првој половини 20. века када се Јермени досељавају на подручје Балкана, и то у више таласа. Они су, као и руски имигранти, у Краљевини СХС имали статус избеглица о којима је бринуло посебно тело Лиге народа. У архивској грађи се и данас могу пронаћи расписи Краљевске банске управе који показују да су припадници оба народа били прецизно евидентирани преко тзв. Нанзенових међународних маркица.[85] Током друге и треће деценије број Јермена је знатно порастао, посебно у градским срединама централне Србије (Београду, Ваљеву, Врњачкој Бањи, Крушевцу, Младеновцу, Зајечару, Неготину, Књажевцу, Нишу, Алексинцу, Врању). Веома брзо су се прилагодили локалним традицијама, а 1936. године су формирали Савез Јермена Југославије са седиштем у Београду. Успели су да прикупе новац за изградњу тзв. Јерменског дома у Далматинској бр. 78, где се налазила и јерменска школа. То је било скромно уточиште за све Јермене који су

82 Овакимјан, Ашот, „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“, превео Добрило Аранитовић, *Свеске Матице српске – Серија друштвених наука*, 7/21, Нови Сад 1992, 25-32.

83 „Јермени“, *Цариградски гласник*, бр. 21, Цариград 15. мај 1909, 1.

84 Werfel, Franz, *Musa Dag*, Beograd 1935. Оригиналан назив Верфеловог романа гласи „Четрдесет дана Муса Дага“.

85 У Архиву Војводине и Историјском архиву града Новог Сада налазе се четири расписа Краљевске банске управе и Министарства унутрашњих послова у којима се тражи евидентирање Јермена и Руса избеглица и упутства о издавању Нанзенових маркица којима се утврђивао идентитет (AV - F1 26II 10828/30, AV - F2126II 120682/30, IAGNS – F 150 14218/1926, IAGNS – F 0 14218/1926).

настојали да очувају језик, културу и традицију. Нажалост, након Другог светског рата је конфискована имовина удружења, а поменута зграда је срушена крајем 20. века.[86]

Последње веће досељење Јермена у Србију се десило деведесетих година прошлог столећа када су, као и у претходним периодима, топло примљени и прихваћени. Друштво српско-јерменског пријатељства је оформљено 1990. године, а Јерменска заједница Србије је обновила свој рад пет година касније.

Јерменски дом, Далматинска 78, Београд (извор: документација Бабкена Симоњана)

86 Рад Јерменске заједнице Србије је обновљен 26. децембра 1995. године. Српско-јерменско друштво је оформљено 1990. године.

Мапа Петроварадина и Петроварадинског Шанца
(извор: http://www.ilovenovisad.com)

Новосадска колонија Јермена

Историја новосадске колоније Јермена почиње тамо где се завршава поглавље о животу ове заједнице у Београду. Кратак, али упечатљив опис њиховог одласка из Београда остао је сачуван у препису белешке из изгубљеног протокола Јерменске цркве у Новом Саду. За потребе израде извештаја каноничке визитације из Калоче 1831. године, белешку из протокола је са јерменског језика превео Јосиф Вартан, тадашњи свештеник Цркве Св. Гргура Просветитеља.[87] У њој се кратко, али сасвим јасно, наводи: *У авīусту лета īосподњеī 1739, када су Турци Беоīрад већ освојили били, ми Јермени остависмо Беоīрад и йобеīосмо исйред варварских војски, заједно с нашим мисионаром Јаковом Ерзерумским, калуђером јерменскоī манастира у Млецима, и дошавши овамо, настанисмо се у Новом Саду, йреко йута Петроварадина*.[88]

Не зна се сасвим поуздано да ли су Јермени били присиљени напустити Београд или су то учинили својевољно, видевши и остале хришћане - православце и римокатолике, како напуштају град под опсадом и одлазе на север преко Саве и Дунава. Највероватнија је претпоставка да је њихов одлазак планирала и пратила Римокатоличка црква, јер се из записника са седница Конгрегације за пропаганду вере - црквеног тела које се бринуло о Јерменима католицима, сазнаје да је постојала наредба о заустављању избеглица код Петроварадинске тврђаве.[89] Извесни подаци из тих записника показују да је одлазак из Београда можда био и исхитрен. Наиме, крајем 1740. или почетком 1741. године избегли Јермени су послали писмо римској Пропаганди у којем су навели да су их Турци звали да се поново населе у град, обећавајући им повратак свих кућа, поседа и винограда које су користили. *Али су Јермени са неповерењем īледали на те йонуде и одбили их. Држали су да је йаметније остати у Петроварадину и ту бити слободан и сиīуран у вршењу своје вере. Таква бејаше срећа и конац јерменске колоније у Беоīраду*.[90]

Може се претпоставити да су у тешким ратним временима Јермени осећали већу сигурност у близини великог војног комплекса као што је Петроварадинска тврђава и, ипак, одлучили да ту остану и поново окушају своју животну срећу. У тој намери нису били сами, јер су се у Петроварадину и на суседној, бачкој обали Дунава, населили бројни Срби, Цинцари, Грци, Немци и друге избеглице из Београда. Верско опредељење новопридошлих становника делимично је одредило и њихово будуће место становања.

87 Препис овог документа налази се у архиву Надбускупије у Калочи (*Visitatio Canonica Eecl. Armenicae Cathol. Neoplatensis Anno 1813. die 20. Junii*). Текст на српском је први објавио Мелхиор Ердујхељи. Лит.: Ердујхељи, Мелхиор. *Историја Новоīа Сада*, Нови Сад 1894, 230.

88 Уколико је Ердујхељи исправно превео назив Новог Сада из ове белешке, да се закључити да је она написана после 1748. године када је град званично добио данашње име (*Neoplanta – Neusatz – Ujvidék*).

89 Премроу, *нав. дело*, 217.

90 Исто.

Као римокатолицима, Немцима и Јерменима је дозвољено да живе и у Петроварадину, где их је било и деценијама раније, посебно трговаца.[91] Сви остали „јеретици и шизматици“, како су називани православци и Јевреји, свој дом су могли да нађу само у подручју иза мостобрана, преко пута Тврђаве. Ту је, у мочварној равници, већ деценијама постојало мало Рацко Село (*Ratzen Stadt*), називано и Петроварадински Шанац.

Није сасвим познато колико се Јермена одмах определило да живи у Петроварадинском Шанцу, јер се такво име насеља не помиње у документима који се тичу живота ове заједнице до половине 18. века. По свој прилици, без обзира на којој страни Дунава су живели, Јермени су до 1748. године као своје место боравка наводили Петроварадин. Ту претпоставку може да потврди и једна забелешка из протокола римске Пропаганде из 1757. године у којој се наводи: *Они се уселише у Петроварадин и утврдише тамо своју колонију, која буде названа „Неопланта“.*[92] Будући да је у време настанка овог навода Нови Сад већ добио своје званично име, сасвим је јасно да су га пре 1748. поистовећивали са много значајнијом урбаном средином - Петроварадином.

Како било, тачан број оних који су се, после одласка из Београда, одлучили да живе у Петроварадину и Шанцу остао је до данас недовољно прецизно одређен. Истраживачи живота новосадских Јермена често су наводили да се половином 18. века у Шанцу населило око 150 припадника тог народа, ослањајући се на писма која су придошле избеглице слале Пропаганди.[93] О том проблему Васа Стајић је имао нешто другачије мишљење: *Према документима које је објавио Г. Премроу, излазило би да је 1741. било у Шанцу 150 јерменских душа; али то није вероватно; зацело, речено је тако само зато, да би се добила из Рима помоћ за подизање цркве у Шанцу.*[94] Овој тврдњи иду у прилог и подаци о броју Јермена у Новом Саду од половине 18. до половине 19. века, које је Мелхиор Ердујхељи преписао из извештаја Јерменске цркве, односно записника о канонским визитацијама надбискупске делегације из Калоче током наведеног периода. Наиме, у њима се наводи да је 1763. у граду живело 36 припадника овог народа, да је 1767. тај број повећан на 45, а тек 1798. је заједница Јермена достигла три цифре (102).[95] У једном од извештаја новосадског Магистрата, упућеног Намесничком већу у Будиму 1782. године, стоји да је у том тренутку у граду живело 18 сиромашних Јермена римокатолика, 12 неожењених и 10 неудатих припадника ове заједнице.[96]

---

91 Јерменски трговци се у Петроварадину помињу у службеним документима још 1699. и 1710. године. Лит.: Храбак, *нав. дело*, 40; Овакимјан, „Арменске..., 65.

92 Премроу, *нав. дело*, 217.

93 Исто.

94 Стајић, Васа, *Грађа за културну историју*, Нови Сад 1947, 224.

95 Ердујхељи, *нав. дело*, 230. Овакимјан мисли да се подаци за 1763. и 1767. годину које наводи Ердујхељи односе на број породица. Лит.: Овакимјан, „Арменске..., 70.

96 Историјски архив града Новог Сада - IAGNS F-1 F 1782 Fasc. 8.

Извесни закључци о почецима формирања јерменске колоније у Новом Саду и броју њених чланова могу се извући и из архивских докумената који се тичу добијања грађанства. Наиме, из првих деценија по њиховом доласку је сачувано свега неколико молби за добијање статуса грађана и издатих потврда. У том смислу је најинтересантнија молба петорице Јермена: Ованеса Џаназизјана (касније Ченазија), Симона Минаса, Јована Александера, Адама Јована и Давида Захарјаса.[97] Као грађани Новог Сада се 1757. године помињу и трговци Хајрабет Аведик и Ованес Маркар.[98] Исте године је кафеџија Јозеф Јерменин платио таксу за грађанство.[99] Из осме деценије 18. века потиче и потврда о примању у грађанство Јерменина Сергија Мартиновића,[100] као и молба Рафаела Александера Агамала који наводи да је велики део имања потрошио на то да са два сина побегне из Турске, после чега је у Новом Саду купио кућу.[101] На основу наведених података се може претпоставити да су, по доласку у Петроварадин и Шанац, Јермени преувеличавали свој број у молбама за помоћ или се већи део њих убрзо раселио, па се шездесетих година 18. века свега њих четрдесетак водило у књигама Јерменске цркве. Повећању заједнице током наредних деценија су допринели и нови прелази Јермена из Турске у Угарску, од којих су се поједини опет населили у Новом Саду. Ту чињеницу потврђује једна тачка тестамента јерменског свештеника Јосифа Чирагија, који је 1771. завештао своје кошуље и новац Јерменима који су у том периоду дошли у град.[102]

У време доласка београдских избеглица 1739/40. године, Петроварадински Шанац је постајао насеље које се све брже развијало - демографски и материјално. У административном смислу, град је био подељен на два дела: онај који је припадао Подунавској војној граници и, стога, имао војну власт, и цивилни део под жупанијском влашћу. Војни део је обухватао десну страну града насељену српским становништвом, док је под цивилном управом живело неправославно становништво. Дуализам власти је био кочница економског напредовања, па су становници Шанца уложили велике напоре како би њихово место стекло статус слободног краљевског града, што се и десило 1748. године. У документу који је тим поводом издала царица Марија Терезија било је наведено и ново име града – *Neoplanta,* у српском преводу – Нови Сад.

Цитирајући записнике из 1746. године, који се налазе у Дворском архиву у Бечу, Ердујхељи је навео да су се, пред само добијање *Елибершационе*

---

97 IAGNS F-1 L 1748. Васа Стајић, који је први и проучио овај документ, тврди да је и он показатељ да се у Новом Саду населило много мање Јермена него што се мисли. Лит.: Стајић, *Грађа...,* 1947, 225-6.

98 IAGNS Protokol 1753-1757, 434. Лит.: Исто.

99 Исто.

100 IAGNS F-1 B 1773.

101 Стајић, *Грађа...,* 1947, 226.

102 IAGNS F-1 A 1771 Fasc. 4.

повеље, у Петроварадински Шанац населили Бошњаци, Сарајлије, Грци и Јермени, трговци и занатлије који су ступили под грађанску власт.[103] Долазак Немаца и Јермена је значајно утицао на пораст католичког становништва у граду. Само пет година раније (1734), у Шанцу је пописано 400 римокатолика, а 1739. више од 1.400. У години елибертације је око 1.500 римокатолика живело у насељу.[104] Према неписаном правилу, припадници исте вере су живели у одређеном делу града, а Немци и Јермени су градили домове на подручју између данашње Змај Јовине и Футошке улице, у непосредној близини својих храмова.

Међу новопридошлим становницима Јермени су се истицали својим материјалним статусом. Углавном су били трговци и занатлије који су одраније имали разрађене послове, контакте и тржишта, како на турској, тако и на угарској територији. Од трговаца римокатолика, који су, удружени, имали право трговине турском робом, Јермени су чинили половину.[105] Њихова делатност је утицала на то да Нови Сад у другој половини 18. века постане снажан трговачко-занатски центар јужне Угарске, у којем се, на једном месту, могла наћи роба источног и западног порекла, али и производи с терена Бачке и Срема. Забележено је, на пример, да су 1774. године - од 8.491 становника у граду чак 1.134 живела од трговине, а 902 од занатства, што је чинило половину тадашњег мушког становништва.[106] Интересантан је податак да су новосадски трговци куповали парцеле земље у граду и непосредној близини, иако се нису бавили ратарством. У томе су предњачили Срби и Цинцари, али су и Јермени поседовали велике површине обрадиве земље које су, највероватније, давали у закуп локалним сељацима. Тако су, већ 1758. године, земљу у околини Новог Сада купили трговци Јосиф Минас, Саркиз Ченази, Ованес Маркар, Бартоломеј Пири и Хајрабет Аведик, припадници прве генерације Јермена у граду.[107]

Наведени трговци су били представници најзначајнијих јерменских породица које су живеле у Новом Саду од половине 18. до половине 19. века. Податке о њиховом животу налазимо у често цитираним *Новосадским биографијама*, као и у књигама које се баве културним и привредним животом града, које је написао вредни Васа Стајић током четрдесетих и педесетих година 20. века.[108] У овим публикацијама се налазе интересантне информације, преузете из оригиналних докумената који се чувају у Историјском архиву града Новог Сада, а тичу се породица Ченази, Аведик,

103 Ердујхељи, *нав. дело,* 121.

104 Србуловић, Ђорђе, *Кратка историја Новог Сада*, Нови Сад 2000, 60.

105 Исто, 68.

106 Исто, 64.

107 Стајић, Васа, *Привреда Новог Сада 1740-1880. Из архива новосадског магистрата*, Нови Сад 1941, 158.

108 Стајић, Васа, *Грађа за културну историју*, Нови Сад 1947; Стајић, Васа, *Грађа за културну историју*, II том, Нови Сад 1951; Стајић, Васа, *Новосадске биографије*, св. 6, додатак, Нови Сад 1956; Стајић, Васа, *Привреда Новог Сада 1740-1880. Из архива новосадског магистрата*, Нови Сад 1941.

Агамал, Исекуц, Минас, Маркар, Пири, Јакоб, Јовановић, као и других личности јерменског порекла.

Чак и летимичан поглед на велики број сачуваних докумената указује на то да је током друге половине 18. века најистакнутију улогу у јерменској заједници у Новом Саду имала породица Ченази.[109] Њени чланови су, по доласку у град 1739. и добијању новосадског грађанства 1748. године, своје старо презиме – Џаназизјан, променили у Ченази. Родоначелник породице је био Саркис Џаназизјан, трговац и земљопоседник са 220 јутара земље. Његов син Ованес (Јован) Ченази се помиње као истакнути новосадски грађанин, који је 1751. постао чак и градски сенатор, наследивши на том месту свог оца. Кућа у којој је живео са женом Маргаретом налазила се на главној пијаци, у непосредној близини Јерменске цркве, за чију је изградњу и сам био веома заслужан. Ованесов наследник Саркис (Сергије), такође градски сенатор од 1753. године, имао је четири сина и четири кћери које је издржавао бавећи се трговином. У томе није увек био успешан, што показују проблеми у вези са бечким кредиторима, као и молба у којој је тражио привремени мораторијум. Након Саркисове смрти почетком седамдесетих година 18. века, син Симеон је наследио трговачке послове, да би 1773. године, заједно с браћом, продао трговину за 10.000 форинти.[110] Сви Саркисови потомци су напустили Нови Сад, а највише података је сачувано о Симеону (1730 - после 1795). Он је прво био управник поште у Темерину, а затим администратор и закупац спахилука Елешед у Бихарској жупанији. Захваљујући том положају, постао је веома богат. Свој друштвени статус је ојачао и добијањем племићке титуле након ступања у брак са плем. Аном Маријом Кларом Томановић (1766-1790). Тада је свом презимену додао и „Мелик“, како га налазимо у бројним архивским документима.[111] У новосадском архиву су сачувана два уверења, издата на име Симеона Мелика Ченазија, којима се потврђује да је римокатолик и лојални грађанин.[112] Своје богатство није, изгледа, радо делио ни са најближим члановима породице, што се види по његовом сукобу са сестром 1790. године. Након њене удаје за капетана Шајкашког батаљона Зајдла, Мелик је избегавао да јој исплати мираз у висини 2.000 форинти, већ је за гаранцију заложио 100 јутара земље. Новосадском Магистрату се, у име сестре и капетана, жалио генерал–мајор Сениц.[113] Будући да Меликова сестра није желела прихватити никакву гаранцију, већ готов новац, Магистрат је

109 Стајић, *Новосадске*..., 243-5.

110 У Историјском архиву града Новог Сада чува се тестамент Саркиса Ченазија, састављен 1771. године (IAGNS F-1 A 1771 Fasc. 9).

111 У Историјском архиву града Новог Сада чувају се следећи документи везани за Симеона Мелика Ченазија: захтев за поправку путева у градском атару који је Магистрату упутио Ченази (IAGNS F-1 M 1786); Ченазијев одговор на тужбу судије из Куле у вези с неплаћеним дуговима на име закупа земљишта у Темерину (IAGNS F-1 29.9.1787).

112 IAGNS F-1 B 1775; IAGNS F-1 I 1790.

113 IAGNS G 1790 ; IAGNS L 1790.

Ченазију дао рок за исплату од 30 дана, уз претњу пленидбе имовине.[114] У свом тестаменту, написаном 1795. године, Симеон Ченази је навео да жели бити сахрањен поред своје жене на јерменском гробљу у Новом Саду. Према одредбама тог документа, породична кућа је, после смрти последњег члана породице, требало да припадне Јерменској цркви - као вечни фонд. Остала имовина је остављена синовима Симеоновог брата, Јована, а после њихове смрти - цркви.[115] Иако су Ченазијеви ишчезли у 19. веку, њихово име је остало забележено у колективној меморији Новосађана као синоним за Јермене у овом граду.

Први талас досељавања Јермена у Петроварадински Шанац захватио је и чланове породице Минас. Износећи архивске податке, Васа Стајић није у потпуности успео да разреши њихове генерацијско-родбинске односе.[116] Симон Минас је добио новосадско грађанство 1748. године. Судећи према одредбама његовог тестамента из 1763. године, којима је осигурао своје потомство, био је богат човек.[117] Извесни Петар Минас, за кога се не зна да ли је био Симеонов син или рођак, радио је као шеф градске благајне. Међутим, због службених злоупотреба је изгубио посао и доспео на суд. У архивским документима се помињу и браћа Матеј и Игнац Минас, угледни чланови јерменске заједнице у Новом Саду крајем 18. века. Матеј је био трговац и полиглота са знањем шест језика, а Игнац градски сенатор.

У старим документима, везаним за историју Новог Сада, јерменско презиме Аветикјан се проналази у измењеном облику – Аведиг или Аведик.[118] Може се претпоставити да су, по доласку у нову средину, Аведикови, као и Ченазијеви, своје презиме прилагодили немачком језику како би се лакше уклопили и пословали. Управо је трговина била основно занимање Хајрабета Аведика, који се помиње 1757. године, као и Степаноса (Стефана) Аведика, који је крајем 18. века бродовима из Хрватске, низ Драву и Дунав, довозио вино и ракију у Нови Сад.[119] У Стефановом тестаменту из 1795. је наведено да главнину имовине оставља својој жени Маргарети, кћерки Терези и синовима Бартолу и Јовану, док је део завештао Јерменској цркви, католичкој болници и градској сиротињи. Нажалост, будућност је показала да је син Бартол, петроварадински поштар, био веома склон проневерама и крађама, па чак и у кругу породице. Због тога је изгубио посао, неколико пута робијао и бежао из затвора. Нису познате околности под којима је овај авантуриста завршио живот. Аведикови су живели у Новом Саду и током 19. века, па их 1857. налазимо на списку јерменских породица који је, по налогу Магистрата, израдио тадашњи јерменски свештеник Симон

114 IAGNS F-1 Q 1790; IAGNS F-1 Y 1790.

115 Стајић, *Новосадске...*, 245.

116 Стајић, *Грађа...*, 1947, 232.

117 IAGNS F-1 S 1763 Fasc. 5.

118 Овакимјан, „Арменске..., 71-72.

119 IAGNS F-1 Q 1788; Стајић, *Грађа...*, 1947, 233-234.

Антоњан.[120] Исте године је за градског сенатора изабран Карло Аведик. Он је, две деценије касније, постао и председник Удружења занатлија Новог Сада. Интересантан документ везан за ову породицу је и њихова молба из 1876. године, упућена Министарству унутрашњих послова, у којој траже да свом презимену додају и презиме Хорто (*Heurteux*). За претпоставити је да се тада неко од Аведикових сродио са новосадском породицом француског порекла, познатом по производњи и трговини кожом. На тај начин је постепено нестало још једно јерменско презиме у Новом Саду.

Друга значајна породица коју је Стајић уврстио у *Новосадске биографије* је Агамал.[121] Већ је поменуто да је родоначелник те породице, Рафаел Александер Агамал, стигао у Нови Сад 1778. године са два сина. Одмах је затражио грађанство. Иако се доселио без значајнијих материјалних средстава, у току првих десет година живота у граду успео је да купи кућу, отвори крчму и пекару, као и да узме у закуп земљу на обали Дунава. Након Рафаелове смрти 1796. године, имање су наследили синови Огостинос (Аугуст) и Александар. Први је кратко радио као економ у новосадском Магистрату, а затим и као тумач источњачких језика при аустријској војној команди у Земуну, све до своје смрти 1828. године.[122] Александар, други син, био је ожењен Јерменком Маргаретом Аведик, имао два сина и успешно водио трговачки посао у Новом Саду. Од Магистрата је 1804. добио потврду да је *за време опсаде београдске тврђаве он снабдевао војску провијантом, добровољно прихватао рањене војнике и бринуо се о њима, да је бесплатно снабдевао болницу храном и све време нудио своје услуге*.[123] Његов син Рафаел је око 1830. године, после завршене Католичке гимназије у Новом Саду, био наредник градске полиције. Историја ове породице је занимљива и по једној изузетно „егзотичној“ епизоди. Наиме, Агамали су имали рођака у Индији око чијег наследства су водили парницу на суду у Лондону. У име породице, у Енглеску је путовао Огостинос, али није успео да преузме индијско наследство, него је чак потрошио и велику суму добијену од оца, због чега га је овај искључио из наследства. После 1854. године се породица Агамал више не помиње у архивским документима.

У 19. веку су новосадском чиновништву припадали и поједини чланови јерменске породице Исекуц.[124] Карл Исекуц (1795-1860), рођени Новосађанин и некадашњи ђак Католичке гимназије, био је почасни писар у Магистрату, комесар полиције и градски сенатор. Први архивски подаци о њему потичу из периода када је обављао полицијску дужност. Наиме, Магистрат је 1832. покренуо истрагу поводом сукоба који је на Богојављење избио у крчми *Код зеленог венца* између Исекуца и групе Срба међу којима

---

120 IAGNS F-1 1626 1857.

121 Стајић, *Новосадске...*, 9-10.

122 Молба Магистрата упућена краљевском комесару Јохану де Бахоу којом је тражено постављање нових трибуна, међу њима и Огостиноса Агамала (IAGNS F-1 Fasc. 25 Sub1/1789).

123 Овакимјан, „Арменске..., 71.

124 Стајић, *Новосадске...*, 70-80.

су били трговац Јован Полит, књижар Константин Каулици, адвокат Андрија Печеновић и други. Према њиховим изјавама, Исекуц је у пијаном стању негодовао јер су Срби више пута певали *Многаја љета*.[125] С друге стране, Исекуц је тврдио да су га Срби напали и поцепали му одело само зато што их је опоменуо да се, према закону, не смеју веселити са Циганима када је црквени празник. Парница је трајала годинама и очигледно је утицала на лош глас тог Јерменина у српској популацији Новог Сада. У наредном периоду је Карл Исекуц био градски сенатор и ту функцију је обављао до почетка Буне. У марту 1848. су га пензионисале нове српске власти у граду. Када су, убрзо, Мађари поново преузели Магистрат, Исекуц је именован на место „сирочадског оца" с правом гласа у новосадском Сенату. После завршетка Буне је доспео на војни суд у Темишвар због оптужбе да је, мењајући аустријски у мађарски новац, оштетио сирочадску благајну и да је имао сервилан однос према Мађарима. Наиме, Срби су тврдили да је за време Буне истакао мађарску заставу на кући и носио мађарску кокарду и перје. Иако се Исекуц тада бранио тврдећи да је све то морао радити, био је кажњен. Међутим, године 1855. је, ипак, добио сенаторску пензију, а после и место градског благајника. Карл Исекуц није имао директног потомка, али је у другој половини 19. века у Новом Саду живео Јулије фон Исекуц (1844-1892). Овај Јерменин је направио најуспешнију војничку каријеру код Јермена, а за војне заслуге је добио племићку титулу. Он је истовремено један од малобројних чланова новосадске јерменске заједнице за које се зна где су сахрањени.[126]

О појединим Јерменима који су у Новом Саду живели током друге половине 18. века највише се може сазнати на основу њихових тестамената, сачуваних у градском архиву. У том смислу су интересантни тестаменти Давида Захарјаса, Јосифа Мелкиона, Ованеса Маркара, Грегорија Јакоба, Бартоломеја Пирија и Стефана Јовановића. Из 1752. потичу тестаменти Давида Захарјаса и Јосифа Мелкиона у којима су детаљно наведени обрачуни прихода и расхода, дужници и наследници.[127] Из исте године потиче и документ у којем се наводи списак ствари покојног Захарјаса, продатих на лицитацији, са наведеним износима за сваки појединачни предмет.[128] Један од првих новосадских грађана јерменског порекла, Ованес Маркар, своју последњу вољу је забележио 1760. године.[129] Он је изјавио да жели бити сахрањен на јерменском гробљу, поред Цркве Св. Гргура

---

125 Пушкар, Војислав, „Новосадске кафане од 1751. до 1941. године у фондовима Магистрата и Градског поглаварства", *Годишњак Историјског архива града Новог Сада*, бр. 5, Нови Сад 2011, 118.

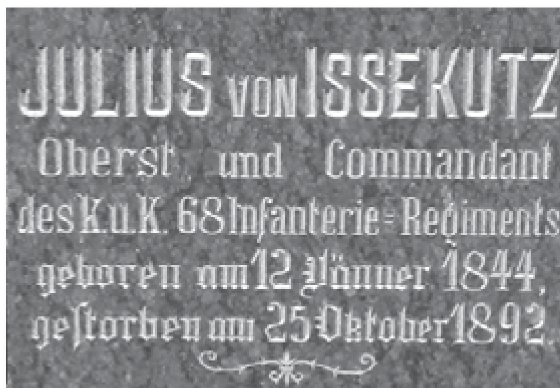
126 Јулије фон Исекуц је сахрањен у гробници породице Фајт (*Faith*) на новосадском римокатоличком гробљу. О вези ове две породице је писала Ана Цимер, која наводи да је породица Исекуц доспела у Нови Сад из Трансилваније и да није случајност што је један њен члан сахрањен у гробници Фајтових, јер су и они били јерменског порекла. Наиме, презиме Фајт је једна верзија јерменско-пољског имена *Voith*. Лит.: Czimmer, *nav. delo*.

127 IAGNS F-1 T 1752 Fasc. 1; IAGNS F-1 4.12.1752; IAGNS F-1 BB 1752 Fasc. 4.

128 IAGNS F-1 10.3.1752.

129 IAGNS F-1 H 1760. Лит. Стајић, *Грађа...*, 1947, 230.

Гробно место Јулија фон Исекуца
на католичком гробљу у Новом Саду
(фото: Љ. Лазић, 2013)

Просветитеља, а легате је оставио јерменском пароху за мисе, сиротињској болници и мехитаристичком самостану у Венецији. У тестаменту је навео и то да је пореклом из Персије, где је имао имање и одакле је морао побећи пред Турцима, да је трговао са Цинцарима и Србима, да има две кћерке и у Турској две сестре. Половину свог имања је 1795. године поклонио у виду разних легата и трговац Бартоломеј Пири, уз чији тестамент је приложен и инвентар радње коју је водио у Новом Саду.[130] Од 13,5 јутара земље, колико је поседовао, Јерменској цркви је оставио чак девет. Тестаменти понекад откривају не само порекло новосадских Јермена, већ и њихову емотивну повезаност са завичајем и другим заједницама у дијаспори. Грегорије Јакоб је, на пример, 1766. године завештао делове своје имовине цркви и свештенику у Филипопољу, манастиру Ечмиадзин и манастиру у Нахичевану.[131] Јерменин посрбљеног презимена, Стефан Јовановић, знатан легат је оставио женском јерменском самостану у Лавову.[132]

Новосадска јерменска заједница је на прелазу из 18. у 19. век била на свом врхунцу. Она никада није била тако бројна и утицајна као у том тренутку, када је имала више од 100 чланова. Јерменима је економску сигурност обезбеђивала трговачко-занатска делатност у којој су се најбоље сналазили. Они су били навикнути на далека путовања, па трговину нису водили статично, везујући се само за град, већ су стварали широку пословну мрежу и склапали ортаклуке. Њихови приходи су били знатни и неретко им

130 IAGNS F-1 1944 1795.

131 IAGNS F-1 L 1766 Fasc. 7.

132 IAGNS F-1 F 1775 Fasc. 4.

Тестамент Јосифа Мелкиона
(IAGNS F-1 BB 1752 Fasc. 4)

се обраћала и градска власт ради новчаних позајмица.[133] Описане биографије појединих новосадских Јермена показују да су они отварали кафане и пекаре, куповали земљу и бавили се уносним занимањима, као што је јувелирство.[134] Веома често су себи и својим потомцима обезбеђивали положаје у градској администрацији, па су од половине 18. века многи Јермени били градски сенатори, благајници, тумачи, полицијски и поштански службеници. Интересантно је да се у историји Новог Сада не налазе подаци о Јерменима адвокатима, лекарима или професорима, што наводи на закључак да им те професије нису биле посебно привлачне.

У свакој средини где су заједно живели припадници различитих нација и конфесија, процеси асимилације су били неизбежни. У Новом Саду су они били посебно видљиви када је у питању јерменска заједница. Иако су

133 IAGNS F-1 P 1764 Fasc. 6 (облигација града на 825 форинти дата 1764. Јерменској цркви на позајмицу из заоставштине Јерменина Бараменца Маркара); IAGNS F-1 20.6.1782 (попис кредита које је град позајмио са 5% камате у 1782. години од Јохана Меркла, Франца Нанета, Јерменске цркве и Фонда националних школа); IAGNS F-1 I 1767 Fasc. 8 (потврда Магистрата да ће, по договору са мисионарем Карлом и синдиком Јерменске цркве Сергијем Ченазијем, уместо 6%, град плаћати 5% годишње камате на дуг цркви, на легат Јерменина Бараменца Маркара).

134 У литератури је забележено да је још у 18. веку у Новом Саду живео јерменски јувелир Овсеп Месропјан (Мистрововић), који је звање мајстора стекао 1769. године. Био је члан будимског јувелирског цеха. У Збирци стране уметности Музеја града Новог Сада сачуван је један сребрни сланик који је, највероватније, његов рад. Лит. Стајић, *Привреда*..., 165; Brestyánszky, Ilona P., *A Pest-Budai ötvösség*, Budapest 1977, 23, 201; Вујаклија, Љубомир, „Прилог проучавању кујунџијског занатства у Новом Саду", *Вести Музеја града Новог Сада*, бр. 10, Нови Сад 1975, 2; Вујаклија, Љубомир, „Сребро из Збирке стране уметности Музеја града Новог Сада", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, VIII-IX, Нови Сад 1978, 271-308; Вујаклија, Љубомир - Роза д Амико, *Збирка стране уметности Музеја града Новог Сада,* Нови Сад 2010, 220-222.

Сребрни сланик, рад Овсепа Месропјана,
Нови Сад, крај 18. века (фото: МГНС)

Јермени у дијаспори дуго чували сећање на своје породично, национално и верско порекло, често су се веома брзо прилагођавали новим животним околностима. Већ је поменуто да су неке од породица које су у Нови Сад стигле из Турске, Пољске и Трансилваније прилагодиле своја презимена немачком, мађарском или српском језику.[135] Јермени су се, као ниједна друга нација, лако одлучивали на склапање брака са припадницима других нација и вера. При томе су неретко преузимали и нова презимена, јер су сматрали да ће им бити од користи у њиховим трговачким пословима и контактима са странцима. Свом пореклу су се најчешће враћали приликом писања тестамената, јединим службеним документима у којима се могу пронаћи странице исписане јерменским језиком.[136]

Када је у питању верско опредељење, Јермени у Новом Саду су били под окриљем Конгрегације мехитариста из Венеције и Римокатоличке цркве. Приврженост Римској цркви показује, на пример, податак да је 1771. године јерменски парох Чираги у свом тестаменту изразио жељу да буде сахрањен на гробљу које припада римокатоличкој парохијалној цркви, а не на оном које је постојало поред Јерменске цркве.[137] Сахрањивање Јермена на католичком гробљу је постало уобичајено од средине 19. века.

135 О јерменском пореклу неких новосадских породица је писала Ана Цимер. Породице Мерза, Толвет и Паквор само су неке од оних које имају јерменски корен. Лит.: Czimmer, *nav. delo*.

136 Тестамент Давида Захарија (IAGNS F-1 T 1752 Fasc. 1), тестамент Симеона Минаса (IAGNS F-1 S 1763 Fasc. 5), тестамент Стефана Јовановића (IAGNS F-1 F 1775 Fasc. 4).

137 Стајић, *Грађа...*, 1947, 227.

У временима када Јерменска црква није била саграђена или обновљена, новосадски Јермени су одлазили на мисе у друге католичке цркве. Та околност је такође допринела њиховом постепеном утапању у мађарско и немачко становништво.

Асимилација је била потпомогнута и тиме што Јермени нису у граду имали своју школу. Њихова деца су похађала наставу на немачком језику, а у породицама се све ређе говорило на јерменском. Интересантан је податак да је једна кућа у Новом Саду, власништво Симеона Мелика Ченазија, 1778. године узета у закуп за католичку школу.[138] Постоји претпоставка да су у тој кући школована само јерменска деца. Том мишљењу иде у прилог чињеница коју износи Овакимјан - да је седамдесетих година 18. века у Новом Саду боравио и децу подучавао јерменском језику истакнути јерменски филантроп, утемељивач Мурађановог завода у Падови, Самуел Мурад (1760-1816), који је био и у родбинским везама са породицом Агамал.[139] Исти аутор износи и податак да су *почетком 1772. године у Петроварадинској тврђави аустријске власти заплениле две граматике арменског језика послате из Венеције апостолском мисионару и пароху арменске католичке општине у Новом Саду, оцу Карапету. Књиге су ослобођене заплене тек након царичине интервенције, али је даљи увоз књига у Аустрију био забрањен пошто је Курцбекова штампарија располагала са потребним арменским словима.*[140] Питање школовања јерменске деце у Новом Саду током 18. и 19. века, међутим, остаје и даље отворено, све док неки неистражени документи открију нове чињенице о овој теми.

У 19. веку се заједница Јермена полако, али сигурно, смањивала. Према подацима које износи Ердујхељи у *Историји Новог Сада*, између 1806. и 1813. године је било евидентирано 70-75 Јермена.[141] Наредни попис је извршен тек 1849. године и он показује да се њихов број смањио на 30. Овај велики пад је био последица страдања града те године, када је, након бомбардовања, изгинуло или избегло више од половине Новосађана и уништен готово читав град. Тада је настрадала и Јерменска црква, а већина њених верника се преселила у Будим, Беч и Трансиланију. У рукопису Триве Милитара остала је сачувана белешка о малобројним Јерменима који су 1848/49. године остали у граду: *Јермени и Јевреји нису се часно понели према Србима током целе Буне, јер су листом били за Мађаре. Први су се истицали као окрутни полицајци, а други су били јавни подстрекачи против Срба, што је овима пало на жао, јер су их сматрали носиоцима просперитета и културе, а не мржње и раздора, поготово у овим приликама.*[142] У прилог овој тврдњи иде, раније описана, епизода о Јерменину Карлу Исекуцу, који се, због своје

---

138 Стајић, *Грађа...*, 1951, 101.

139 Овакимјан, „Арменске..., 71.

140 Овакимјан, *Срби...*, 50.

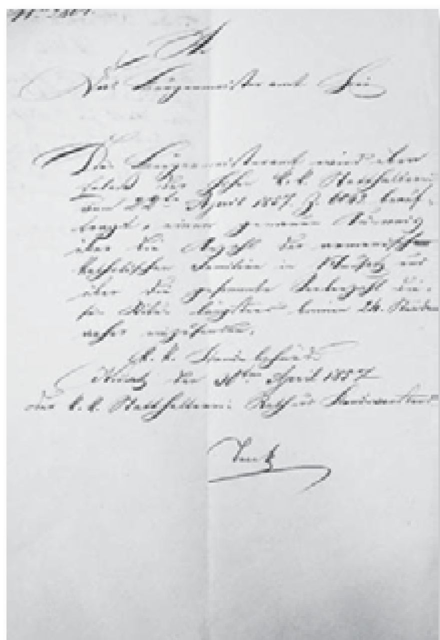
141 Ердујхељи, *нав. дело*, 232.

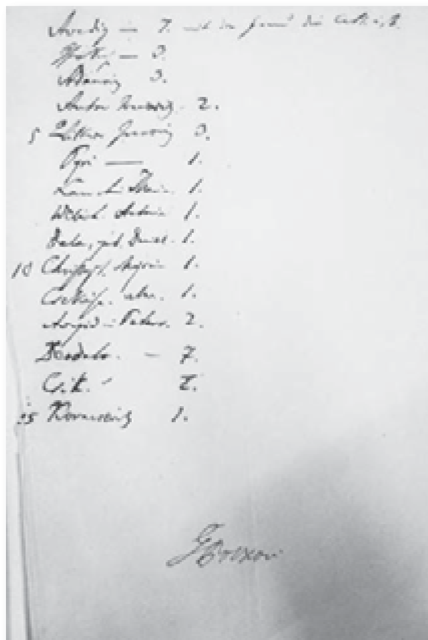
142 Марковић, Живко, „Трива Милитар о бежанији из Новог Сада у Футог 1849. године“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 52, Нови Сад 1995, 185.

лојалности Мађарима у току и после Буне, замерио српском становништву у Новом Саду.

Током шесте деценије 19. века веома мали број Јермена се вратио у град, па је 1857. године, у попису који је начинио свештеник Симон Антоњан, наведено само 15 породица, односно 36 душа.[143] Међу њима су набројане породице мајора у пензији Јохана Аведика, апотекара из Петроварадина Деодате, па чак и извесни Черкезијеви из Бачке Паланке. Већ 1870. пописано је само 13 Јермена,[144] а сам Ердујхељи наводи да их 1894. у граду има шест, *али се и они воде као Немци*.[145]

Последњи документи у којима се помиње јерменска националност су израђени у току Другог светског рата. Из извештаја који је Градска управа доставила Привредном надзорништву Бачко-бодрошке жупаније се види да су - од 61.630 становника, у Новом Саду живела три Јерменина, а 1944. године, када је у граду било 40.000 људи, пописан је само један припадник ове заједнице.[146] Према подацима из матрикуле Јерменске цркве у Новом Саду, током 18. и 19. века је у њој обављено 105 венчања, 270 крштења и 312

Извештај и попис новосадских Јермена који је начинио свештеник Симон Антоњан 1857. (IAGNS F-1 1626 1857, IAGNS F-1 1635 1857)

143 IAGNS F-1 1626 1857; IAGNS F-1 1635 1857.

144 IAGNS FM Protocol 118 1871.

145 Ердујхељи, *нав. дело*, 233.

146 IAGNS F-259 7205/1943; IAGNS F-259 1944.

погреба.[147] Нажалост, у Историјском архиву града Новог Сада је сачувано свега неколико извода из *Матичне књиге рођених,* што говори не само о полаганом ишчезнућу новосадских Јермена, већ и о заједничкој судбини писане заоставштине старих Новосађана.[148]

На важан јубилеј јерменске колоније у Новом Саду – два века од доласка у град – подсетио је 1939. године лист *Дан,* истичући да ту значајну годишњицу више нема ко да обележи.[149]

* * *

Приказ живота новосадских Јермена би, свакако, био половичан без података о значајним представницима те заједнице – свештеницима Јерменске цркве. Њихово присуство у Новом Саду је било константно, без обзира на број верника, којих је, из године у годину, било све мање. Од времена покатоличења Јермена у Београду почетком 18. века, њихове духовне вође су стизале из два центра - Венеције и Беча. Тако је, током 250 година, више од 25 мехитаристичких мисионара обављало свештеничку службу у Београду и Новом Саду. Међу њима је највише било оних који су стизали из Венеције, а тек од половине 19. века јурисдикцију над новосадском Црквом Св. Гругура Просветитеља је преузела бечка Конгрегација мехитариста.

Јаков Ерзерумци је био први и, можда, најзначајнији јерменски мисионар-свештеник који је, одмах по доласку у Београд 1739. године, успешно организовао еваукацију својих верника из града под опсадом. Његово ангажовање је било пресудно за поновно духовно организовање Јермена у Петроварадину и Петроварадинском Шанцу, односно за почетак градње њиховог првог храма 1743. године. У првим месецима свог боравка у Шанцу, био је смештен у римокатоличкој плебанији, а мисе служио у римокатоличкој цркви.[150] Према речима Ердујхељија, Ерзерумци се вратио у Венецију 1744. године.[151] Један од могућих разлога његовог одласка може се пронаћи у писму које су новосадски Јермени послали канцеларији римске Пропаганде у фебруару 1744. године. Наиме, они су навели да желе новог мисионара, који течно говори и пише латински језик, јер отац Јаков не зна довољно добро ни латински, ни немачки.[152]

Изгледа да је молба уродила плодом, јер је већ исте године, по личној препоруци главног опата Мехитара, из Јелисаветине Вароши

147 Овакимјан, „Арменске..., 73.

148 IAGNS F-1 9.8.1825 (извод из *Матичне књиге рођених* Јерменске цркве о рођењу Хенрика, сина Имреа Пиркера и његове жене Јосифе Адамовић); IAGNS F-1 24.5.1828 (извод из *Матичне књиге рођених* Јерменске цркве у Новом Саду, да ју у браку између Игнаца и Ане Черкез рођен син Данијел. Превод са јерменског); IAGNS F-1 17900 1897 (обавештење др Давида Духе, јерменског свештеника, Магистрату да године 1879. није рођено ниједно јерменско дете).

149 Л., Д., „200 година од доласка првих Јермена у Нови Сад“, *Дан*, 3. септембар 1939, 12.

150 Овакимјан, „Арменске..., 66.

151 Ердујхељи, *нав. дело,* 229.

152 Премроу, *нав. дело,* 217.

(Трансилванија) у Шанац премештен Теодорос Метиашци Ованисјан.[153] Овај свештеник је стигао у време планирања градње јерменског храма, а имао је прилику и да у њему први служи мисе. Након три године сменио га је Андреј Буса, монах реда Св. Антонија Опата. Његова служба је трајала до 1755. када је, као мисионар, требало да пође у друге крајеве. Забележено је и то да му је новосадски Магистрат 30. маја 1755. године издао врло повољно уверење о владању.[154] Од 1756. до 1760. службу јерменског свештеника у Новом Саду обављао је Ованес Лазјан Трапизонци, а од 1760. до 1766. године Јован Ариман.[155] Ариман се помиње у тестаменту новосадског Јерменина Јована Маркара из 1760. године, са чијим наследницима је водио парницу три године касније.[156] И овом мисионару су јерменски прваци (Саркиз Ченази, Хајрабет Аведик и Бартол Пири) дали повољно мишљење о раду.[157] Према архивским подацима, функцију свештеника је затим обављао Јосиф Чираги чији тестамент из 1771. чува Историјски архив града Новог Сада.[158] Око 1775. године се помиње Карол Хајрабет Мартиросјан (Мартиновић),[159] а следећи у низу је био Симеон Бераменци. У вези са почетном годином његове службе постоји више података у литератури и документима. Док Стајић наводи да је Бераменци започео службу 1777. године, у документу који је издао Магистрат 1800. се тврди да је свештеник у Новом Саду боравио 31 годину, односно од 1769.[160] Будући да се следећи свештеник помиње тек 1809. године, Бераменцијева служба је, изгледа, трајала пуне четири деценије. Како било, током свог службовања је уложио велике напоре у чување и обнову Јерменске цркве, као и заштиту њених прихода и верника. Међу архивским документима сачувана су његова писма упућена државним властима у којима је тражио новчану помоћ, као и дописи Магистрату поводом сукоба око јерменских легата остављених цркви.

Када је у питању имовина Јерменске цркве, свакако не би требало заобићи једну епизоду с почетка 19. века, чији је протагониста био Бераменцијев наследник, нови мисионар из Венеције - Матеус Малахјан.[161] У цео случај су били умешани новосадски Магистрат, Јерменска црквена општина, Конгрегација мехитариста у Венецији, Надбискупија у Калочи,

153 Овакимјан, „Арменске..., 66.

154 IAGNS F-1 S 1755 Fasc. 7.

155 Овакимјан, „Арменске..., 67. Ердујхељи наводи да је од 1762. до 1765. у Новом Саду боравио световни (мирски) свештеник. Није јасно да ли је мислио на Аримана. Лит.: Ердујхељи, *нав. дело,* 231.

156 Стајић, *Грађа...,* 1947, 227.

157 IAGNS – Protocol 1758-1766, str. 1428.

158 IAGNS F-1 A 1771 Fasc. 4.

159 Отац Карло се помиње у тестаменту Стефана Јовановића (IAGNS F-1 F 1775).

160 Овакимјан, „Арменске..., 70; Стајић, *Грађа...,* 1947, 227; IAGNS F1 476 1800.

161 У досадашњој литератури се овај свештеник наводи као Малахијан, а презимена појединих новосадских Јермена су, такође, погрешно писана. Према правилима транскрипције јерменских презимена, требало би писати Малахјан, Антоњан и Меневишјан, а не Малахијан, Антонијан и Меневишијан. Лит.: Терзић, Богдан, „О преношењу јерменских презимена у српском“, *Језик данас*, бр. 12, Нови Сад 2000, 18-20.

Namesničko veće, brojni svedoci i tumači. Problem je nastao u martu 1816. kada je Malahjan, na osnovu dozvole nadređenih u Veneciji, prodao tzv. Jermensku baštu Temerincu Babi Jožefu za 1.400 forinti.[162] Stefan Kaver, generalni opat samostana u Veneciji, je poslao Magistratu pismo u kome je tvrdio da je vrt kupljen novcem njihovog manastira i da je Kongregacija dopustila Malahjanu njegovu prodaju.[163] Jedan deo jermenskih vernika je smatrao da on nema pravo na to, te su od Namesničkog veća tražili da Malahjanu zabrani upravljanje crkvenom imovinom.[164] Jermenin i tumač istočnih jezika Agustin Agamal je u avgustu 1816. svedočio da je tu zemlju grad poklonio crkvi za jermensko groblje i da ona ne pripada svešteniku, niti venecijanskom samostanu.[165] Zatim su crkvene vlasti u Kaloči tražile od Magistrata da utvrdi čija je bašta.[166] Sadržaj izveštaja nije išao u korist Malahjana, pa su Nadbiskupija u Kaloči i Namesničko veće tražili da se zemlja oduzme Babiju, vrati novac, a Malahjan kazni.[167] Epilog dvogodišnje pravne borbe je bilo Malahjanovo, pomalo sramno, povlačenje u venecijanski samostan i zahtev novosadskog Magistrata za upućivanje novog verskog admnistratora Crkve Sv. Grgura Prosvetitelja. U maju 1818. godine Namesničko veće je izvestilo Magistrat o tome da je imenovan novi misionar za brigu o Jermenskoj crkvi u Novom Sadu i da će stići iz Erdelja.[168] Bio je to Nerčes Ajdin.

Jedan od najznačajnijih sveštenika Jermenske crkve u 19. veku je bio Josif Vartan Ovsepjan Vaneci, već pomenut kao prevodilac beleške o dolasku Jermena u Novi Sad. On je bio naučnik i astronom, a Ovakimjan u vezi njega pominje da je Šafariku davao časove jermenskog jezika.[169] Kao i mnogi drugi mehitaristički misionari, Vartan je znao više jezika, o čemu govori i veoma interesantna beleška nemačkog umetnika i putopisca Fridriha Baudrija, koji navodi da je, prilikom boravka u Novom Sadu 1837/38. godine, bio svedok Vartanovog susreta sa strancima: *Utorak, 29 avgust 1837… Iz istočne Indije je parobrodom Panonija stiglo pet Engleza, kojima smo pokazali put preko nasipa do broda. Oni su se naročito obradovali ovdašnjem jermenskom svešteniku, koji govori engleski, a takođe, često isto započinje i sa mnom, jer je čuo da znam nekoliko reči*.[170] Posle 23 godine života sa Novosađanima, Vartan je umro 1847. kao poslednji sveštenik koji je kročio u prvi hram novosadskih Jermena. Nakon nešto više od godinu dana, taj hram će biti uništen.

162 IAGNS F-1 827 1816 Fasc. 3.

163 IAGNS F-1 1133 1816 Fasc. 4.

164 IAGNS F-1 31.3.1816.

165 IAGNS F-1 2.8.1816.

166 IAGNS F-1 2054 1816 Fasc. 7;

167 IAGNS F-1 3773 1816 Fasc. 12; IAGNS F-1 193 1817 Fasc. 1; IAGNS F-1 2468 1817 Fasc. 7; IAGNS F-1 2582 1817 Fasc. 7; IAGNS F-1 2695 1817 Fasc. 7.

168 IAGNS F-1 2338 1818.

169 Ovakimjan, *Srbi…*, 65.

170 Baudri, Fridrih, *Opisanije Novog Sada i okoline (1837-1838)*, Novi Sad 2012, 47.

У животу Јерменске цркве у Новом Саду средина 19. века је значила велику прекретницу. Порушена и опустошена, остала је без свештеника и верника. Пред само бомбардовање Новог Сада, у Риму је одлучено да јурисдикцију над њом од венецијанске преузме бечка Конгрегација мехитариста. Први мисионар из Беча, др Симон Нети-Антоњан Сучаваци (1828-1888), стигао је у Нови Сад тек 1857. године.[171] Његовом заслугом је већ 1859. добијена дозвола од Магистрата за зидање новог парохијског дома, а неколико архивских докумената сведочи о Антоњановом залагању за обнову храма.[172] У време његовог администрирања је започета обнова, захваљујући доброчинству Марије Трандафил. Према сведочењу Луке Јоцића, надзорника имања богате Новосађанке, Антоњан је годинама редовно посећивао Марију Трандафил, чак и после извесних неслагања која су наступила у току обнове Јерменске цркве. Интересантна је чињеница да његова свештеничка служба није завршила смрћу или наредбом да се врати у Беч. Нови мисионар је именован 1879. године - још за живота Антоњана, који је умро 1888. године и био први од три јерменска свештеника који су сахрањени у заједничкој гробници на новосадском католичком гробљу у Футошкој улици.

Надгробни споменик три јерменска свештеника на католичком гробљу у Футошкој улици (фото: Љ. Лазић, 2013)

171 Овакимјан, „Арменске..., 72.

172 IAGNS F-1 3875 1859.

Међу свештенике, мехитаристичке мисионаре, који су дуго служили у Јерменској цркви може да се уброји и др Давид Духа (1848-1913). Као и његови претходници, Духа је водио рачуна о стању храма, иако је међу тадашњим верницима било свега неколико новосадских Јермена. Обраћао се Магистрату с молбом за обнову фасаде 1901. године, а у време његовог службовања подигнута је нова зграда Јерменске црквене општине (1910). Отац Духа је умро 1913. године, када је положен у гробницу поред Антоњана.

Из Беча је 1913. у Нови Сад стигао др Габриел Меневишјан (1864-1936), један од најупечатљивијих свештеника Јерменске цркве. О угледу који је уживао међу Новосађанима сведоче обимни новински текстови објављени поводом његове смрти у новембру 1936. године. У листу *Дан* тада су били штампани следећи редови:

У санаторијуму г. др. Брезовског умро је данас у 74 години живота др. Габријел Меневишијан, свештеник, јерменске цркве. Сви Новосађани сећају се, бесумње, старог и седог јерменског свештеника др. Габријела Меневишијана, калуђера реда Мехитариста, који се шетао доскора новосадским улицама гологлав, са штапом у руци водећи конверзацију са својим познаницима на скоро свим језицима. Др. Меневишијан, био је последњих 24 године архимандрит Мехитаристичке конгрегације у Бечу и администратор парохије у Новом Саду, која има једну болну судбину, као што ју је имао и јерменски народ. (...) Познавалац једанаест језика, од санскрита, до језика модерних народа, др. Меневишијан, иако мало касно, почео је пре три године да учи и наш језик, схватајући га релативно брзо и служећи се њиме у свакој прилици. Сећамо се како је једном приликом његов учитељ српског језика г. Панта Стефановић имао похвално мишљење о своме „ђаку“, који је, на почетку осме деценије, пошто је научио десет језика, почео да учи и једанаести. Поред тога, бавио се и научним радовима. Његов одличан познавалац г. др. Светозар Поштић, који је скоро свакодневно станујући у јерменском парохиском дому, био с њим у додиру, тврди како је спремао за штампу етимолошки речник јерменског језика, не заборављајући ни овде, далеко од своје уже домовине, на културно подизање свог малог, намученог народа. Иако се после ослобођења доселило неколико Јермена, турских и руских избеглица, у Нови Сад, они као православни нису претстављали паству јерменске цркве – католичког храма. Тако је др. Меневишијан, последњих неколико година, служио службу божју новосадским католицима осталих народности, а његова црква претстављала је, и претстављаће у Новом Саду једну реткост јер је она једина јерменска црква у нашој држави чији је једини свештеник до данас био отац Меневишијан.[173]

Детаљни биографски подаци о Меневишјану тада су објављени у два мађарска листа.[174] Тако се сазнаје да је рођен у Истанбулу, у јерменско-католичкој породици. Као дете се истакао даром за језике, па су га послали у Беч на школовање где је под патронатом Конгрегације мехитариста стекао докторат на пољу теологије и филозофије. Затим се поново вратио

173 Д-ч-ћ., С., „Умро је др. Габријел Меневишијан, свештеник једине јерменске цркве у Југославији“, *Дан,* Нови Сад 15.11.1936, 10.

174 „P. Menevisian Gábor 1863-1963“, *Reggeli Ujság*, Novi Sad 15. novembar 1936, 2; „Meghalt páter Menevisián, az utolsó noviszádi örmény-katolikus rendfőnök“, *Napló*, 15.11.1936, 6.

у Истанбул где је именован за директора Мехитаристичког института, тј. Јерменско-католичке гимназије. За време прогона Јермена у Турској почетком 20. века Меневишјан се вратио у Беч, поставши секретар главног опата реда - Говрика. Након смрти др Давида Духе 1913. године, постављен је на упражњено место свештеника Јерменске цркве у Новом Саду и ту дужност је обављао следеће 23 године. Аутори текстова су истакли да је имао изванредне интелектуалне способности, о чему сведоче и његови бројни стручни радови. Знање десет светских језика, класичних и савремених, уобличио је у етимолошки јерменски речник који је објављен на седам језика и стекао велико признање у међународним књижевним круговима. У Новом Саду је запамћен и као друштвени радник, доброчинитељ, страствени музичар и чувар јерменске традиције. *Његово лице са дугачком брадом, младалачко, увек насмешено, појављивало се где је било речи о некој црквеној или културној акцији. Двадесет три године је био свуда, где је требало дати подршку или је требало пружити. Кроз двадесет три дуге године свако се њему обраћао - не само из Новог Сада, већ и из иностранства- када је требало разјаснити неко питање верске науке, двадесет три године, када је требало прочитати или одговорити на неки текст који је стигао из далеког света, на непознатом писму, у Новом Саду су се тешили: „Прочитаће то јерменски патер“.*[175] Болестан и потпуно слеп, Меневишјан је умро од упале плућа у приватном санаторијуму. Сахрањен је у гробницу где су лежала и његова два претходника.

Месец дана након смрти Меневишјана, у децембру 1936. године, у Нови Сад је стигао Јохан Самуел Поликарп, последњи свештеник Цркве Св. Гргура Просветитеља кога је именовала бечка Конгрегација мехитариста. Према традицији и пракси тог црквеног реда, био је добро образовани полиглота. Малобројним верницима и знатижељницима који су долазили у цркву причао је о јерменској историји и култури, а послератни Новосађани га памте по ниском расту, штапу и полуцилиндру. Иако је био у поодмаклој доби, Поликарп је током ратних дешавања (1941-1945) остао у Новом Саду, успевши да сачува цркву. Водио је бригу о преосталој имовини мехитариста, о чему сведочи сачувана евиденција наплате закупа станова и локала у згради јерменског парохијског дома. Интересантни детаљи из његовог живота током првих послератних месеци могу се сазнати из писма које је упутио Градском народном одбору – Пореској секцији 1946. године. Жалећи се на лоше имовно стање, Поликарп наводи:

Као јерменском калуђеру поверена ми је брига за јерменску цркву, али не поседујем никакву плату, нити прирезе /за Столу/ тј. чинодејства, пошто у Новом Саду већ 100 година не постоје Јермени нити једна јерменска црквена општина. Чланови ове некада цветајуће општине су делимично напустили државу, или пак прешли – услед асимилације – к Србству.

Услед тих околности, мора приход куће осигурати не само издатак за кућу, него и моје трошкове за живот. То на жалост није случај, пошто је

175 *Reggeli Ujság*, 2.

Габриел Меневишијан
(извор: Дан, 1939)

Јохан Самуел Поликарп
(извор: документација Бабкена Симоњана)

приход куће у години 1945 само са 767 динара био више него издаци, мада сам све више и више редуцирао трошкове одржавање куће. Биланц, који сам правио за годину 1945 доказао је тај факат у целости. Приход је 43.029,33, издатци дин. 42.262,26.

Постави се према томе питање, како сам ја егзистирао, пошто нисам имао прихода нити од чинодејства, нити од прихода куће. У години 1945 живео сам једино од добровољних прилога. Ови прилози су били 1. дарови у нарави и 2. прилог у готовом новцу, који су дати или за моју особу, или за издатке тј. трошкове цркве. Дата ми је али једна извесна свота за сироте, то је та свота фактично била употребљено за сироте.

Они који дају прилог знају јако добро, да ја не поседујем никаквог прихода од чинодејства, нити имам коју другу могућност за опстанак помоћу куће, а ипак морам издржавати једног црквењака, те сносити сав трошак за цркву.

Ово моје саопштење о добровољним прилозима наравно не може се тако разумети, као да су исти, заједно са даровима у нарави, ваљда осигурали у целости моје егзистенцију. Доказ за то даје већ сасвим једноставни и скромни начин мог живота и нарочито моје истрошене и дефектне хаљине. Пет година нисам већ купио ципеле, нити бели веш, чарапе, хаљине, само сам поправио старе. Како већ нисам уопште имао бело рубље, дао сам си правити рубље од чаршава које сам још имао. Сведоци за то, јесу оне особе, које су за мене извршили тај посао. Пореска Управа може свагда да се увери о томе на лицу места., и да контролира моја саопштења.

Моје јело је исто најскромније. Често се задовољим за ручак са кајганом или једном малом конзервом. С тиме имам ручак, који ми стаје 10-12 динара. Тако се живи, кад је човек принуђен да штеди.

Сада зна Пореска Управа, да ја немам прихода као други свештеници те да сам у години 1945 живео искључиво од прилога добровољних наше цркве, те према томе немам обавезу да плаћам порез на приход.

Али да мој случај не би био изузетак, вољан сам, почевши од 1. јуна до краја године 1946. својевољно да плаћам месечну суму од динара 50.- Пореској Управи, али не као порез на приход, него само као једну своту у корист Државне благајне, пошто сматрам за своју почасну дужност исту помагати.

С.Ф.С.Н.

Нови Сад, 6. јуна 1946.[176]

Када је Конгрегација одлучила да све некретнине у Новом Саду прода, Поликарп је имао задужење да нађе погодног купца и коначно затвори јерменско поглавље у историји града. У шестој деценији је био учесник велике правне битке која се водила око рушења и продаје цркве. Ослабљеног здравља, вратио се у Беч 1960. године, где је и умро.

Пола века су цркву без верника чувала три усамљена свештеника. Они су исписали тужни епилог приче о животу Јермена у Новом Саду. Последњу јерменску породицу, чији су чланови продавали кестење испред Јерменске цркве, памте само најстарији Новосађани. Њихове сенке су нестале 1963. године, заједно са зидовима Храма Св. Гргура Просветитеља.

Јохан Самуел Поликарп у Дунавском парку (фото: Б. Миросављевић, око 1960)

176 Документација Јерменске цркве у Музеју града Новог Сада

Црква Св. Гргура Просветитеља – Јерменска црква (фото: Јован Вајдл, 1963)

Црква Св. Григура Просветитеља у Новом Саду

Први храм новосадских Јермена

Околности настанка прве цркве коју су у Петроварадинском Шанцу подигли досељени Јермени су познате из, већ поменуте, белешке у извештају каноничких визитатора из Калоче (1813). У оригиналном протоколу тог храма који је, највероватније, изгорео у бомбардовању 1849. године, били су наведени подаци о почетку грађења. Након описа доласка Јермена у град, непознати хроничар је записао и следеће речи:

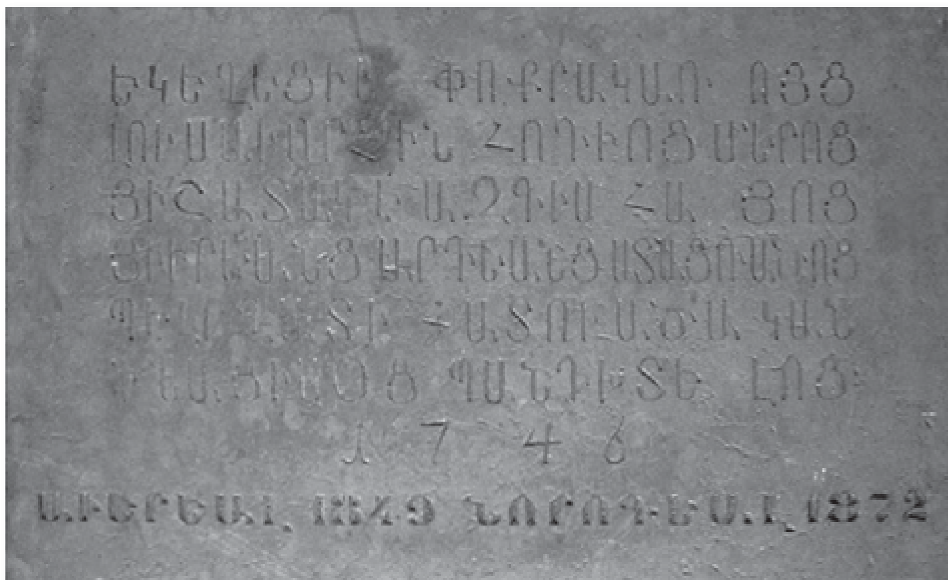
У првим годинама нашег досељења становао је наш мисионар и духовник патер Јаков у латинско католичкој плебанији и ми смо за њега кирију плаћали а богомољу смо држали у храму латинског обреда. Како је пак то стање по нас неудесно било, састадосмо се октобра 1743. и закључисмо да себи засебити храм подигнемо, чега ради послаcмо нашега мисионара, оца Јакова у Калочу арцибискупу Гаврилу, да нам даде дозволу, да зидамо цркву; кад смо је добили, а ми куписмо за парохијски дом једно кућиште за 200 фор. са старом кућицом од новаца које смо накупили за зидање цркве; врт смо оградили, дрвећем засадили, цео нас је тај трошак стао 400 фор. 1744. патер Јаков Ерзерумски врати се у свој манастир у Млетке, на његово место опат манастира Теодор[а] *Међеши*[ја] (п. а.) *пошаље нам за духовника калуђера родом из Јелисаветине вароши. За њега се ми Јермени 1746. опет искуписмо на саветовање и сви сложно закључимо, да цркву зидамо од већ набављена градива. 4. маја положили смо темељ а 17. нов. те исте 1746, године био је нови наш храм већ посвећен.*[177]

Чињенице које су наведене у овом препису могу да потврде и други сачувани документи. То су, пре свега, записници са седница римске Пропаганде на којима је извештавано о писмима Јермена из Петроварадинског Шанца. У записнику од 23. фебруара 1744. године се наводи да су Јермени јавили Риму о посети свог свештеника код калочког надбискупа Патачића с циљем да се добије дозвола и локација за зидање храма.[178] У тој намери су и успели, јер су, у току две године, сакупили 400 форинти и купили плац са малом кућом, створивши парохијски дом и ограђени врт. Градњу цркве су, са скромним средствима, започели у мају и завршили у новембру 1746, а први обреди су, према подацима из матичних књига, вршени већ крајем исте године.[179]

177 У српском издању Ердујхељијеве *Историје Новог Сада* највероватније је неадекватно преведена реченица са мађарског у којој се помиње име свештеника који је у Шанац стигао после Јакова Ерзерумција, па читалац њен смисао не схвата на исправан начин. Наиме, 1744. године опат манастира у Венецији је био опат Мехитар, а из Јелисаветине Вароши је стигао Теодорос Матиашци, код Ердујхељија наведен као Теодор Међеши. Лит.: Еруjхељи, *нав. дело*, 230.

178 Премроу, *нав. дело*, 217.

179 Овакимјан, „Арменске..., 67.

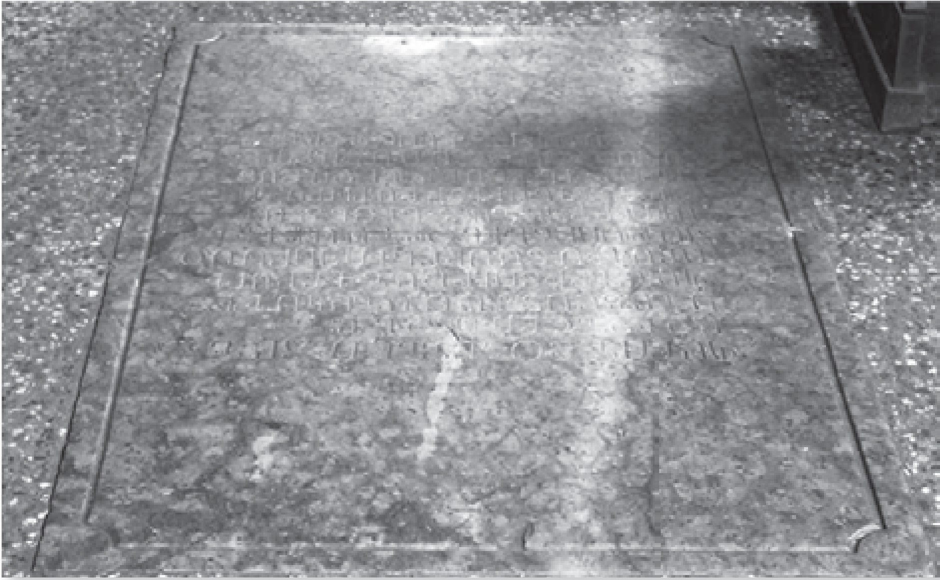

Плоча са фасаде Јерменске цркве, Музеј града Новог Сада (фото: Љ. Лазић, 2013)

Још једна потврда датума настанка храма налази се на плочи која је била уграђена у уличну фасаду цркве, поред главног улаза. О њеном постављању и садржају је 1756. године јерменски свештеник Praванес Лазјан Трапизонци записао у црквеном протоколу: *Ову мраморну плочу са уклесаним на њој раскошним почетним словима, попуњеним блиставом црном бојом, учврстисмо на фасади цркве за вечан спомен за оне који дођу после нас. И на крају приче и Виргилијевих стихова бише урезане речи: „Ова мала црква Просветитеља наших душа – у спомен арменског народа, његових садашњих и будућих припадника, делимично избеглих из Београда у Најсоц 1746. године“.*[180]

Највећи приложник изградњи Цркве Св. Гргура Просветитеља је био један од првих Јермена који су добили новосадско грађанство – Јован Ченази (Praванес Цаназизјан, 1684-1751). Својим ктиторством је заслужио и истакнуто гробно место унутар храма - на његовој средини. Убрзо након добијања звања градског сенатора 1751. године, Ченази је преминуо, а на његову надгробну плочу је уклесано: *Господин Јоаннес Цан / азизјан Шоротски, / поживе овде неко време / у изгнаништву. Био је добар / и помагао је сиротињу, / поживе шездесет седам / година и потом / упокоји се у Господу благом / смрћу, и би сахрањен у овом раскошном гробу. / Лета Христова*

180 Исто. У писму које је јерменски свештеник Јохан Самуел Поликарп написао суботичком бискупу 5. августа 1957. године се, такође, помиње овај натпис, али у нешто другачијем преводу: *Ова мала црква, посвећена светлости наших душа је саграђена као споменик, средствима нас Јермена који су дошли у Нови Сад бежећи из Београда.* (Архив Суботичке бискупије) Испод овог натписа је, након обнове храма 1872. године, уклесан још један ред текста на јерменском језику, који у преводу гласи: *Разрушена 1849. Обновљена 1872.*

Надгробна плоча Јована Ченазија, ктитора Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

1751, 3. септембра.[181] Ова плоча је, највероватније, остала сачувана после бомбардовања храма 1849. године, па је, након четврт века, уграђена у под обновљене цркве, где се налазила до коначног рушења 1963. године.[182]

Новосадски Јермени су своју цркву саградили у славу најзначајнијег националног светитеља - Св. Григорија (Гргура) Просветитеља.[183] Истом светитељу је био посвећен и јерменски храм у Београду, који није био довршен због турског освајања града. Под овим именом новосадски храм се наводи и у службеним шематизмима Калочко-бачке надбискупије из 1913. и 1942. године.[184] Стога су потпуно нетачне тврдње у појединим текстовима да је црква била посвећена Св. Петру и Павлу.[185] Св. Григорије Просветитељ

181 Овакимјан, „Арменске..., 67.

182 Једини фотографски снимак надгробне плоче је начинила Катарина Пивнички, фотограф Покрајинског завода за заштиту споменика културе, приликом снимања екстеријера и ентеријера Јерменске цркве 1959. године (ПЗЗЗСК 1959 п-3853). Плоча је поломљена, највероватније, приликом рушења цркве и није познато где су однети њени делови. Осим ове плоче, у цркви је постојало још неколико надгробних плоча уграђених у под о којима нису остале сачуване информације.

183 Будући да је Јерменска црква у Новом Саду била под јурисдикцијом римокатоличког надбискупа у Калочи, а затим Бачке апостолске администратуре и Суботичке бискупије, у даљем тексту ће бити навођена својим службеним именом - Црква Св. Гргура Просветитеља.

184 *Schematismus Archidioecesis Colocensis et Bachiensis an. 1913 et 1942: Armeno-catholica parochia erecta a. 1747. Matriculae adsunt ab anno 1732, ecclesia ad s. Gregorium Illuminatorem a. 1746 aedificata. Anno 1849 in bustum redacta, anno 1872 dein / 28,5 m. longa, 9,5 m. lata / restaurata est.*“ Превод: Јерменско-католичка парохија основана је у Новом Саду 1747. Матичне књиге постоје од 1732. Црква посвећена св. Гргуру Просветитељу подигнута је 1746, а у пожару 1849. је изгорела. Године 1872. је обновљена – препис из писма бискупа Будановића Заводу за заштиту споменика културе 27.7.1957. (АСБ)

185http://www.slobodanjovanovic.org/2011/07/06/dusan-kovacev-rusenje-jermenske-crkve-u-novom-sadu/. (16.9.2013)

(257-331) је био први службени поглавар Јерменске апостолске цркве чијом је заслугом 301. године Јерменија постала прва држава која је хришћанство прогласила званичном религијом.[186] Његовим избором за патрона храма су Јермени католици одржали везу са духовном традицијом свог народа, а истовремено су испоштовали календар светитеља Римокатоличке цркве у коме је Св. Григорије Просветитељ имао своје место.

Током прве половине 18. века нови црквени торњеви су постепено формирали силуету града. У години када су Јермени подигли кров свог храма, била је завршена и римокатоличка жупна црква (1746), а за већинско српско становништво су већ била саграђена четири храма. Новчани прилози Јована Ченазија и осталих Јермена нису били толико велики да би омогућили градњу репрезентативног верског објекта који би својим димензијама, квалитетом материјала и израде, па и естетиком, парирао храмовима новосадских православаца и римокатолика. У том смислу су амибиције чланова јерменске колоније биле скромније, а њихова једина жеља је била да имају сопствену цркву.

Детаљнијих описа прве цркве Јермена у Новом Саду нема, али се извесна слика о њеном изгледу може формирати на основу архивских докумената из 18. века у којима се помињу проблеми око одржавања. Током осме и девете деценије 18. века трајала је интензивна преписка између Јерменске црквене општине, новосадског Магистрата, Намесничког већа у Пожуну и Дворске коморе у Бечу. Основне примедбе јерменског свештеника и верника су се односиле на величину и трошност цркве, стање крова и торња, па и на локацију објекта. Истакнути новосадски Јермени - Ченази, Аведик и Пири, су 1770. послали писмо царици Марији Терезији у коме су молили да им се дозволи куповина пољопривредног земљишта како би могли лакше издржавати своју трошну цркву или градити нову.[187] Међутим, Магистрат није био вољан да им уступи нови плац, сматрајући да постојећа локација у потпуности одговара потребама јерменских верника.[188]

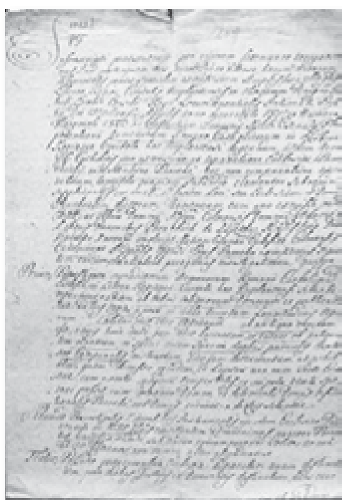
186 *Рођен у знаменитој фамилији, која је била сродна царској кући персијској (цару Артабану) и јерменској (цару Курсару). Када ове две куће заратише међу собом, Григорије се удаљи у Кесарију Кападокијску, где прво позна веру Христову, крсти се и ожени се. Из тога брака имаше два сина, Ортана и Аространа, и обојицу посвети на службу цркви. По смрти своје жене врати се Григорије у Јерменију и стави се на службу цару Тиридату. И служаше Григорије верно цару своме, и цар вољаше Григорија. Но када цар сазнаде, да је Григорије хришћанин, наљути се веома, и поче га саветовати да се одрекне вере Христове и поклони идолима. Не успевши у томе ништа, Тиридат удари на Григорија тешке муке, и после многих мука баци га у једну дубоку јаму, испуњену сваким отровним гадом, да би га тако сасвим уморио. Но Бог свевидећи сачува жива св. Григорија у тој јами пуних 14 година. Тиридат потом настави гоњење хришћана у царству своме, и удари на један женски манастир, где беше 37 сестара са игуманијом Гајанијом. Када их све грозним мукама умори, полуде Тиридат, и беше као дивљи вепар. Сестри царевој пак јави се у сну неки муж пресветао и рече јој, да полудели брат њен неће оздравити докле се Григорије не извади из јаме. Извађен из јаме св. Григорије исцели и крсти Тиридата. Потом Григорије, по жељи Тиридатовој, поста епископом Јерменије, и уз помоћ цареву, а најпре Божију, просвети сву Јерменију и околне стране вером Христовом. И сконча св. Григорије свој многотрудни живот у старости, око 335. год. На његово место би посвећен за епископа син му Арострaн, који продужи дело свога оца, и телесног и духовног. Арострaн беше један од 318 св. Отаца на I Васељенском сабору*. Лит.: Велимировић, Николај, *Охридски пролог*, Шабац 2000, 707-709.

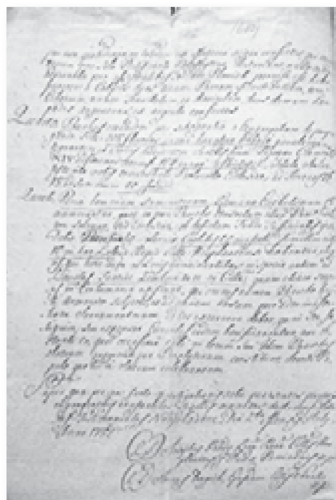
187 IAGNS F-1 E 1770 Fasc. 7.

188 IAGNS F-1 ZZ 1772 Fasc. 4.

Са намером да прошири храм, тадашњи јерменски свештеник Симеон Бераменци је 1777. упутио молбу новосадском Магистрату наводећи да је црква премала и да *приликом богослужења толико верних стоји пред њом, колико их стане у њу.*[189] Пред Магистратом је, поводом Бераменцијеве молбе, сведочио и сенатор Михајло Рашковић. У његовој изјави, записаној 10. децембра 1777. године, наводи се да су Јермени још у Београду почели зидати солидну црквену зграду, али су, због опсаде, морали све оставити. Сенатор је у поменутом документу подсетио и да су у Шанцу, највише заслугом Ченазија, припадници овог народа подигли мали храм.[190]

Пет година касније - 30. марта 1782. године, Намесничком већу у Пожуну се, у име Јермена, обратио Симеон Мелик Ченази молећи за помоћ око проширења и поправке храма, набавке црквених реквизита и издржавања свештеника.[191] Намесничко веће је 25. априла 1782. затражило од новосадског Магистрата да прегледа цркву и утврди оправданост молбе јерменских верника, што је учињено 2. јула исте године.[192] Цркву су званично прегледали главни новосадски судија Јозеф Руди, градски сенатор Јован Драгић, изасланик калочког надбискупа барон Паташић и парох из Бача Франц Ксавијер Гаслевић. Утврђено је да *на цркви постоје пукотине и да је руинирана због старости, да постоји опасност од рушења, посебно торња и два мала звона, као и крова, при налету ветра, што представља опасност и за резиденцију пароха која се налази у близини.*[193] Утврђено лоше стање објекта, ипак, није био довољан разлог за његову брзу поправку.

Извештај о стању Јерменске цркве, 1782. (IAGNS F-1 F 1782 Fasc. 8)

---

189 Стајић, *Грађа...*, 1947, 225.

190 IAGNS F-10 Z 1777.

191 IAGNS F-1 L 1782 Fasc. 6; IAGNS F-1 Z 1782 Fasc. 1.

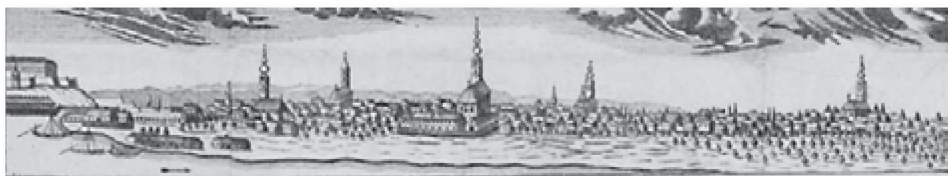
192 IAGNS F-1 25. IV 1782.

193 IAGNS F-1 F 1782 Fasc. 8. (документ превела Томислава Јелић)

Тек две године касније је Намесничко веће затражило од Магистрата предрачуне за поправку цркве, које је ово градско тело и проследило, али је истовремено извештавало о сукобима који постоје између Јермена и градских власти.[194] У извештају упућеном Већу 17. септембра 1784. године се наводи да Магистрат сматра да нема потребе за проширивањем цркве, нити за градњом другог храма, с обзиром на малобројност становника јерменске националности. Предложено је да се њихово богослужење премести у парохијалну католичку цркву, одреди време коришћења и одобри употреба постојећих црквених реквизита. У документу се износи и то да град нема новаца за плаћање свештеника, који би требало да се издржава од добровољних прилога верника.[195]

Преписка између Магистрата и Намесничког већа из периода 1784-1786. године показује да су постојали проблеми око патроната над црквом, као и језика на коме су се одвијала богослужења. Јерменски свештеник је захтевао да се у Цркви Св. Гргура Просветитеља служи само на јерменском језику и да храм буде под патронатом јерменске заједнице, што Магистрат није одобравао.[196] Градске власти су у извештају упућеном Намесничком већу тврдиле да у тај храм одлазе и други верници, који немају своју цркву, као што су, на пример, гркокатолици.[197]

Из наведених докумената се може закључити да је Црква Св. Гргура била веома скромних димензија, недовољна чак и за малу верску заједницу каква је јерменска. Кров и торањ су били изведени од трошне дрвене грађе што свакако није обезбеђивало дуговечност једном верском објекту. Њихово стање су угрожавале временске непогоде, којих је на подручју Новог Сада било у великом броју. Спољна декорација није имала приоритет у изградњи, па су барокни елементи, највероватније, били мање наглашени него на другим новосадским црквама из прве половине 18. века. Ликовне представе овог храма су веома ретке и сумарно изведене. На пример, на гравири Захарија Орфелина – панорами Новог Сада из 1774. године, слика Јерменске цркве се своди само на торањ и округло кубе. Приметно је да су димензије храма знатно мање у односу на друге новосадске верске објекте.

Захарије Орфелин, Мајсторско писмо цеха столара и лицидера са ведутом Новог Сада (детаљ), 1774. (Музеј Војводине)

194 IAGNS F-1 X 1784 Fasc. 2; IAGNS F-1 15.3.1784; IAGNS F-1 6.12.1784; IAGNS F-1 9.3.1785.

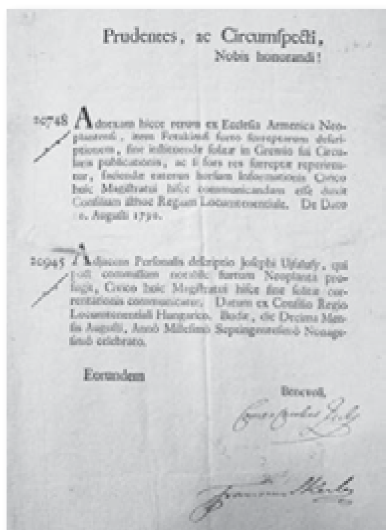
195 IAGNS F-1 17.9.1784.

196 IAGNS F-1 T 1784 Fasc. 17.

197 IAGNS F-1 17.5.1785; IAGNS F-1 A 1786 Fasc. 24.

Унутрашње уређење првобитне Јерменске цркве такође остаје непозница, али се може претпоставити да је оно било у складу са правилима мехитаристичког црквеног реда, односно римокатоличког црквеног обреда. У писмима и молбама јерменских свештеника је често истицана потреба за набавком црквених утвари, што указује на њихов недостатак у првим деценијама постојања храма. У првим годинама након изградње су, вероватно, коришћени црквени реквизити које су јерменске избеглице понеле приликом одласка из Београда. Извесна слика о квалитету и количини црквених утвари, које су крајем 18. века постојале у Цркви Св. Гругра Просветитеља, може се добити након увида у два документа из фонда новосадског Магистрата. У већ поменутом извештају комисије која је 1782. прегледала цркву се наводи да у њој постоје два калежа (путира), један циборијум, две сребрне лампе и једна сребрна посуда са тамјаном. Такође се наводи и да свештеник има једну одежду за празнике и две за свакодневну употребу, док његов помоћник нема ниједну.[198]

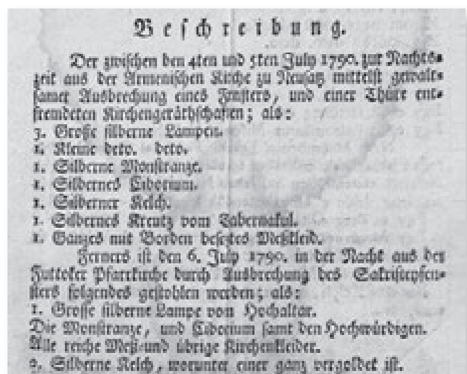
Осам година касније штампан је службени полицијски документ у коме се могу пронаћи детаљнији подаци о инвентару Јерменске цркве. Наиме, у ноћи између 4. и 5. јула 1790. године цркву је покрао лопов за којим је Намесничко веће у Будиму расписало потерницу - наводећи његов опис, начин на који је провалио у цркву, списак украдених предмета и друге његове криминалне радње.[199] Тако се сазнаје да је лопов ушао кроз прозор и из храма однео бројне предмете од сребра (3 велике лампе, 1 малу лампу, монстранцу, циборијум, калеж и крст) и свештеничку одежду. Наведени подаци показују да је црква поседовала неколико вредних сребрних реквизита, али се не може поуздано знати да ли су набављени пре или после подизања храма у Новом Саду.

Prudentes, ac Circumspecti,
Nobis honorandi!

10748 [illegible] ex Ecclesia Armenica Neoplantensi [illegible] ... Augusti 1790.

10945 [illegible] Josephi [illegible] ... Eorundem

Benevoli,

Beschreibung.

Der zwischen den 4ten und 5ten July 1790. zur Nachtszeit aus der Armenischen Kirche zu Neusatz mittelst gewaltsamer Ausbrechung eines Fensters, und einer Thüre entfremdeten Kirchengeräthschaften; als:
3. Grosse silberne Lampen.
1. Kleine detto. detto.
1. Silberne Monstranze.
1. Silbernes Ciborium.
1. Silberner Kelch.
1. Silbernes Kreutz vom Tabernakul.
1. Ganzes mit Borden besetztes Meßkleid.
Ferners ist den 6. July 1790. in der Nacht aus der Futtoker Pfarrkirche durch Ausbrechung des Sakristeyfensters folgendes gestohlen worden; als:
1. Grosse silberne Lampe vom Hochaltar.
Die Monstranze, und Ciborium samt den Hochwürdigen.
Alle reiche Meß-und übrige Kirchenkleider.
2. Silberne Kelch, worunter einer ganz vergoldet ist.

Потерница за лоповом и списак украдених ствари из Јерменске цркве 1790.
(IAGNS F-1 D 1790 Fasc. 36)

198 IAGNS F-1 F 1782 Fasc. 8.

199 IAGNS F-1 10.VII 1790; IAGNS F-1 D 1790 Fasc. 36.

Када су се обраћали градским и државним властима Јермени су исказивали незадовољство локацијом цркве, па су, у више наврата, тражили други плац на којем би им било омогућено подизање новог храма. Из данашње перспективе се њихов захтев чини неоправданим, и то из више разлога. Половином 18. века, на подручју где су Јермени купили земљиште за цркву и парохијски дом, засадили врт и обезбедили место за своје гробље, завршавао се коморски део града, који је био под жупанијском управом и насељен католичким становништвом. Чланови јерменске заједнице су се населили у околини будуће цркве, а најближи суседи су им били Немци, смештени око Главног трга. Ово подручје је, све до развојачења српске милиције у Шанцу 1743-1745. године, било строго одељено од дела града под војним властима, где је живело већинско, православно становништво. Економска слобода, добијена 1748. године, утицала је на целовитији развој насеља, а центар града се полако повлачио од Владичанског двора према Главном тргу, где се крајем 18. века и стабилизовао. Тако се Јерменска црква нашла на крају Главне улице - рубу унутрашње вароши, званом Прњавор.[200] Ту су, осим Јермена, живели Шокци и Буњевци који су се, у време великог водостаја, повлачили са острва поред Новог Сада – Кроатендорфа или Фишендорфа. Бавили су се рибарством, виноградарством, гомбарством и прављењем сапуна, а када је њихово острво трајно поплављено 1770. године, населили су се уз високу суву греду која је спајала дунавску обалу са Главном улицом, одмах поред Јерменске цркве.[201] Испред цркве, дуж Главне улице, налазила се градска пијаца, што је Јерменима трговцима омогућавало да се, у непосредној близини својих домова, баве разним уносним пословима. Тако је од половине 18. века национална и професионална разноликост становништва утицала на убрзан развој управо оног дела града у коме се налазила Јерменска црква.

Још у току изградње (1745) Јерменска црква је уцртана на план аустријског војног инжењера А. Калтшмита, на којем се јасно види њен положај у односу на центар града, друге важне објекте и храмове.[202] У непосредној близини су - са једне и друге стране цркве, били смештени стари новосадски Магистрат (*Gemein Haus*) и још једна административна зграда (*Königlich Haus*), на чијем месту је 1754. Немац Томас Андерле подигао католичку болницу. Уочљиво је и то да Јерменска црква није била увучена у односу на градску саобраћајницу, већ је стајала у низу кућа на левој страни улице. Наиме, до појаве *Патента о толеранцији* Јосифа II, обавеза формирања предње порте је важила само за некатоличке храмове. Стога је положај Јерменске цркве био одређен као и у случају других католичких

200 Из рибарског насеља Прњавор се временом развио Каменички сокак, који је осамдесетих година 19. века добио назив Железничка улица.

201 Србуловић, Ђорђе, *Кратка историја Новог Сада*, Нови Сад 2000, 43; Миросављевић, Вељко, „Стари Нови Сад“, у: *Нови Сад и Војводина*, Београд 1926, 26.

202 Поповић, Дака, „Прилог урбанистичком и архитектонском развоју града Новог Сада“, *Рад војвођанских музеја*, бр. 12-13, Нови Сад 1964, 155; Грдинић, Никола, „Читање мапа“, *XVIII столеће*, књига VII, Нови Сад 2008, 91-93. Мапа А. Калтшмита се налази у Музеју Војводине.

храмова. Прецизно уцртане улице и тада постојећи објекти показују да су основне контуре центра Новог Сада биле формиране већ половином 18. века, те да је Јерменска црква имала повољан положај који је говорио о економској моћи и значају њених верника.

А. Калтшмит, Мапа Новог Сада (детаљ), 1745. (Музеј Војводине)

Јерменско гробље

Приликом избора места за изградњу цркве, чланови јерменске заједнице су сигурно водили рачуна и о томе да око будућег објекта буде довољно места за гробље. Оно се простирало око цркве - у облику слова Г. На Калтшмитовом плану из 1745. године јерменско гробље није било уцртано, као ни старије јеврејско, за које се тврди да је постојало у непосредној близини будуће Јерменске цркве.[203] За разлику од других новосадских гробаља, јерменско је много дуже било активно. Када је 1748. године Намесничко веће у Пожуну издало наредбу новосадском Магистрату да у року од годину дана из центра измести шест гробаља (код римокатоличке цркве, код четири православне цркве и код синагоге), како би се побољшала здравствена ситуација у граду и очистио ваздух, јерменско гробље је остало на свом месту.[204] Према тумачењу Триве Милитара, Јермени су наставили да сахрањују своје мртве у црквеној порти - под изговором да су сви црквени ктитори. Ове тврдња није била далеко од истине, јер сачувани тестаменти

203 У непосредној близини, на месту касније Мађарске гимназије, налазило се и јеврејско гробље које је било активно од 1717. до 1749. године. То гробље је пресељено у Каменичку улицу, па данашњу Улицу Алексе Шантића, а половином 19. века у данашњу Улицу Доже Ђерђа.

204 IAGNS F-1 5.VI 1748. Одлуком Магистрата из 1755. гробља су премештена на перииферију: за православне је подигнута Јовановска капела и гробље на данашњем Житном тргу, а за римокатолике је одређено гробље у Футошкој улици и саграђена Црква Св. Рока. После 1860. католичко гробље је премештено на крај Футошке улице, где се налази и данас. Ту су сахрањивани и поједини Јермени. На крају тадашње Футошке улице су сахрањивани лутерани, калвини и гркокатолици.

новосадских Јермена показују да је већина њих храму остављала легате и значајне своте новаца. Јерменско гробље није померено и због тврдње верника да је њихова црква довољно удаљена од центра града, мада ју је од Главног трга делило свега неколико стотина корака.[205]

Археолошка истраживања која су извршена на месту некадашњег јерменског гробља су донела драгоцене материјалне доказе и податке, везане за ову националну заједницу. Под руководством археолога Душице Веселинов, стручњаци Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада су у периоду 2008-2010. године вршили ископавања у дворишту *Erste banke* и у делу некадашње порте Јерменске цркве (Народних хероја 1-3). Установљено је да у подручју око срушеног храма постоје слојеви касноантичке културе, средњовековног и позносредњовековног насеља, те нововековна скелетна некропола – јерменско гробље.[206] Укупно је лоцирано шест гробова, са десет индивидуа у различитим стањима очуваности.[207] Гробови су били распоређени у два хоризонта сахрањивања. Из старијег периода (средине 18. века) потичу четири земљане гробне раке, а две зидане и полуобличасто засведене гробнице везују се за другу половину 18. и прву половину 19. века – период економског јачања новосадских Јермена.

Међу налазима је најинтересантнија зидана гробница у којој су пронађена два добро очувана скелета, положена један на други. Утврђено је да је прво сахрањен мушкарац, за кога је установљено да је био стар око 40 година и висок 1,7 м. Након извесног времена, на његов сандук је положено тело жене, старе 60 година и високе 1,54 м. У гробници су пронађени гвоздени клинови - једини остаци дрвених сандука, и два бронзана привеска (медаљон и крстић) испод прекрштених руку женског скелета.[208] На медаљону, пречника 3 цм, приказана су два типа Богородице (Богородица од Гвадалупе и Богородица од Лорета ?), веома поштована у Латинској Америци, али и широм католичког света, од средине 18. века.[209] Још један медаљон је пронађен у руци другог женског скелета, а на њему је приказана глава светитеља, највероватније Св. Петра. Сва три налаза

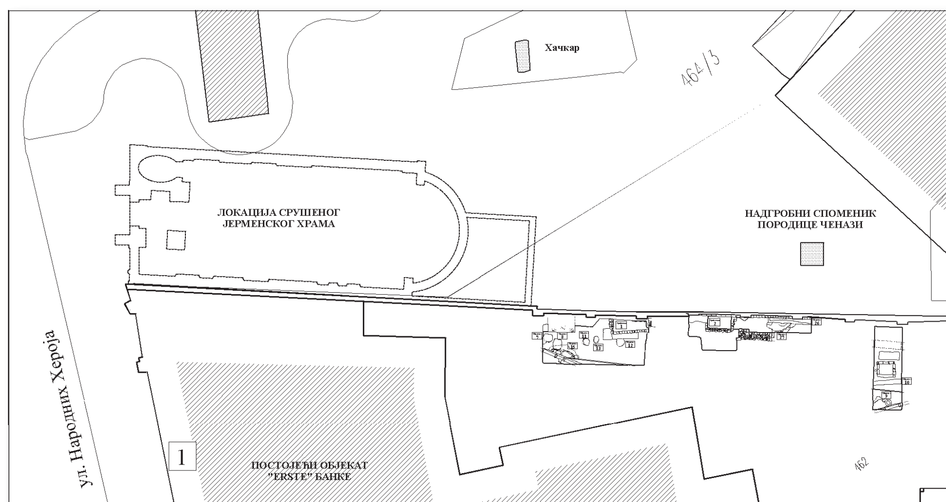
205 Militar, Трива, „Новосадска гробља“, *Вести Музеја града Новог Сада*, бр. 5, Нови Сад 1973, 4.

206 *Извештај о извршеном претходном заштитном археолошком ископавању на локалитету Erste banka, у Новом Саду у Улици Народних хероја 1-3* – извештај поднела археолог Душица Веселинов (дел. бр. 42/44-2006, 1.9.2010).

207 Антрополошким испитивањем је установљено да су ископана два женска и три мушка скелета, као и кости 5 особа недетерминисаног пола. ГЗЗСК - *Антрополошки записник*. Антрополошка испитивања урадила Ира Ступар, 2010.

208 ГЗЗСК - *Теренски дневник* и *Гробни записници*. Налазе је евидентирала и описала археолог Душица Веселинов, 2010.

209 На лицу и наличју медаљона стоје натписи: *·N·S·D·GVADALVPE ·D·MEXICO·ROMA* и *N·S·D·LO (нечитко)EM ·D·MEXICO·ROMA*. Маријански култ је, од 16. века, постајао све снажнији у колонизованој Латинској Америци, подупиран од стране шпанских досељеника, језуита и Ватикана. Богородица од Гвадалупе је 1745. проглашена заштитницом Мексика, што одговара времену настанка пронађеног медаљона. Лит.: Carol, Michael, P., *The Penitenten Brotherhood. Patriarchy and Hispano-Catholicism in New Mexico*, Baltimore 2002, 54-56; Osowski, Edward, W., *Indigenous Miracles. Nahua Authority in Colonial Mexico*, Tucson 2010, 67.

Ситуациони план археолошких ископавања у порти некадашње Јерменске цркве, 2010.

Теренске фотографије са ископавања на месту некадашњег Јерменског гробља
(фото: Александар Мишков и Душица Веселинов, 2010)

представљају типичне ходочасничке сувенире који су у Нови Сад могли доспети на различите начине – трговачким каналима, путовањима на света места или посредством Конгрегације мехитариста из чијих редова су били свештеници Цркве Св. Гргура Просветитеља.

Налази из гробова са некадашњег Јерменског гробља
(фото: Александар Мишков, 2010)

Једини видљиви остатак некадашњег јерменског гробља и постојања Јермена у Новом Саду јесте гробница-костурница, коју су крајем 18. века подигли Симеон Мелик Ченази и мајка његове преминуле супруге - бароница Франциска Клара плем. Томановић, рођ. Берњаковић. Њих двоје су, након смрти Симеонове супруге Ане Марије Кларе (22. фебруара 1790. године), написали молбу Магистрату у којој су тражили да им се одобри место за подизање породичне гробнице у порти Јерменске цркве.[210] Новосадски Магистрат није одговорио потврдно, али се онда јерменски свештеник Симеон Бераменци обратио Намесничком већу у Будиму, истичући да је Ченази цркви дао преко 2.000 форинти и тиме заслужио место у црквеној порти.[211] Веће је одговорило на следећи начин: *Без обзира на то што то није уобичајено, да наследници из поштовања и због успомене на преминуле чланове породице подижу споменике са њиховим уклесаним ликом (изгледом), како је споменути споменик унутар црквене ограде, уз сагласност (молиоца) и (њиховим) сопственим средствима, без нарушавања изгледа улице, споменик треба да се (као такав) остави и да се заувек престане са жалбама са обе стране.*[212] Тако је у последњој деценији 18. века настала најнеобичнија новосадска гробница у којој су своје почивалиште нашли бароница Томановић, њене две кћерке и зет Јерменин – Симеон Мелик Ченази.

210 IAGNS F-1 3.11.1790.

211 IAGNS F-1 6.12.1790.

212 IAGNS F-1 N 1791 Fasc. 18. (документ с латинског превела Томислава Јелић)

Гробница Томановић-Ченази (фото: Б. Миросављевић, 2013)

Детаљне информације о сахрањеним особама се сазнају из натписа на архаичном немачком језику, уклесаних на четири бочне стране гробнице. Натписи гласе:

ANNA MARIA CLARA MEIK / CSENASY EDLE V TOMANOVICS / GEBOHREN ANNO 1766 DEI 26 / AUGUSTI GESTORBEN 1790 / DEI 22 FEBRUARY IN DER / KONIGLICHEN FREY STADT / NEIUSATZ 23 IAHR VI MONAT ALT.[213]

FRANCISCA CLARA EDLE VON / TOMANOVICS GEBOREHNE / BARONESE BERNIAKOVICS DE / OLOVATZ GEBOHREN ANNO / 1733 DEI 29 IUNNY CLARENS / UND IOSEPHENS MUTER / GESTORBEN ANNO 17 [214]

FRANCISCA IOSEPHA EDLE VON / TOMANOVICS GEBOHREN ANNO / 1761 DEI 31 DECEMBRIS / GESTORBEN 1783 DEI V / OCTOBRIS IN DER / KONIGLICHEN FREY STADT / NEISAZ 21 IAHR IX MONAT ALT[215]

SIMEON MELIK GERUNY / CSENAS GEBOREN ANNO / 1730 DEM 22 OCTOBRIS / GEMAHL DER ANNA MARIA CLARENS GESTORBEN/ANNO 1[216]

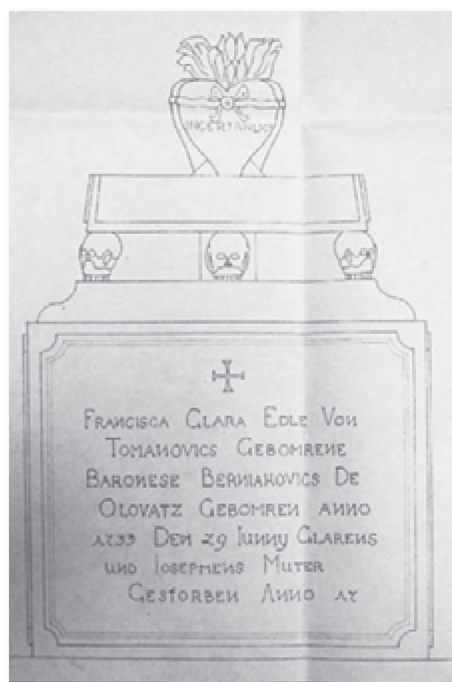
213 *Ана Марија Клара Ме(л)ик / Ченази племенита Томановић /рођена 1766. дана 26. / августа преминула 1790 / дана 22. фебруара у / краљевском слободном граду / Новом Саду стара 23 године и 6 месеци.*

214 *Франциска Клара племенита / Томановић рођена / бароница Берњаковић од / Олова рођена године / 1733. дана 29. јуна Кларина / и Јозефина мајка / преминула године 17* (неуписана година смрти указује да је споменик подигнут за њеног живота).

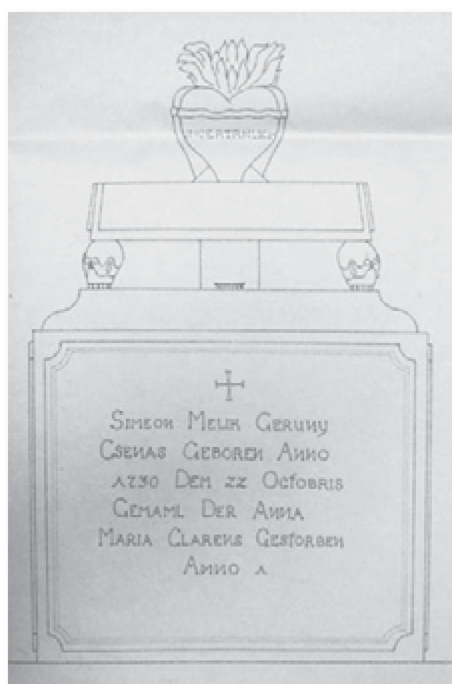
215 *Франциска Јозефа племенита / Томановић рођена године / 1761. дана 31. децембра / преминула 1783. дана 5. / октобра у / краљевском слободном граду / Новом Саду стара 21 годину 9 месеци.*

216 *Симеон Мелик (Геруни ?) / Ченази рођен године / 1730. 22. октобра / супруг Ане Марије Кларе преминуо / године 1* (неуписана година смрти указује да је споменик подигнут за његовог живота).

Натписи на гробници Томановић-Ченази (извор: ГЗЗСК)

Из наведених биографских података се ишчитава да су споменик за живота подигли Симеон Мелик Ченази и његова ташта Франциска Клара плем. Томановић (1733 - ?), рођена као бароница Берњаковић, пореклом из босанског града Олова. Очигледно је да се ради о племићкој породици хрватског порекла, која се у Нови Сад доселила из Босне, највероватније у другој половини 18. века. Бароница је имала две кћерке - Франциску Јозефу (1761-1783) и Ану Марију Клару (1766-1790), удату за Ченазија. Обе су умрле у Новом Саду, у својим раним двадесетим. Необична је околност да су све три, заједно са Ченазијем, сахрањене на јерменском, а не на градском католичком гробљу. Одлука о локацији породичне гробнице је донета уважавањем Ченазијеве жеље који је, највероватније, у највећој мери био финансијер њене израде.

Подигнути надгробни споменик је био јединствен у свом времену, као и данас. Амбициозну замисао је пратио избор квалитетног материјала и врхунска израда која је омогућила његову дуговечност. Основно тело гробнице је изведено у облику кубуса на чије четири бочне стране су причвршћене плоче (145 x 124 цм), изведене из монолитних комада светлоружичастог мермера. На свакој од тих плоча је уклесан текст о једној од четири особе које су у гробници сахрањене. Рубови и ћошкови плоча су профилисани како би се добило на тродимензионалности. На горњи део кубуса је постављена хоризонтална плоча којом је гробница затворена. Њена висина износи 12 цм, а преко благо профилисаног улегнућа, дужина ивица се смањује са 130 цм на 110 цм. На гробницу су, затим, у правилном распореду, постављени најсликовитији елементи гробнице – стилизоване лобање од белог мермера, високе 18 цм. Свака од њих је усмерена у другом правцу, али су, изблиза, добро видљиве са свих страна. Нажалост, од некадашњих осам лобања, опстало је само пет.[217] Непознати мајстор је на њих поставио још једну хоризонталну плочу, која се, такође, благо сужава према горе. Тако су њене доње ивице дугачке 102 цм, а горње 97 цм, док висина те плоче износи 20 цм. На њеном средишњем делу се налази завршни мотив споменика – четири срца, сједињена једном врпцом. Она су, такође, израђена од белог мермера и клесана у пуној пластици. На сваком од срца уклесан је натпис - *UNCERTRNLICH* (Нераздвојиво), симболично указујући на породичну и емотивну повезаност сахрањених личности. Око споменика, чија укупна висина достиже 225 цм, формиран је опсег од мермерних квадера, данас потонуо у земљу и изједначен са мермерним плочама које су постављене након рушења Јерменске цркве.

Гробница Томановић-Ченази представља најнеобичнију стару гробницу која је опстала у савременом архитектонском окружењу. Спомеником културе је проглашена 1997. године, а у прописаним мерама

217 У последњим годинама 20. века са споменика су украдене две лобање које ни до данас нису надомештене. ГЗЗСК - допис Општинског завода за заштиту споменика културе Нови Сад (бр. 125/1-99) Ј.П. Заводу за изградњу града, 27.10.1999.; допис Општинског завода за заштиту споменика културе Нови Сад (бр. 125/5-99) Комисији за јавне споменике и заштиту културних добара Скупштине Града Новог Сада, 14.8.2000.

Делови јерменских надгробних плоча на шеталишној стази у Дунавском парку (фото: Љ. Лазић, 2013)

заштите Општинског завода за заштиту споменика културе наведено је следеће образложење: *Споменик ове врсте немогуће је пронаћи на широј територији, а посебна вредност, с обзиром на период настанка, изражена је у његовој монументалности и оригиналној декорацији, јединственој на подручју Србије. Посебан значај надгробном споменику даје и податак да је од већег броја споменика, који су се некада налазили на великом ограђеном гробљу у порти храма, једини „преживео“.*[218]

Све до почетка 20. века јерменском гробљу се прилазило са улице, кроз ограду која се види на појединим старим разгледницама и фотографијама. Тада је већи део порте распарцелисан, а 1910. је уз југозападни зид цркве започета градња нове зграде Јерменске црквене општине. На тај начин је онемогућен приступ гробљу из Главне улице. Од тог времена, малобројни Јермени су сахрањивани на католичком гробљу у Футошкој улици.

218 „Одлука о утврђивању надгробног споменика арменске породице Ченази у Новом Саду за споменик културе“, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 37/1997 (овом одлуком одређене су следеће мере заштите: очување изворног изгледа, оригиналних материјала, хоризонталног и вертикалног габарита, декоративних елемената и аутентичног натписа; обезбеђење видљивости и приступа споменику културе уличних комуникација; забрана радова који могу угрозити статику безбедност споменика културе; забрана премештања. У околини је забрањена градња објеката трајног и привременог карактера; забрана радова који могу угрозити статику; забрана свих видова саобраћаја, осим пешачког; забрана постављања свих врста табли и натписа; уклањање црвених мермерних плоча накнадно додатих; забрана наткривања простора; морају се задржати постојећа спомен-обележја). Годину дана ксније донета је нова одлука, са измењеним условима заштите. („Одлука о изменама одлуке о утврђивању надгробног споменика арменске породице Ченази у Новом Саду за споменик културе“, *Службени гласник Републике Србије* 8/1998). Овом одлуком су избрисане ставке којима се забрањује премештање споменика и градња објеката у околини. Избрисане су, такође, ставке забране саобраћаја и наткривања простора; задржавање постојећих спомен-обележја више није обавезно.

Надгробни споменици са некадашњег јерменског гробља су уклоњени приликом изградње нових објеката на Булевару маршала Тита и рушења Јерменске цркве (1962/63). Преко неколико гробница је подигнута зидана ограда, а делови мермерних плоча са појединих гробних места су употребљени за израду шеталишних стаза у Дунавском парку и на Петроварадинској тврђави. Крајем осамдесетих година су поломљене надгробне плоче искоришћене и за поплочавање платоа око споменика Светозара Милетића на Тргу слободе, али су, након протеста појединих новосадских музеалаца, оне уклоњене.[219]

Живот храма до 1849. године

Важан извор прихода за Јерменску цркву су биле заоставштине верника, посебно у првих сто година њеног постојања. Новосадски Јермени су сматрали духовном обавезом да део свог материјалног наслеђа оставе у добротворне сврхе, болницама и верским институцијама. У сачуваним тестаментима се могу пронаћи одреднице на основу којих се види да су новац и земља завештани Јерменској цркви у Новом Саду, мехитаристичком манастиру у Венецији, новосадској католичкој болници, избеглицама и у друге сличне сврхе. Тако је Цркви Св. Гргура Просветитеља, на пример, Симеон Мелик Ченази оставио кућу, Бартоломеј Пири девет јутара земље, а Марија Киш 1.000 форинти.[220] У случају Ченазијеве куће дошло је до сукоба између свештеника Симеона Бераменција и Магистрата. Наиме, град је ставио судску забрану на имовину, а затим је и продао кућу, због чега је Бераменци службено протестовао.[221] Исти свештеник је 1793. написао молбу новосадским властима у којој је тражио да му се достави новац који су појединци оставили Јерменској цркви тестаментом или на други начин.[222] Интересантна је Бераменцијева констатација да му је новац потребан за изградњу новог звоника, јер је општина дала да се стари сруши. О вредности легата говори и чињеница да је, на основу њихове вредности, у другој половини 18. века, град више пута узимао кредите од Јерменске цркве и плаћао годишњу камату од 5%.[223]

Један од финансијских проблема везаних за функционисање цркве је био обезбеђивање свештеничке плате. Архивски документи сведоче о томе да је годишња плата јерменских мисионара, у износу од 208 форинти, до почетка девете деценије 18. века стизала из Рима. Одлуком папе Клемента XIV је преполовљен тај износ, па је остатак од 104 форинте пао на терет

---

219 Податак дала др Вера Јовановић, некадашња управница Спомен-збирке Павле Бељански.

220 IAGNS F-1 1944 1795.

221 IAGNS F-1 F 1790 Fasc. 16; IAGNS F-1 184 1797 Fasc. 2.

222 Свештеник Бераменци је у молби навео две особе – Јозефа Рудија и Магдалену Демек. Они су у својим тестаментима завештали одређене своте Јерменској цркви (IAGNS F-1 1569 1793 Fasc. 17).

223 IANS F-1 I 1767 Fasc. 8; IANS F-1 20.6.1782.

града - као патрона храма.[224] Магистрат је, изгледа, покушавао избећи своју финансијску обавезу, па су Намесничко веће и поджупан Бачко-бодрошке жупаније више пута реаговали, и то у корист јерменских свештеника.[225] Трошак града се чак и повећао, јер је 1812. године Рим престао да шаље новац за јерменског свештеника, те је цела сума морала бити издвојена из новосадске касе.[226] И поред званичног противљења Магистрата, Дворска комора у Будиму је наложила граду да исплаћује зараду, јер има патронатско право којег се више не може одрећи.[227] Комора је истицала чињеницу да у Јерменску цркву одлазе и верници који нису Јермени што је, такође, био важан разлог за финансијску бригу о том храму.

На прелазу из 19. у 20. век јерменска заједница у Новом Саду је достигла свој врхунац. Тадашњи број чланова - 102, колико је износио 1798. године, више никада неће бити достигнут, а матичне књиге ће све ређе бити отваране. Смањење броја Јермена је директно утицало на приходе храма, а тиме и на могућности његовог редовног одржавања. Ипак, док су се новосадски Јермени полако асимиловали у локално становништво, у њихову цркву су долазили и католици других националности. Храм је био жив, о чему сведочи неколико забележених описа из прве половине 19. века.

У литератури се наводи запис из књиге *Пут у Пољску* венецијанског мисионара Минаса Бжшкјана, штампане у Венецији 1830. године. Путујући лађом низ Дунав, аутор је тада стигао и до Новог Сада из којег је понео повољне утиске. Између осталог, он даје информације о новосадским Јерменима и њиховом храму: *У добро уређеном граду има много кућа, јавних зграда и цркава. Пре је град био дом многих Јермена и угледних трговаца, од којих су се многи овде населили из Београда, а сада има само 30 јерменских домова, као и велелепна камена црква посвећена светом Просветитељу (Григорију) и напоредо с њом камена кућа старешине с баштом која се простире до Дунава. Ова кућа и црква напредују захваљујући старатељству оца Карапета. Повереник црквених имања који је постављен царским указом буде из редова Конгрегације мехитариста.*[228]

О посети Јерменској цркви писао је у свом дневнику и Немац Фридрих Баудри, путујући портретиста који је у Новом Саду боравио 1837/38. године: *Недеља, 23. јул 1837. Ујутру у јерменску цркву; овде је скоро иста служба као и у католичкој цркви, само не на латинском језику. Народна песма са мисе, коју сам и сам кући често певао („Овде лежим пред Твојим Величанством, у прашини итд.“), вратила ме је у најраније детињство.*[229] Јерменску цркву је вредном помена сматрао и Јоаким Вујић, видевши је

224 IAGNS F-1 F 1782.

225 IAGNS F-1 A 1785 Fasc. 10; IAGNS F-1 B 1787 Fasc. 37.

226 Стајић, *Грађа...*, 1947, 226.

227 IAGNS F-1 2891 1811 Fasc. 11; IAGNS F-1 2316 1812 Fasc. 10; IAGNS F-1 1218 1813 Fasc. 6.

228 Симонян, *нав. дело*, 2006.

229 Баудри, *нав. дело*, 29.

приликом посете Новом Саду. Кратак запис о храму је штампан у његовом обимном путопису о источној Европи.[230] Он тада није ни слутио да ће, за коју годину, црква несрећно страдати у бомбардовању Новог Сада.

Дан који је црним словима уписан у историју града - 12. јун 1849. године, потпуно је изменио силуету Новог Сада. Безумно и беспотребно бомбардовање са Тврђаве је уследило као жесток одговор на војну акцију генерала Јосипа Јелачића који је покушао да гарнизон мађарске војске, смештен на Петроварадинској тврђави, присили на предају. Топовска ђулад је почела да пада у три сата ујутро, а пожар се, захваљујући јаком ветру, проширио по целом граду, посебно по његовом центру. Лекар и историчар Сигфрид Капер је 1850. описао своје сећање на прве часове бомбардовања следећим речима: *У 3 саша ујушру ошпочели су шопови из шврђаве засипаши са свих сшрана са оїњеним пројекшилима које су у шом шренушку и запалиле варош на више месша. И вешар се диїао, носећи пламен с крова на кров и за један час повлачи се улицама вихор црвеноī уīљевља. Спасаваши добра није се имало времена. Гледало се да се спасе само īоли живош.*[231] Потресан опис дешавања у граду је оставио и Ђорђе Стратимировић у својим *Успоменама*: *Сва је варош у сшрашном пламену сшојала. Куће и цркве су се рушиле, а у мањим сокацима лежаху чишаве баријере īорућих īреда од кровова, - шако да сам ја, који сам родом Новосађанин, једва моīао оријеншоваши.*[232] За неколико сати бомбардовања је срушено око 2.000 зграда. Изгореле су Саборна, Николајевска и Алмашка црква, Реформатска црква с архивом, Евангелистички храм, Синагога, Градска кућа и Епископски двор са библиотеком и архивом. Паљба с Тврђаве била је скоцентрисана и на део града где је била стационирана царска артиљерија и Јелачићеве трупе - у непосредној близини Јерменске цркве.

Као и већина зграда у Новом Саду, Црква Св. Гргура Просветитеља је тешко пострадала. Ако се има у виду чињеница да су у сви спратни објекти у граду били „покошени" до висине од метар или два, највероватније се исто десило и са Јерменском црквом. Ватру и рушење су преживеле камене плоче са фасаде и из унутрашњости храма, звоно и мермерна гробница у позадини цркве. Будући да у време Буне 1848/49. није било мехитаристичког свештеника у Новом Саду, а већи део верника је напустио град, објекат је био отворен за пљачкање које је уследило након бомбардовања. У року од само неколико дана је нестао први храм који су подигли новосадски Јермени.

230 Вујић, Јоаким, *Путешествiє по Унгарiи, Валахiи, Молдавiи, Бессарабiи, Херсону и Крыму: во кратцѣ собственномЪ рукомЪ нѣговомЪ списано у свято-вознесенскомЪ монастыру Гиржавки, во богохранимой Епархiи Кишинѣвской и Хотинской у Бессарабiи*, Београд 1845, 14-15.

231 Поповић, Дака, *Војвођански īрадови у Буни 1848-1849. Прилоī исшорији војвођанских īрадова. Нови Сад у 1848-ој īодини*, Нови Сад 1955, 18.

232 Исто, 17.

Обнова Јерменске цркве

Пред само бомбардовање града - након смрти јерменског свештеника Вартана 1847. године, апостолска мисија у Новом Саду је требало да буде пренета са венецијанских на бечке мехитаристе. Ратна дешавања и сложена политичка ситуација су одложили ново постављење. Бечка Конгрегација се обратила новосадском Магистрату 1850. године са жељом да сазна колико су пострадали црква и парохијски дом, шта је остало од утвари, шта је спашено, као и из којих извора се дотира јерменски парох.[233] Нажалост, одговор Магистрата, који би данашњим истраживачима открио многе детаље о стању цркве после бомбардовања, није сачуван.

Први мисионар из Беча је стигао у Нови Сад тек 1857. године.[234] То је био отац Симон Нети-Антоњан Сучаваци (1828-1888), који је одмах отпочео акцију сакупљања средстава за обнову цркве. Магистрат је већ 1859. године дозволио изградњу нове зграде јерменске парохије, о чему је известио Антоњана.[235] Следеће године је свештеник добио обавештење да је Министарство унутрашњих послова одобрило сакупљање добровољних прилога за подизање Јерменске цркве и парохије у Новом Саду. Прилози су били сакупљани на подручју Пеште, Будима, Секешфехервара, Веспрема, Ђера, Пожуна, Тирнауа и Комарна.[236] Изгледа да на тај начин нису обезбеђена нека значајнија средства за почетак обнове, с обзиром на чињеницу да је црква током целе седме деценије 19. века и даље стајала у рушевинама.

Деценију касније, новац за обнову храма је стигао из сасвим неочекиваног извора. Нова црква ће бити саграђена захваљујући средствима једне жене, православке и житељке Новог Сада – Марије Трандафил (1816-1883). Ова велика добротворка је била један од најутицајнијих чланова новосадског друштва, иако је последње деценије живота провела повучено, у својој кући у старом делу града. Њена доброчинства су била везана за године самоће - након смрти два детета и мужа Јована Трандафила 1862. године. Образована и способна у трговинској делатности, успела је да увећа породични капитал, а велики део је претворила у различита завештања. Захваљујући њеној новчаној помоћи, одшколовани су многобројни ђаци Српске велике гимназије и збринути најугроженији слојеви градског становништва за које је отворила Завод за негу и издржавање сироте и сиромашне деце.

Своју великодушност је показала и када су биле у питању потребе новосадских православних храмова.[237] Осим обнови Успенске цркве, Марија Трандафил је посебну пажњу посветила реконструкцији Николајевског

233 Стајић, *Грађа*..., 1947, 229.

234 Овакимјан, „Арменске..., 72.

235 IAGNS F-1 3875 1859.

236 IAGNS F-1 796 1860.

237 Кратка белешка о Марији Трандафил и њеном финансирању обнове новосадских храмова изашла је у *Застави* 1. септембра 1872. године.

храма, те изградњи парохијског дома и куће за црквењака. Тој цркви је оставила двоспратну кућу и 82 јутра земље, као и велику кућу на пијаци. На тај начин се Николајевска црква могла сама издржавати, а не овисити о новосадској Православној црквеној општини. Овај поклон је засметао Црквеној општини која је Марији Трандафил забранила да посећује Николајевску цркву, иако су ту лежале кости њеног мужа и деце. Можда је управо та свађа била повод за њено окретање и другим верским општинама којима је помоћ била потребна. О одлуци Марије Трандафил да финансира обнову порушене Јерменске цркве детаљну белешку у својим мемоарима је оставио Лука Јоцић, надзорник њених имања:

Кад већ у тим приликама није могла притећи својима у помоћ, а она се реши, да јерменску цркву, која је у покрету 1848-1849. била изгорела, из темеља подигне и још лепшом је начини но што је била пре буне. Шта намисли, то хтеде неодложно и да изврши. Позове к себи новосадског архитекта Лудвика Молнара и замоли га, да јој поднесе план и прорачун. Молнар се пожури, зар у страху, да ће се добротворка можда још у последњем часу предомислити. Није прошло ни двадесет и четири сата а пред њом је стојао план и предрачун, по којем би се та црква заједно са звонима подигла за 12.000 форината. Она тај план и прорачун усвоји без приговора и одмах се учине потребне припреме за зидање.

Новосадска католичка црквена општина, увиђајући важност племенитога дара, дође корпоративно са опатом Бендом, данашњим њитранским владиком, на челу, да се захвале милостивој дародавци. Преда Марији Трандафил на финој артији израђену, колорисаним планом нове цркве украшену адресу овога садржаја:

„Милостива госпођо!

Племенито дело вашег религијозно изображеног срца, што је великодушно намерило, да се у дојакошњим развалинама лежећа јерменска црква у Новоме Саду великодушно опет подигне, налаже нам, као представницима католичке црквене општине, за свету дужност, да Вама, милостива Гопођо, представнемо и најодличније велештовање као и најсрдачнију благодарност изјавимо.

Милостива Гопођо!

У данашњем времену, које је у вери врло слабо, и у коме тајна религије из пренмог срдаца ишчезава те отуда и земаљски живот не само тешким постаје него и право благостање човечанства слаби се и препречава се – у томе добу сматрамо ми у интересу вере тако великодушно принесену жртву Ваше богољубеће душе са радошћу и са сузама хвалимо ми Божје провиђење, што је за почаст Богу тако племенито срце и за нас створило и земаљским благом благословило.

Кад је света Јелена, мати великога цара Константина, поред многих других на љубави према Христу и у светој земљи у Јерусалиму над гробом Спаситеља цркву хришћанску год. 325. сазидала, испунила је не само најчистијим небесним даровима захвална срца ондашњих Хришћана, него

кроз шеснаест столећа све до данас као и у будуће смирена памет њена са чашћу и славом увенчава се у аналима хришћанства.

Исто тако побудило је Ваше великодушно дело, милостива Госпођо, не само у нашим захвалним срцима најчистију хришћанску радост, него докле год буду се на олтару Вашом љубављу подигнуте јерменске цркве најсветије жртве највишем Господару неба и земље приносиле, дотле ће се и за Вас, милостива Госпођо, побожне молитве к престолу све милостивога Бога подизати – шта више: докле год на свим нашим хришћанским црквама свети Исусуов живот и опстанак хршћанства у нашем граду сведочно буде, остаје и име Ваше златним словима у срцима потомства записано и обожавано и Ваша смирена памет заузимаће у аналима овдашњег хришћанства часно место. Ми се за срећне држимо, а Вам не само најискренија чувства благодарности, него и унутарње жеље наше католичке општине саопштити част имамо: најмилостивији Бог нека Вас у свемогућу своју обрану узме, нека Вам Вашу у част Богу и хришћанској цркви учињену љубав небесним благом вековечито награди и накнади! Нека свемилостиви Бог Вас на радост нашу у најбољем здрављу још подари и благослови!“

Исто јој тако бираним и топлим речима захвали и католички архиепископ Хајналд у овом, немачки написаном писму:

„Благородна Госпођо!

Што се ређе у наше дане дешава, да несебична пожртвованост, нарочито на пољу религијознога делања, учини што изврсно: то се толико угодније налазим побуђен, да Вам изречем своју најтоплију захвалност за одиста племенито саучешће, које Ваше Благородство обраћа католичким интересима вароши Новога Сада.

Тим усрећени католички верни заједно ће са мном сматрати као прву дужност своје захвалности, да се, угледајући се на пример свога архипастира, моле Богу, да подари обилато свој благослов Вашем Благородству.

Понављајући своју најтоплију захвалност остајем с изразом најсавршенијег високопоштовања

најоданији
Др Лудвиг Хајналд
архиепископ калочки

Ето тако - рече ми она, кад се депутација удаљила и кад је прочитала Хајналдово писмо – ето тако чине Несрби. Ја сам до душе тог уверења, да им то баш не иде од свег срца, али бар чувају форму, а не, као ти ваши Срби, које ми сваком приликом хвалите и уздижете.[238]

238 Јоцић, Лука, *Тридесетгодишње угодне и неугодне успомене (1854 – 1884)*, Нови Сад 1904, 103-107. О посети делегације католичке општине Марији Трандафил, а поводом њене одлуке да финансира обнову Јерменске цркве, изашла је и белешка у немачким дневним новинама о чему се сазнаје из писма мисионара Антоњана Конгрегацији у Бечу (Симонян, *нав. дело*, 20).

Новак Радонић, Портрет Марије Трандафил, 1856. (Матица српска)

Биста Георга Молнара, 1895. (Црква Имена Маријиног)

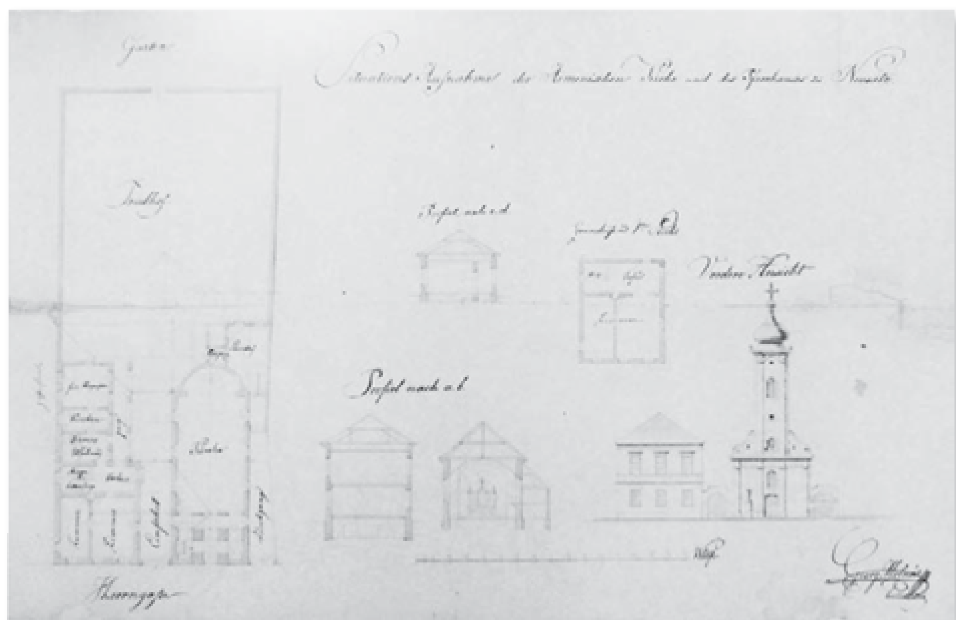
Архитектура обновљење Јерменске цркве

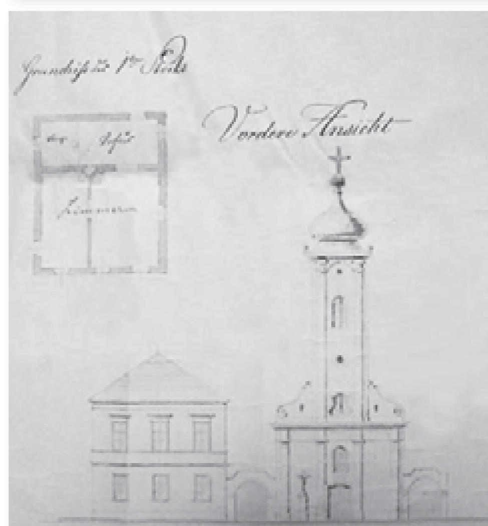
У сећањима Луке Јоцића налази се важан детаљ у вези почетка градње Јерменске цркве – име њеног пројектанта. Ради се о Георгу (Ђерђу) Молнару (1826-1899), најзначајнијем новосадском неимару у другој половини 19. века, који је у великој мери заслужан за данашњи изглед центра града.[239] Након доласка у порушени Нови Сад 1850. и добијања статуса грађанина 1852. године, Молнар је до краја седме деценије подигао бројне грађанске куће, па и своју, а његови капитални пројекти (Градска болница, школа, позориште, кланица, Градска кућа, Црква Имена Маријиног) тек је требало да се остваре. Седам година пре рада на пројектовању Јерменске цркве Молнар је израдио план за нову Реформаторску цркву (1865-1867), у пречишћеном неоготичком стилу. Искуство на градњи тог храма, стечена позиција у друштву и професионална репутација били су главни разлози због којих му је Марија Трандафил поклонила поверење. У Јоцићевом тексту се наводи да је пројекат за Јерменску цркву урађен веома брзо - у року једног дана, јер се Молнар бојао да ће се доброчинитељка предомислити и одустати од финансирања. Међутим, Марија Трандафил није имала примедбе ни на план, као ни на тражени износ од 12.000 форинти.

У Музеју града Новог Сада чува се драгоцени материјални доказ, који може да потврди Јоцићев текст. Реч је о оригиналном Молнаровом плану за обнову Јерменске цркве и парохијског дома, што недвосмислено потврђују натпис у његовом горњем делу *(Armenischen Kirche und des Pfarrhauses zu Neusatz)* и ауторов потпис у доњем десном углу *(Georg Molnár baumeister).* Израђен је на дебљој хартији - димензија 80 х 41,5 цм и црвено колорисан, а управо те податке о изгледу плана је изнео и Лука Јоцић.

Међутим, план који се налази у Музеју није био и коначно архитектонско решење Цркве Св. Гргура Просветитеља. Изглед предње фасаде на плану показује да је Молнар првобитно пројектовао храм у стилу закаснелог провинцијског барока, поједностављених форми и дискретне декорације. Звоник је витак и висок, са полулоптастом куполом, јабуком и крстом, а на његовом предњем делу су уцртана два пиластра са украшеним капителима, два прозора и мала розета. Са бочних страна звоника су постављени забатни зидови са барокним волутама. Доњи део фасаде је одељен хоризонталним венцем и подељен на три вертикалне површине. У средњем делу Молнар је предвидео двокрилна врата и прозор. Иза цркве је уцртана сакристија у коју би се улазило из храма и са гробља. Према плану, са сваке стране цркве је пројектована капија – једна да се отвара према гробљу, а друга према пролазу између храма и парохијског дома. Предложени изглед црквене фасаде се, дакле, у великој мери разликовао од касније изграђеног објекта.

239 Митровић, Владимир, „Ђерђ Молнар - новосадски градитељ друге половине XIX века“, *Рад Музеја Војводине*, бр. 40, Нови Сад 1998, 249-261.

План Јерменске цркве у целости
и детаљима који је 1872. израдио
Георг Молнар
(Музеј града Новог Сада)

Осим нацрта прочеља, на Молнаровом плану су дати пресеци објеката и њихове основе из којих се могу ишчитати мере.[240] Када су у питању димензије храма, можемо рећи да се оне, у основи објекта, подударају са величином срушеног, али и касније изграђеног храма (9 х 22,2 м). Одступање је уочљиво у величини и позицији сакристије, те висини цркве и звоника. Сакристија је на првобитном плану краћа за 1,5 м и пројектована тако

240 Мере на Молнаровом плану су изражене у бечким хватима (*Wklafter, Wiener Klafter*), стандардној мери за дужину која се употребљавала у Аустроугарској до 1918. године. Један бечки хват износи 1,8965 метара, односно шест бечких стопа (1 бечка стопа = 0,31608064 м).

да се у њу улази из пролаза поред југозападне стране цркве. Код коначно сагра̄ђеног храма је југозападни зид сакристије био у равни са зидом цркве. Када је у питању висина звоника, првобитно је било предвиђено да буде висок 26,5 м, али је, по завршетку, његова висина износила 28,75 м, тако да одступање износи скоро 2 м.[241] Спратни део парохијског дома је приликом градње проширен и изнад капије - до самог зида цркве, па се и у томе види разлика у односу на почетни план Георга Молнара.

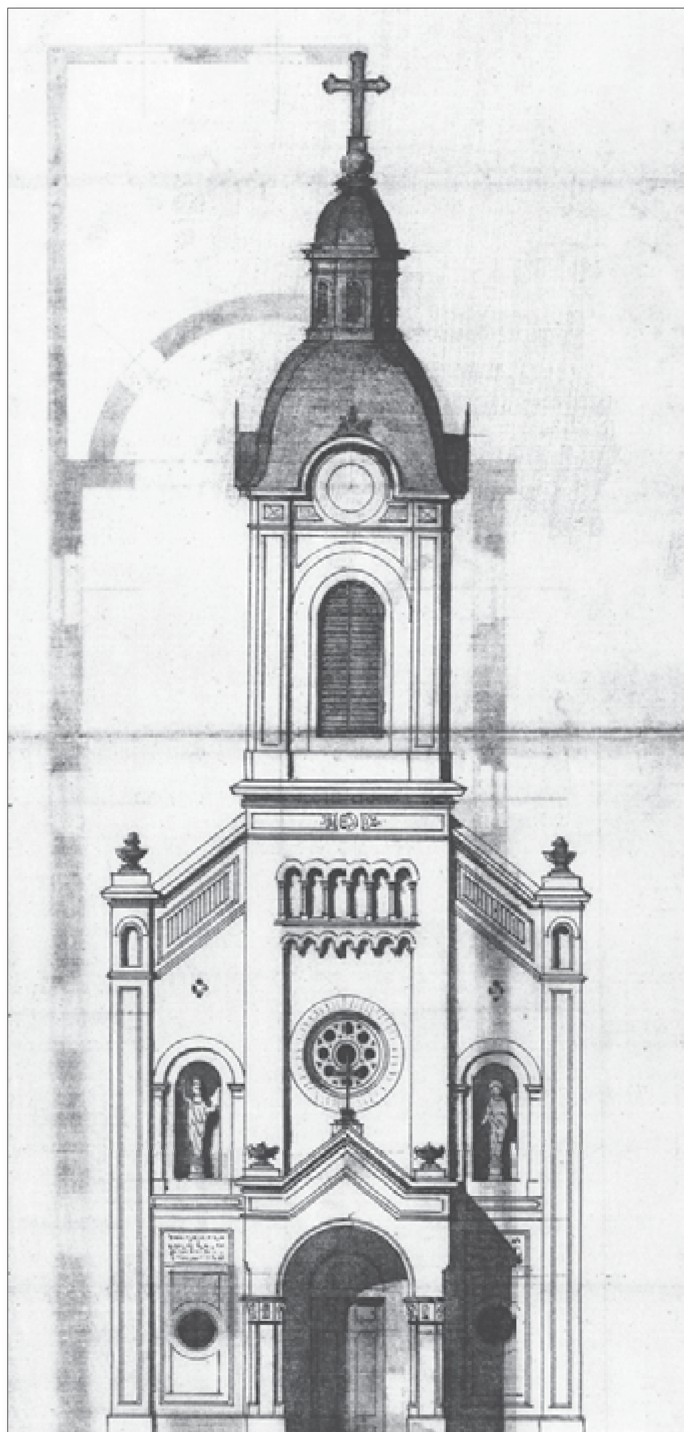
За сада су непознате околности у вези са тим како је дошло до измена у плановима за обнову Јерменске цркве. Стилске карактеристике објекта који је почео да се гради 1872. године у потпуности одударају од првобитног предлога. Према тврдњама Јоцића, Марија Трандафил није имала замерке на први Молнаров план, што је потпуно разумљиво. Као и другим новосадским Србима, њој је била блиска и разумљива поједностављена варијанта барока у црквеној архитектури, па није вероватно да је она утицала на промене које су уследиле. Настале неподударности између првог плана и коначног архитектонског решења су наводиле истраживаче да Молнара одбаце као обновитеља Јерменске цркве и оставе тај проблем отвореним.

Могуће решење дилеме о ауторству, међутим, лежи у плану који се налази у архиви Конгрегације мехитариста у Бечу, матичној кући свештеника Јерменске цркве у Новом Саду.[242] Према тврдњи Симоњана, истраживача грађе везане за Јерменску цркву, на бечком плану се налази потпис Георга Молнара. Пракса измене архитектонских пројеката није била неуобичајена. До мањих или већих одступања од првобитних идеја је долазило и у току саме градње, па су разлике између почетних планова и изведених објеката биле веома честе. У случају Јерменске цркве, архитекта је одустао од свог првобитног концепта, очигледно урађеног у великој журби. Ако се има у виду чињеница да је само неколико година раније пројектовао неоготичку Реформаторску цркву, не би било необично да је од барокног стила, потпуно анахроног у последњој трећини 19. века, одступио и у случају Цркве Св. Гргура Просветитеља.

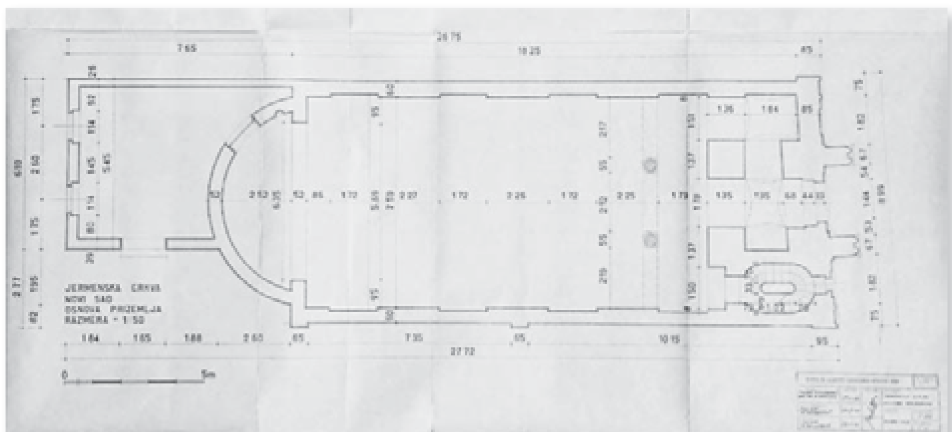
Молнаров други план је израђен на платненој подлози, са цртежима на обе стране - предњом фасадом цркве на једној и основом храма на другој страни. Основа плана и прочеље, са мањим одступањима, потпуно одговарају обновљеном храму из 1872. године. Поређењем бечког плана са фотографијама и плановима цркве из каснијег времена уочавају се мале разлике у величини и положају фасадне розете, изгледу крова звоника, фасадној пластици с обе стране улазних врата и другим детаљима. Наведене разлике иду у прилог тврдњи да је план настао пре градње, односно да је на основу њега црква и сагра̄ђена.

241 Поређење мера је извршено на основу Молнаровог плана и планова које су 1959. израдили стручњаци Покрајинског завода за заштиту споменика културе.

242 Увид у овај драгоцени документ је омогућио Бабкен Симоњан, који је имао прилику да план види уживо у архиви бечке Конгрегације. На његовој копији плана, међутим, није видљив део са исписаном сигнатуром архитекте. Ипак, Симоњан тврди да се на плану налази и Молнаров потпис. Иако смо се више пута обраћали Конгрегацији мехитариста ради допуне података о том плану, сарадња није остварена.

Копија плана Јерменске цркве из архиве Конгрегације мехитариста у Бечу (извор: документација Бабкена Симоњана)

План основе Јерменске цркве, израдио арх. Милоје Милошевић 1960. (извор: ПЗЗЗСК)

Обновљена Црква Св. Гргура Просветитеља је била једнобродна правоугаона грађевина која је пратила габарите и оријентацију (северозапад-југоисток) срушеног храма. Саграђена је од опеке, а затим омалтерисана. Дрво је употребљено за конструкцију крова и куполе звоника. Ширина цркве је износила 9 м, а дужина са сакристијом - 26,75 м на југозападној, односно 27,72 м на североисточној страни. Неслагање у дужини бочних зидова је било последица прилагођавања основе објекта уличној линији и облику парцеле. Олтарски простор је био смештен у полукружну апсиду, уз коју је дограђена мала сакристија, ширине 5,45 м и дужине 7,65 м. Наос храма је имао полуобличасти свод, изнад кога је био постављен двосливни кров, покривен црепогвима. На плану основе цркве из 1960. се уочава подударање унутрашње конструкције грађевине са Молнаровим првобитним планом (облик наоса, распоред прозорских отвора, положај олтарске апсиде и сакристије, позиције стубова-носача галерије, два масивна носећа ступца у пронаосу, елипсоидно степениште у северном углу). Мање одступање је учињено само када су у питању стубови који носе галерију - уместо правоугаоног, били су кружног пресека. Наведене подударности показују да су се измене, у односу на првобитни план, односиле само на фасаду и звоник.

Пажња градитеља је била усмерена на изглед прочеља, главног носиоца свих спољних декоративних елемената. По својим стилским карактеристикама, Јерменска црква је, након завршетка градње, представљала јединствени верски објекат у граду. У обликовању фасаде, чија је површина пратила линију осталих објеката у уличном низу, употребљени су елементи романичке и барокне уметности. Таква еклектичка комбинација елемената из више епоха одраз је архитектонског „лутања“ у периоду историцизма у последњим деценијама 19. века. Њихова примена не би била успешна да није постојала хармонија у пропорцијама звоника и доњег дела фасаде, ширине и висине храма. Сви архитектонски детаљи по којима је Јерменска црква била препознатљива су постављени пажљиво и на промишљеним местима.

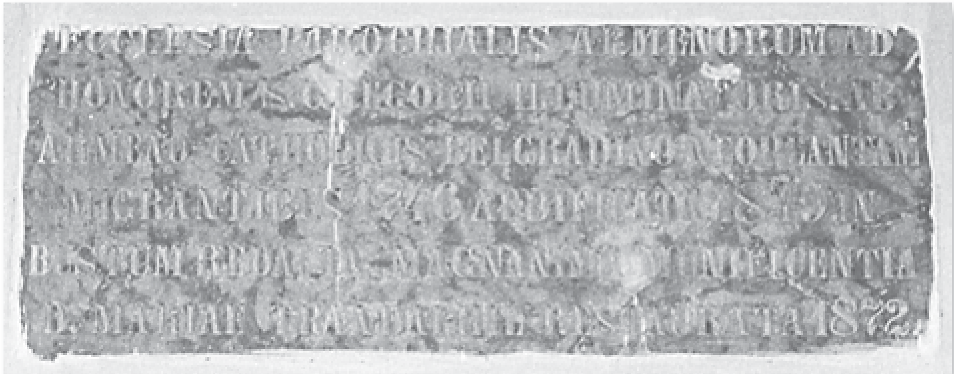

Улична фасада Јерменске цркве и īлавни улаз (фоūо: ПЗЗЗСК, 1959)

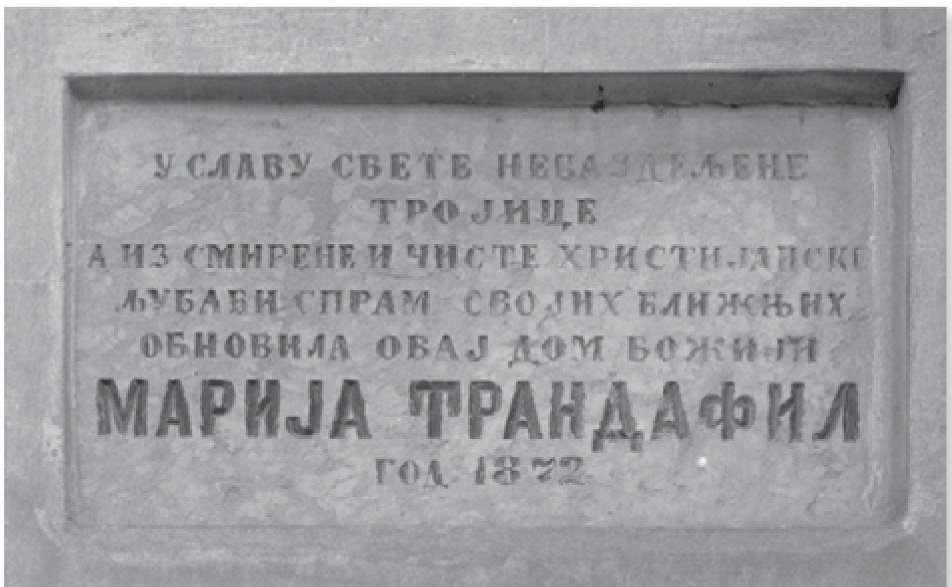
Најуочљивији елемент је био улазни вестибил, који је према улици извучен из површине фасаде за један метар. На тај начин је улаз „ступио“ на јавну површину, позивајући вернике и пролазнике да уђу у храм. Вестибил је имао полукружни свод изнад портала и по два фланкирана стуба са композитним капителима на избаченим сокловима са бочних страна. Горњи део улаза је чинио троугаони тимпанон са крстом, наглашен фризом малих розета. Једино у овом делу грађевине се могу препознати евентуални узори из старе јерменске архитектуре. Сам улаз у цркву су чинила дрвена двокрилна врата изнад којих је 1872. постављена мермерна плоча са натписом на латинском језику: *ECCLESIA PAROCHIALIS ARMENORUM AD / HONOREM S. GREGORII ILLUMINATORIS AB / ARMENO-CATHOLICUS BELGRADINO NEOPLANTAM / EMIGRANTIBUS 1746 AEDIFICATI 1849 IN / BUSTUM REDACTA MAGNA NIM(нечиūко)ENTIA / D. MARIAE TRANDAPHIL RESTAURATA 1872*.

Детаљ најстарије фасадне плоче са додатим натписом на јерменском језику (фото: Љ. Лазић, 2013)

Плоча са фасаде Јерменске цркве са натписом на латинском језику (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

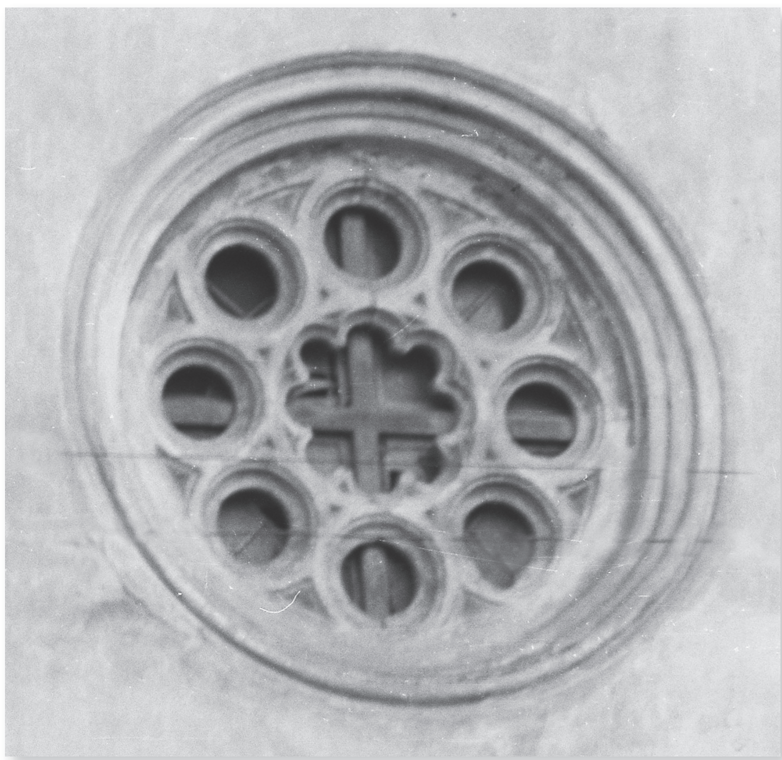
Плоча са фасаде Јерменске цркве са натписом на српском језику (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Лево и десно од портала су се налазили правоугаони и кружни орнаменти у плитком рељефу. Унутар једног кружног орнамената је била изведена четверокрака звезда. На висини од око 4 м су, са обе стране улаза, у фасаду биле уграђене још две мермерне плоче. Једна од њих, раније поменута, је пренета са старијег храма, али је испод првобитног натписа додат још један ред, који у преводу гласи – *РАЗРУШЕНА 1849. ОБНОВЉЕНА 1872.* У знак захвалности Марији Трандафил постављена је и мермерна плоча са српским натписом: *У СЛАВУ СВЕТЕ НЕСАЗДЕЉЕНЕ / ТРОЈИЦЕ / А ИЗ СМИРЕНЕ И ЧИСТЕ ХРИСТИЈАНСКЕ / ЉУБАВИ СПРАМ СВОЈИХ БЛИЖЊИХ / ОБНОВИЛА ОВАЈ ДОМ БОЖИЈИ / МАРИЈА ТРАНДАФИЛ / ГОД 1872.*

Изнад улазног вестибила, на средишњем месту фасадне површине, била је постављена камена розета у романичком стилу, пречника 136 цм. Она је представљала централни декоративни елемент, али је имала и функцију застакљеног зидног отвора кроз који је пролазила светлост према степеништу звоника. Са њених бочних страна, али нешто ниже, биле су формиране две полукружне нише од опека у којима су се, на профилисаним постаментима, налазиле стојеће камене фигуре у пуној пластици. Истицање светитељских фигура на такав начин било је у складу са традицијом архитектонског обликовања католичких храмова. За Јерменску цркву су изабрани Богородица и Св. Јосиф са Христом. Богородица је била приказана у молитвеном положају, са благо спуштеном главом. Св. Јосиф је, такође, био представљен на препознатљив начин: као старац са брадом, који држи мало дете у једној и процветалу грану љиљана у другој руци.[243] У висини крова, изнад розете су била изведена два низа слепих аркада у плитком рељефу. Шест лукова у горњем низу је почивало на малим полустубовима и капителима, док је у доњем били присутно само седам лукова. Две слепе аркаде су се налазиле и на завршним, крајње бочним деловима фасаде, наглашеним још и декоративним вазама.

Зидани звоник је био квадратног пресека, од доњег дела грађевине одвојен зидним венцем. На овом делу храма су превладавали барокни стилски елементи, који су се препознавали у дискретној обради зидних површина и облику куполе. На све четири стране звоника су се налазили једноструки прозори, завршени правилним полукругом и затворени дуплим дрвеним капцима. Калота звоника је била подељена на четири широка и четири уска дела, а на њеном врху се налазила шестоугаона лантерна са мањом сегментираном куполом, јабуком и крстом. За конструкцију калоте су употребљене дрвене греде и даске, док је лим искоришћен за њено покривање. Све четири стране доњег дела крова звоника су биле обликоване тако да је на њима остављен простор за уметање уобичајених црквених часовника који, међутим, никада нису постављени.

243 Св. Јосиф се ликовно најчешће приказује као средовечан човек, благих, али одлучних црта лица. У рукама држи малог Христа и грану љиљана. Овај иконографски детаљ има порекло у легенди која каже да је Бог из Јосифовог штапа процвао љиљан како би показао да је он одабран да буде Христов заштитник и старатељ. Св. Јосиф је заштитник хришћанске цркве, очева, радника, путника, ходочасника, монаха и мисионара.

Розеша и свешишељске фиīуре на фасади Јерменске цркве (фошо: ПЗЗЗСК, 1960)

Детаљи са фасаде Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1960)

Северна страна Јерменске цркве и звоник (фото: ПЗЗЗСК, 1953)

У два различита периода биле су видљиве и бочне стране цркве. Уз југозападни зид храма није била саграђена ниједна грађевина до 1910. године, када је почело подизање нове зграде Јерменске црквене општине. Један од ретких приказа цркве из овог периода је забележен камером новосадског фотографа Јозефа Сингера и штампан на разгледници с краја 19. века. На њој се уочавају четири једнострука прозора са витражима, равномерно распоређена дуж те стране храма. Потпуно отварање североисточне стране објекта је наступило 1949. године, након експропријације и рушења старог парохијског дома. На фотографијама које је снимио фотограф Покрајинског завода за заштиту споменика културе 1953. године на североисточној фасади су још увек били видљиви обриси грађевине која је срушена. За разлику од југозападног зида храма, на североисточном зиду су се налазила само два прозора, постављена ближе апсиди. На овој страни цркве, до висине прозора, постојала су и два плитка потпорна ступца - контрафора. Апсидални простор је био покривен кровом у облику половине купе. Уз апсиду је била подигнута ниска сакристија са два прозора, једним спољним и једним унутрашњим вратима. Она је имала трословни кров, конструисан од дрвених греда и црепова.

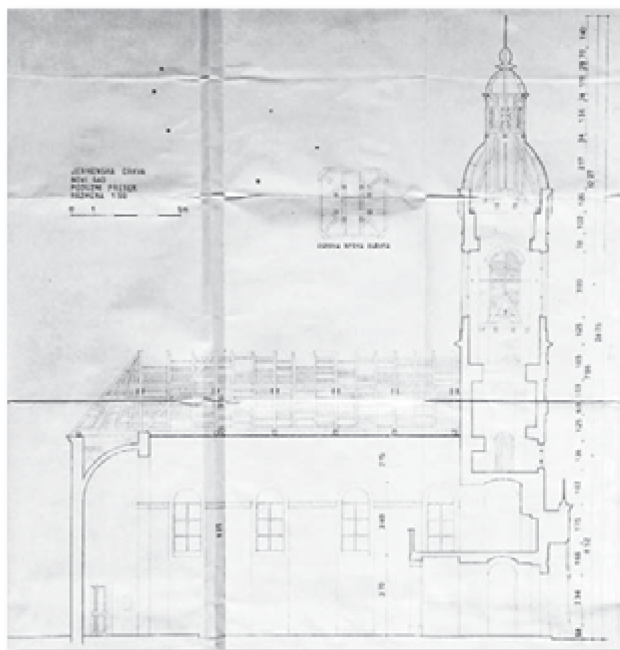
Јерменска црква са југозападне стране, детаљ са разгледнице (фото: Јозеф Сингер, око 1900)

Јерменска црква са источне стране (фото: ПЗЗЗСК, 1953)

Унутрашња организација простора Јерменске цркве је била једноставна и споља лако читљива.[244] Испод двосливног крова се, дуж целог брода храма, пружао полуобличасти свод, који је, у апсидалном простору, прелазио у полукалоту. У односу на наос, полукружни олтарски простор је био издигнут помоћу ниског степеника, удаљеног од југоисточног краја цркве 5,6 м. У јужном делу апсиде су се налазила дрвена застакљена врата - пролаз према сакристији. Она је била асиметричног облика, затворена са три равна зида различите дужине (7,65 м; 6,10 м; 5,37 м). На сакристији су се налазила два прозора на југоисточној страни и једна спољна врата на североисточној страни.

У западном делу храма су, на релативно малој површини, били сконцентрисати улаз, пронаос, двоспратно степениште, галерија и звоник. Тежину звоника су носила четири масивна ступца, од којих је један био слободан, а остала три уклопљена у зидове грађевине. Ширина стубаца је износила 135 цм, а површина простора између њих - 135 x 178 цм. Због распореда стубаца, пронаос је био подељен у више полуобличасто засведених травеја. У северном делу пронаоса стајало је елипсоидно степениште које је водило на галерију и у подножје звоника. Под галерије је излазио у простор наоса, па су била потребна још два стуба за њено подупирање. Иза галерије се налазио пролаз према доњем делу звоника, где су црквени служитељи повлачили конопце звона и позивали вернике на богослужења.

План цркве – бочни пресек, израдио арх. М. Милошевић 1960. (извор: ПЗЗЗСК)

244 Детаљне планове Јерменске цркве су 1960. године израдили стручњаци Покрајинског завода за заштиту споменика културе, инж. арх. М. Милошевић и арх. тех. М. Петровић (документација ПЗЗЗСК).

На крају градње објекта постављена су и звона, набављена заслугом Марије Трандафил. Од четири звона, колико их је било, сачувана су два. Из белешке, настале 1943. године, и пописа инвентара из 1960. и 1963. године, сазнаје се више детаља о њиховом изгледу и времену настанка.[245] Најмање звоно (пречника 29 цм и тежине 15 кг) највероватније је пренето из старог храма, о чему је сведочио натпис на њему: *GLORIA IN EXCELSIS DEO 1744*. У пописима се оно наводи као „мртвачко" звоно, а његова судбина је остала непозната. Остала три, различите величине и тежине, била су поручена и израђена 1872. године - као донација Марије Трандафил.

На највећем звону (пречника 65 цм и тежине 250 кг) стоји натпис: *IN HONOREM / S.M. MAGDALENAE. – AUF / KOSTEN DER FRAU / MARIE TRANDAPHIL. – IGNAZ HILZER / K. K. HOF- / GLOCKENGIESSER / IN Wr. / NEUSTADT 1872*. На телу тог звона су, у плитком рељефу, изливене фигуре Марије Магдалене (са лобањом), Св. Катарине и Богородице (на полумесецу), а на најширем и најужем делу су изливени стилизовани вегетабилни фризови. Истицање Марије Магдалене као главне фигуре на звону је, вероватно, била жеља Марије Трандафил, која је носила крсно име приказане светитељке. У пописима се ово звоно наводи као – *звоно Марије Трандафил*.[246]

На трећем звону (пречника 46 цм и тежине 100 кг) стоји натпис: *IGNAZ HILZER / K.K. HOF-/ GLOCKENGIESSER / IN Wr. / NEUSTADT 1872.* У рељефно изливеним фигурама на телу звона се препознају апостоли Св. Андрија, Св. Симон и Св. Павле. Сваки од њих носи симбол свог мучеништва (крст, тестеру, мач). И на овом примерку су изливени орнаментални фризови, идентични са онима који се налазе на друга два предмета. У наведеним документима се наводи као *звоно Св. Андрије*.[247]

Подаци о четвртом звону (пречника 57 цм и тежине 150 кг) познати су само из једне свештеничке белешке у којој се наводи да је на њему стајао натпис: *S. GREGORIUS ILLUMINATOR – AUF KOSTEN DER FRAU MARIE TRANDAPHIL K.K. GLOCKENGIESSER IN Wr. NEUSTADT 1872*. Иако јерменски свештеник није назначио да ли су на телу звона биле изливене фигуре, може се претпоставити да се на њему налазио лик најзначајнијег јерменског светитеља коме су то звоно и сама црква били посвећени. Са великом сигурношћу се може тврдити и да је оно било изведено у истом стилу и са идентичним декоративним елементима који се налазе и на два

---

245 У оквиру документације Јерменске цркве, која се чува у Музеју града Новог Сада, постоје две службене белешке из 1943. године, насловљене на Мађарску краљевску канцеларију за материјале у Будимпешти. Након наредбе ове канцеларије да се држави предају сви метални предмети који се могу претопити и искористити у ратне сврхе, представник Јерменске општине је дао сажет опис четири звона, уз назнаку да је реч о културним добрима. У пописима инвентара Јерменске цркве, насталих 1960. и 1963. године, наводе се звона под следећим називима: звоно Марије Трандафил (250 кг), звоно Св. Гргура Просветитеља (150 кг), звоно Св. Андрије (100 кг), мртвачко звоно (15 кг).

246 *Звоно Марије Трандафил* се чува у Музеју града Новог Сада.

247 *Звоно Св. Андрије* се, такође, чува у Музеју града Новог Сада.

Звоно Марије Трандафил,
Музеј ірада Новоі Сада
(фоїо: Љ. Лазић, 2013)

Звоно Св. Андрије,
Музеј īрада Новоī Сада
(фоīо: Љ. Лазић, 2013)

сачувана примерка. Нажалост, судбина *звона Св. Григорија Просветитеља,* како се оно назива у пописима, је остала непозната, иако је његово постојање евидентирано и пред само рушење Јерменске цркве - у списковима из 1960. и 1963. године.

Натписи на звонима јасно говоре о томе да се Марија Трандафил, не штедећи новац, обратила једној од најзначајнијих аустријских звоноливница у другој половини 19. века. Фирму за производњу звона, касније названу *Hilzer & Sohn,* основао је 1838. у Винер Нојштату Игнац Хилцер (*Ignatz Hilzer*, 1810-1880), а крајем 19. века ју је разрадио његов син Петер (*Peter Hilzer*, 1846-1907). Радионица је током свог постојања произвела 6.650 звона за верске и државне објекте широм Монархије, а поруџбине су стизале чак и из прекоокеанских земаља.[248] О репутацији коју је та звоноливница уживала говори податак да је била на списку лифераната аустријског двора.[249]

Унутрашње уређење храма

Грађевински радови везани за обнову објекта су били завршени 1876. године и требало је да уследи његово унутрашње уређење. Један од ретких писаних трагова, који се односи на прве године постојања обновљеног храма, потиче из 1877. године. Тада је Јерменин А. Алтињан путовао кроз Нови Сад, видео тек завршену Јерменску цркву и записао: *Раније је овде било 40 арменских домова, све веома богатих трговаца, а данас нема ни 20 домова. Имају велелепну цркву Св. Просветитеља са свим угођајима и старешинским домом. И она је данас прешла у руке латина.*[250] Иако је сасвим очигледно да је архитектура храма могла оставити веома повољан утисак на аутора белешке, не може се са сигурношћу тврдити шта је подразумевао под изразом „угођаји". Није вероватно да је мислио на унутрашње уређење, јер се зна да је храм потпуно опремљен тек 15 година касније, када је и коначно постао активан.

Најинтересантнији историјски извор који може помоћи у откривању разлога за кашњење у унутрашњем уређењу Јерменске цркве јесу *Успомене* Луке Јоцића. У књизи он наводи:

И овој би цркви зацело још и више учинила великодушна добротворка, да је нису и опет изродиле кобне диференције. Већ је било решено, да се престона велика икона изради у Риму и већ је и за то и за клупе и црквене утвари удешен био предрачун, кад али се деси нешто, што је обуставило све то. Ја сам наиме категорично захтевао, да се на плочи каже, као што је у првобитном тексту означено било, да је Марија Трандафил јерменску цркву подигла из темеља, као што је то фактично и било. То јерменски парох ни за живу главу није хтео да усвоји, те ја онда настанем за тим, да даље ништа

248 *Österreichisches Biographisches Lexikon* 1815-1950, Bd. 2, Wien 1959, 319.

249 *Handbuch des allerhösten Hofes des Hofstaates seiner K. und K. apostolischen Majestät für 1899,* Wien 1899, 358; http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_k.u.k._Hoflieferanten_1899. (20.8.2013)

250 Овакимјан, „Арменске..., 72.

више не учини, него да остане на том, што је дотле већ била учинила. Она ме послуша. При свем том је јерменски парох сваком даном приликом по дужности својој указивао пажњу добротворци његове цркве и долазио је до ње о Божићу, Ускрсу, Светом Николи, као крсном имену њену, и о светој Марији Магдалени, као имендану јој, да јој искаже своје велико поштовање. Она је том нежном пажњом сваки пут била гануто, јер на жалост је Срби у том погледу нису били размазили.[251]

У новијој литератури се наводи и усмено саопштење некадашњег свештеника Јерменске цркве - др Меневишјана, који је као разлог свађе између добротворке и Јермена навео следећу ситуацију: *Кад је храм већ био доведен у ред, упитали су јерменски свештеници – тада их је било два – коме да посвете олтар храма, а Трандафилка изјави жељу да буде посвећен св. Сави. Јерменски свештеници одбију њену жељу са мотивацијом да св. Сава није католички светац, а она на то прекине везу с њима.*[252] Не може се са сигурношћу знати да ли су наведене тврдње потпуно тачне, али је чињеница да је на фасадној плочи ипак уклесан податак да је Марија Трандафил обновила, а не подигла храм из темеља. С друге стране, тешко је прихватити Меневишјанову тврдњу по којој је она захтевала да се главни олтар посвети једном српском светитељу, јер је била потпуно свесна чињенице да је храм католички и већ више од једног века посвећен Св. Гргуру Просветитељу. Како било, допринос Марије Трандафил обнови Јерменске цркве у Новом Саду би, можда, био и већи, а несугласице решене - да није преминула 1883. године.

Коначно уређење унутрашњости Цркве Св. Гргура Просветитеља било је повезано са изградњом римокатоличке Цркве Имена Маријиног на Главном тргу (Тргу Франца Јозефа). Међусобно удаљена свега неколико десетина метара, два храма су у току 18. и 19. века доживела веома сличну судбину. Оба су саграђена у петој деценији 18. века и пострадала 1849. године, а планове за њихову обнову дао је исти архитекта – Георг Молнар. Када је 1891. донета одлука да се сруши стара Црква Имена Маријиног, требало је обезбедити привремени простор за њене вернике. Будући да је Јерменска црква увек била отворена за све новосадске католике, Римокатоличка црквена општина је преузела на себе обавезу да тај храм опреми потребним утварима и омогући редовно вршење богослужења. Како наводи Ердујхељи, набавка потребне опреме је започета у јесен 1891. године, а већ 8. децембра је Јерменска црква примила прве вернике.[253] Овом податку се свакако може веровати, јер се опремање цркве дешавало у време када је Ердујхељи боравио у Новом Саду и био директан сведок свих збивања која су имала везе са новосадским католицима.

---

251 Јоцић, *нав. дело*, 107-108.

252 Поповић, *Србија...*, 194.

253 Ердујхељи, *нав. дело*, 232.

Највеће недоумице у вези са унутрашњим уређењем Јерменске цркве јесу питања када је она осликана и мраморисана, те ко је био извођач тих радова. Подаци о мајсторима који су обавили вишемесечни посао осликавања свода и мраморисања зидова храма нису пронађени у домаћим државним и црквеним архивима, али је могуће да одговори на ова питања постоје у седиштима Калочке надбискупије и Конгрегације мехитариста у Бечу. Док се не пронађу прецизнији подаци, овај уметничко-занатски подухват се може датирати у последњу четвртину 19. века.

Свод Јерменске цркве је био главни носилац унутрашње декорације. Захваљујући комплексности исликаних комопозиција, једноставност конструкције полуобличастог свода је у знатној мери била ублажена. Облик наоса и апсиде, односно одсуство било каквих архитектонских препрека, омогућавао је извођење јединствене композиције која се пружала од галерије у северозападном делу објекта до олтарског простора, обухватајући и његову полукалоту. Насликана композиција је са бочних страна допирала до зидног венца у висини горњег дела прозора. На тај начин је постигнута видљивост целокупне сводне површине - из сваке тачке наоса цркве.

Као и остали детаљи ентеријера и екстеријера, свод Јерменске цркве је забележен камером фотографа Покрајинског завода за заштиту споменика културе 1959. године.[254] Нажалост, тада није снимљена фотографија са крајње западне стране наоса, па свод није забележен у целини. Међутим, на основу осталих снимака, на којима се виде поједини делови свода, могуће је направити његову потпуну реконструкцију.

Површина свода је била исликана у духу историцизма, у оквиру којег се препознају елементи различитих неостилова: неоготике, неоренесансе, неорококоа, па чак и неокласицизма. Сложена еклектичка мешавина је испуњавала цео расположиви простор. Дуж средишњег дела свода била су распоређена три округла медаљона чији је пречник износио нешто мање од шест метара. Унутар централног круга налазио се мањи медаљон у облику квадрата уписаног у четверолист. Његова светла површина је била испуњена малим звездама, а уз рубове насликане стилизоване гранчице. У остатку централног круга је примењено дијагонално карирање чиме се добио утисак присуства мрежасте решетке. Два бочна круга-медаљона су имала идентичан изглед, чиме је постигнута симетрија целокупне композиције на своду. Унутар сваког од њих налазио се једнакокраки заобљени крст (тзв. крст *pattée alésée*). Сваки крак крста се ширио од централне кружнице према рубу медаљона, а међупростори су били испуњени сличном решеткастом структуром, као и у централном медаљону, али у другој боји. У сваком краку се налазио венац, формиран од две повезане маслинове гранчице које су чиниле оквир за четири групе хришћанских симбола: срце, крст и сидро (симболи љубави, вере и наде); Срце Исусово, Безгрешно срце Маријино и хостија у путиру (симболи љубави, побожности и евхаристије); трнов венац, сунђер, копље, путир и крст (симболи Христовог мучеништва);

254 Фотографисање ентеријера Јерменска цркве 1959. је обавила Катарина Пивнички.

епископски и свештенички штап, епископска митра и крст (симболи цркве и свештенства).

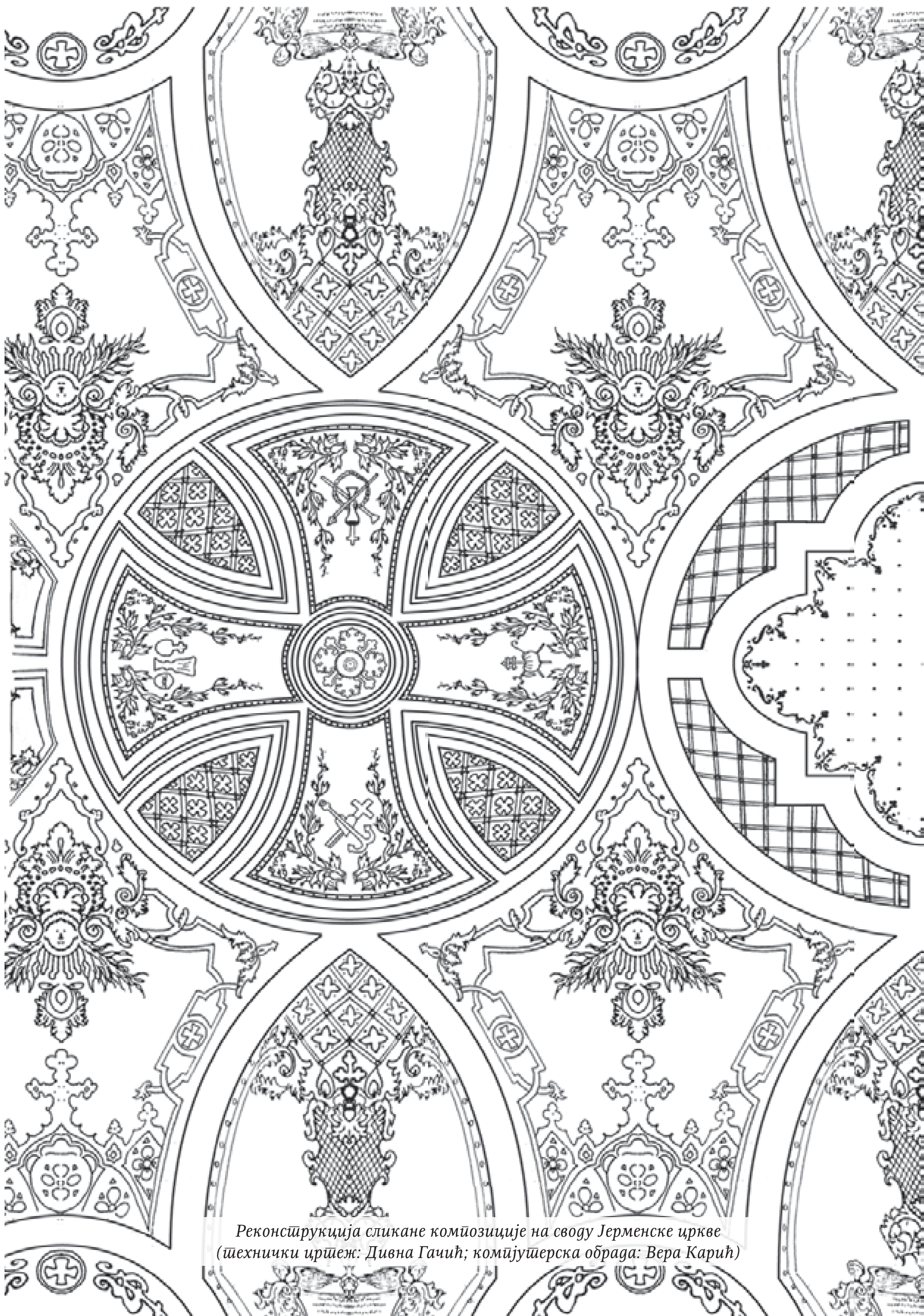
Са две бочне стране сваког од три медаљона простирале су се композиције чији су рубови формирали шиљате неоготичке лукове. Свака од шест површина је била испуњена мрежастим рокајним картушом, постављеним на светлу позадину са ситним звездама. Врхови лукова су, такође, били дијагонално карирани, али су у квадрате убачене мале розете. У доњем делу ових сегмената налазили су се натписи на мађарском језику - цитати из *Новоī завеᾱа*, истакнути неоренесансним оквирима.[255] Као и три велика медаљона, ових шест површина је имало широке ивице које су, због употребе различитих боја, пружале илузију тродимензионалности. На тај начин су били јасно одељени и дефинисани сви међупростори, украшени неоготичким и неоренесансним елементима, односно комбинацијом архитектонских, вегетабилних и антропоморфних детаља.

Посебно украшена зидна површина је била полукалота апсиде, одељена од наоса испуштеним луком. У центру чеоне стране лука било је насликано Свевидеће око, од којег су се, према крајевима, пружале стилизоване гране акантуса. На доњој страни лука су се налазили наизменично поређани картуши и округли медаљони, испуњени стилизованим биљним орнаментима. Сликарство олтарског простора је стилски одговарало композицијама у наосу, али је било прилагођено облику и функцији овог дела храма. У највишем делу се налазио круг са представом голуба - Св. духа, а од њега се спуштало пет сегмената у облику шиљатих лукова. Сваки од њих је био посебно уоквирен и садржавао је картуше са хришћанским симболима. На сачуваној фотографији се виде четири групе симбола: мехитаристички грб у центру; Срце Исусово и Срце Маријино; симболи евхаристије; симболи Христовог мучеништва. Већи део сваког од пет сегмената је био испуњен површином са звездама. На месту где се завршавала полукалота и почињао полукружни зид апсиде био је насликан венац у облику камене беле ограде и текућег орнамента. То је био само један од ефеката ликовног илузионизма који је примењен у зидном сликарству Јерменске цркве.

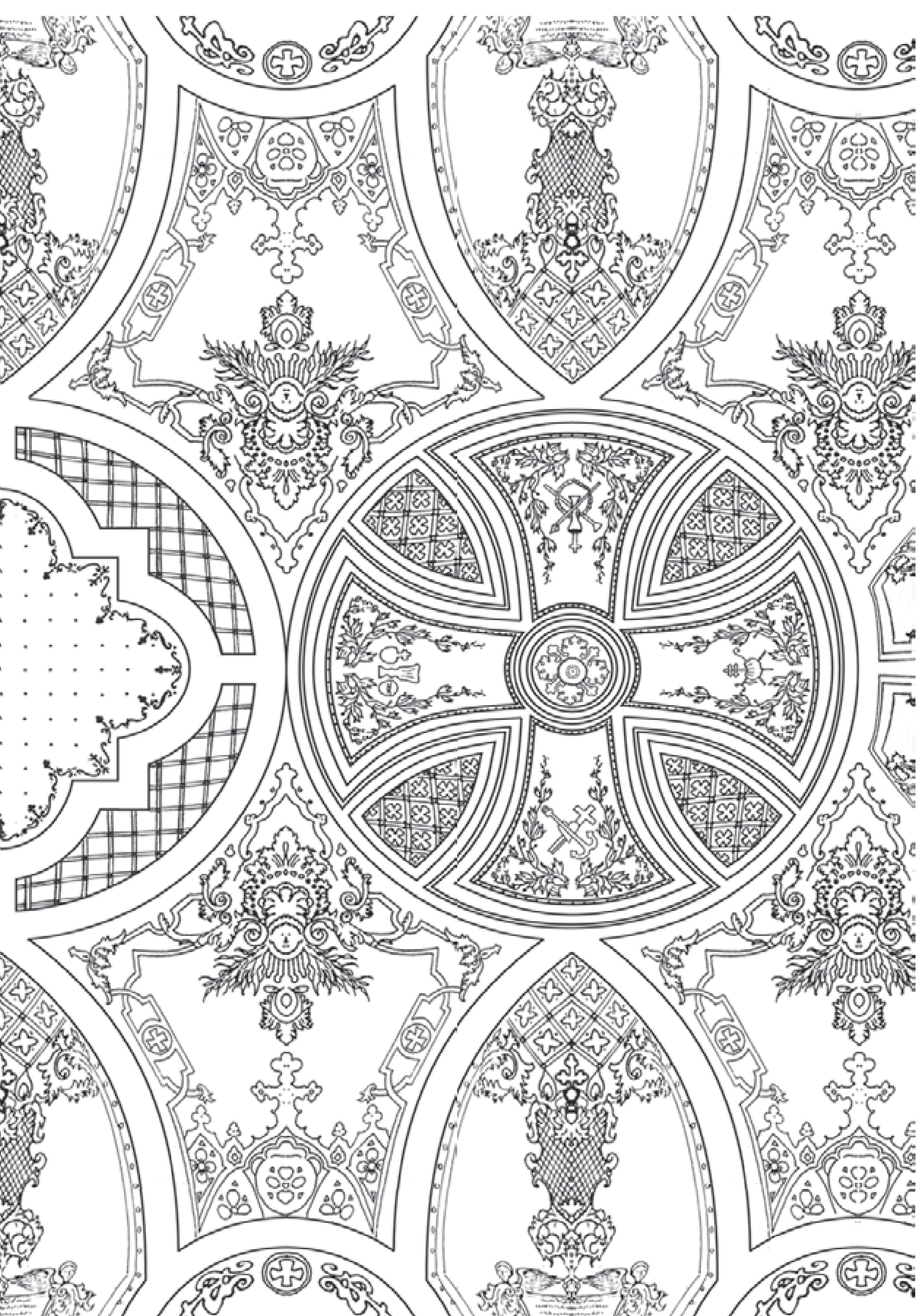
На задњем зиду галерије храма се, изнад оргуља, налазио још један насликани мотив, који је био потпуно издвојен у односу на описане композиције. У питању је грб Конгрегације мехитариста из чијих редова су стизали свештеници Јерменске цркве у Новом Саду. На штиту светле боје је био насликан црни једнакокраки крст, а у сваком од поља представљен по један симбол: звоно, мисионарски штап, пламен и књига.

---

255 Приликом фотографисања 1959. године, снимљено је неколико таквих натписа који гласе: *FI ATYÁK! NEVELJÉTEK / FIAITOKAT AZ ÚR TANÍTÁSÁ / BANE ÉS FENYÍTÉKÉBEN / EFEZ VI.4.* (И ви оцеви! Не раздражујте дјеце своје, него их гајите у науци и у страху Господњем. Посланица Ефесцима 6.4.); *ÉN VAGYOK A JÒ / PÁSZTOR. A JÒ PÁSZTOR / ELETÉT ADJA AZÖ JUHAÍÉRT / SZT. JÁN. X. 11.* (Ја сам пастир добри. Пастир добри живот свој полаже за овце. Јев. по Јовану 10:11). Лит. *Библија или Свеᾱо ᾱисмо Сᾱароᾱа и Новоᾱа завјеᾱа*, Београд 1997.

Реконструкција сликане композиције на своду Јерменске цркве (технички цртеж: Дивна Гачић; компјутерска обрада: Вера Карић)

Детаљ осликаног свода Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Детаљ осликаног свода Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Олтарски простор Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Детаљи осликаног свода Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Полукалота олтарског простора Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Галерија Јерменске цркве (фото: ПЗЗСК, 1959)

Детаљ осликаног свода Јерменске цркве
(фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Насликани мехитаристички грб
(фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Све остале зидне површине (бочни зидови наоса, полукруг апсиде, припрата, галерија, стубови испод галерије) су биле украшене техником марморизације. То је био јефтин начин завршне обраде различитих подлога који је коришћен у приликама када није било довољно финансијских средстава за набавку правог камена или мермера.[256] У Јерменској цркви је тај поступак примењен тако што је, унутар вертикално подељених сегмената, имитиран светлији мермер крупних шара. Сваки од сегмената је био уоквирен помоћу неколико врста линија, које су имале функцију ублажавања дводимензионалности марморисаних површина. Ови лажни рамови су, у свом горњем делу, били обликовани као двоструке слепе аркаде, а изнад њих је био насликан венац с текућим орнаментом. Техника марморизације је употребљена и у осликавању дрвене ограде црквене галерије. Она се пружала целом ширином наоса и била ослоњена на два округла стуба. Чеона страна ограде је била подељена на три једнака сегмента, а сваки од њих је био украшен трима овалним медаљонима у горњем и трима правоугаоницима у доњем делу. У завршној обради ограде су употребљене боје тамније од оних које су се налазиле на бочним зидовима храма.

Када се узму у обзир извори природне светлости и изглед зидних површина, може се закључити да унутрашњост Јерменске цркве није

256 *Atlas zur Holz- und Marmormalerei*, Weimar 1895.

обиловала светлошћу. На основу фотографија које су снимљене 1959. године, службених докумената и свештеничких забелешки се сазнаје да је у цркви постојало шест једноструких прозора са витражима. Њихова израда је наступила у периоду када је овај облик примењене уметности доживљавао поновни процват. Заборављена од времена ренесансе до половине 19. века, поменута занатско-уметничка техника је опет нашла своју примену у црквеној, али и у световној архитектури. На подручју Аустроугарске су формиране бројне специјализоване радионице, у којима је обновљена ова традиционална вештина. За новосадске поручиоце витраже су израђивале углавном будимпештанске и јужноугарске мануфактуре.[257]

У наосу Јерменске цркве се налазило шест прозора правоугаоног облика са полукружним горњим делом. Сви су били широки 125 цм и високи 290 цм, те застакљени витражним композицијама. Четири југозападна прозора су делимично изгубила своју функцију изградњом нове зграде Јерменске црквене општине 1910. године. Иако та вишеспратница није била сасвим приљубљена уз зид цркве, количина дневне светлости унутар ње се значајно смањила. Од тог тренутка су само на североисточној страни храма постојала два слободна прозорска отвора. О изгледу и пореклу израде прозорских витража се може судити само на основу две сачуване црно-беле фотографије.[258] На једној од њих се види цео витраж који се налазио на североисточној фасади, ближе апсиди. Иако је један његов део био замењен млечним стаклом, јасан је садржај приказане сцене. У питању је Оплакивање Христа, тренутак када Богородица у рукама држи клонуло Христово тело, тек скинуто с крста. У горњем делу су били приказани анђели који плачу, а при самом дну је уметнут цитат из *Старог завета* (Плач Јеремијин 1.12.) на мађарском језику.[259] Ова сцена упућује на могући садржај осталих пет витража који су постојали у Јерменској цркви. Избор сцена је, очигледно, био везан за циклус Христових страдања, а присутни натписи су преузети из *Старог завета*. На малом фрагменту друге фотографије се откривају интересантни подаци, који можда дају одговор на питање о месту и години израде витража. У доњем делу другог североисточног прозора ишчитава се следеће: *DUHA KRISTOF / EMLEKERE / 1899 / DORNBACH ALSZEILE*. Уколико је тумачење тачно, тај витраж је настао 1899. године у спомен на Духа Кристофа, а име бечког предграђа (Дорнбах) се, можда, односи на место његове израде.

257 Станчић, Донка, *Витражи*, Нови Сад 1997, 19-20.

258 Витражи Јерменске цркве су страдали за време бомбардовања Новог Сада у току Другог светског рата. Тада су у полупане прозорске оквире уграђена обична стакла. Преостали делови су уништени у току рушења цркве (1963). Само је један од витража у целости снимљен 1959. године.

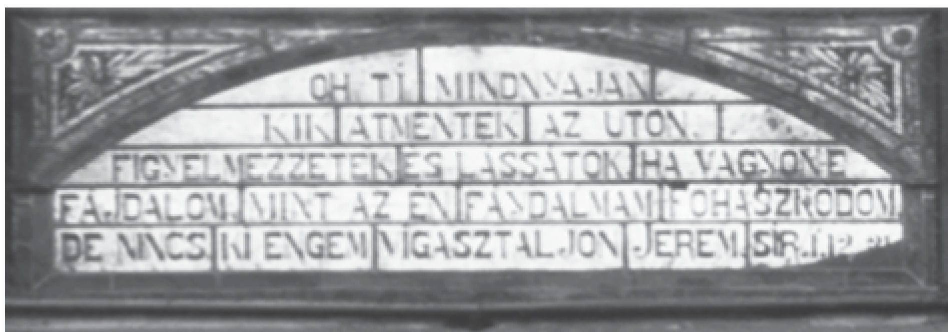
259 *OH, TI MINDNYÁJAN / KIK ÁTMENTEK AZ ÚTON. / FI GYELMEZZETEK ÉS LÁSSÁTOK, HA VAGYONE / FAJDALOM, MINT AZ EN FANDLMAM FOHASZIKODOM / DE NINCS, KI ENGEM VIGASZTALJON JEREM.SIR. 1.12.31* (Зар вам није стало, сви који пролазите овуда? Погледајте и видите, има ли бола какав је мој, који је мени допао, којим ме уцвијели Господ у дан жестокога гњева својега. Плач Јеремијин 1.12.) Лит.: *Библија или Свето писмо Старога и Новога завјета*, Београд 1997.

Витраж са североисточног зида Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Витраж са североисточног зида Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Натпис са витража (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Детаљ витража са могућим подацима о времену и месту настанка (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

На прелазу из 19. у 20. век су, уз помоћ Римокатоличке црквене општине, набављени потребни делови мобилијара, црквени реквизити, слике, оргуље и сва остала опрема. Услед недостатка сачуваних рачуна за набавку и израду појединачних предмета, може се само претпоставити да је њихово порекло везано за аустријске, мађарске и новосадске фирме, занатске радионице и уметнике.[260] Отежавајућа околност код истраживања унутрашњег уређења Јерменске цркве јесте и чињеница да из времена њеног опремања нема спискова инвентара на основу којих би се могло прецизно утврдити који су предмети набављени 1891. године, а који касније. Први детаљни пописи су израђени тек 1960. и 1963. године.[261] Осим тих драгоцених докумената, велику помоћ пружају и фотографије из 1959. на којима се виде бројни детаљи црквеног ентеријера.

Када је у питању мобилијар, Црква Св. Гргура Просветитеља је поседовала опрему која је била карактеристична за римокатоличке верске објекте. Најзначајнију литургијску финкцију имао је олтарски простор, архитектонски издвојен од остатка храма и издгинут ниским степеником. У његовом централном делу се налазио главни олтар у облику саркофага, израђен од дрвета и, у завршној обради, полихромиран (марморисан). На његовој чеоној страни је златном бојом насликан једнакокраки крст. Дрвени, полигонални и бело обојени табернакл (светохраниште) се налазио на средини олтара, а у његовој ниши је висило мало распеће. На горњи део табернакла је било постављено небо с крстом, израђено од метала и тонирано златном бојом. Оно је стајало на четири дрвена стуба са декоративним металним капителима. Испод неба се налазила слика Богородице с Христом. Са сваке стране табернакла стајала су по три дрвена свећњака. Изнад описане целине је била обешена велика олтарна слика с представом Св. Григорија (Гргура) Просветитеља. На зидовима апсиде су се налазила и два канделабра са малим анђеоским фигурама, као и сакристијско звоно. Уочљиво је и то да испред апсиде није постојала шипка са завесом, која је, на пример, од 19. века присутна у цркви Конгрегације мехитариста у Бечу.[262]

Осим главног олтара, у цркви су се налазила и два помоћна, смештена у наосу храма. Уз североисточни зид, између два прозора, стајао је светло обојени олтар с малим табернаклом, крстом и уграђеним Христовим гробом. На доњи део олтара је био постављен дрвени ретабл, који се састојао од степенастог подножја, два пара фланкираних стубова и горњег дела у облику преломљеног лука. Испред чеоне површине ретабла, украшене медаљоном бадемастог облика са крстом и зракама, стајала је

260 Само на једном комаду црквеног мобилијара, дрвеној каси за прилоге верника, пронађен је потпис мајстора и година израде *(Andrija Laboš 1907)*, што указује на локалну радионицу.

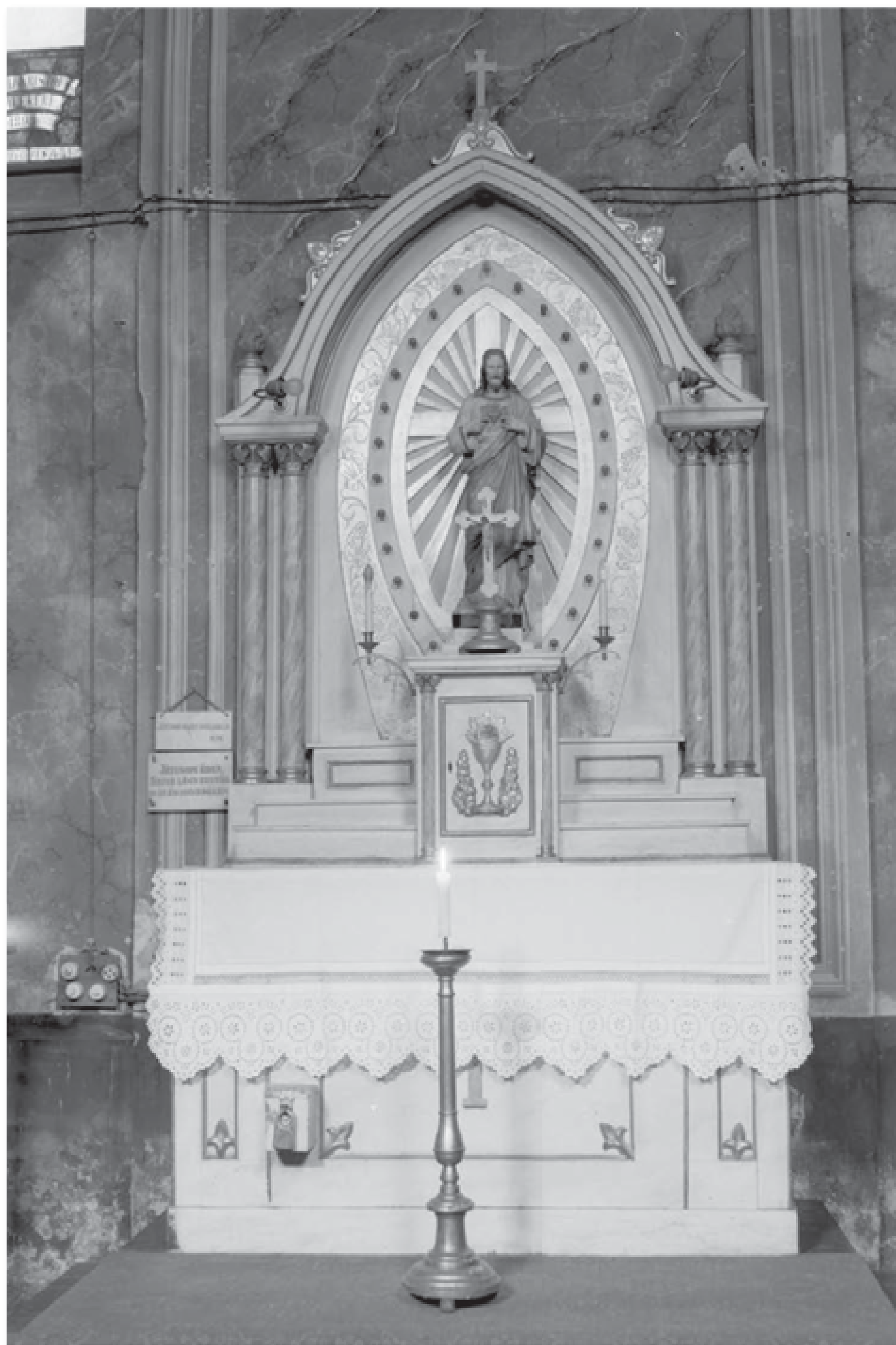
261 Први списак је начињен 10. марта 1960. приликом предаје Јерменске цркве на управљање Бачкој духовој области (БДО бр. 1671/60). Следећи пут инвентар је пописан 1. октобра 1963. када је требало да буде исељен ради рушења цркве.

262 Обичај постављања завесе испред олтара потиче из праксе Јерменске апостолске цркве у чијим храмовима је она коришћена као замена за православни иконостас.

Опрема олтарског простора Јерменске цркве (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Бочни олтар у Јерменској цркви (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Бочни олтар у Јерменској цркви (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

гипсана скулптура Христа. Други олтар, мањи и скромнији, налазио се у крајњем југоисточном делу наоса где је почињао полукруг апсиде. Он је био подигнут на постоље с две степенице и формиран од дрвених стубића и металног полуобличастог неба с крстом, испод кога се налазила гипсана скулптура Св. Терезије од детета Исуса. Порекло израде олтара није утврђено, јер на сачуваним деловима нису пронађене ознаке радионица или мајстора. С обзиром да су крајем 19. века на територији данашње Војводине већ биле отворене бројне радионице црквених утвари и опреме, постоји вероватноћа да су у једној од њих израђени и ови олтари. С друге стране, можда ће додатна истраживања утврдити да се ради о неком аустријском или мађарском произвођачу.

О осталим деловима црквеног мобилијара, који се само делимично виде на фотографијама, или се уопште не виде, сазнаје се на основу поменутих спискова. У храму су се налазили и следећи предмети: „Лурдска пећина" на подножју, са малим гипсаним скулптурама Блажене девице Марије и Св. Бернадице; дрвена проповедаоница; отворена исповедаоница; клецало, једна мала клупа и 12 већих црквених клупа; више дрвених распећа и свећњака. Од гвожђа су била начињена два држача за заставе - причвршћена за ограду галерије, као и два зидна носача свећа у олтарском простору.[263]

Основну опрему храма чиниле су и слике, о чијој изради се размишљало још у време договора са Маријом Трандафил. Како наводи Лука Јоцић, олтарска слика је требало да буде поручена у Риму, али набавка није реализована због насталих неспоразума. Стога је Јерменска црква, све до последње деценије 19. века, и у том смислу остала неопремљена. У послератним пописима су наведене две олтарске слике (*Св. Григорије Просветитељ, Богородица с Христом*), дванаест слика различитих светитеља у наосу и осам слика које су затечене у сакристији. Може се претпоставити да нису сва наведена дела набављена истовремено, већ су постепено доспевала у храм током наредних деценија. Срећна је околност да се, захваљујући сачуваним сигнатурама аутора, зна време и место израде две најважније, олтарске слике, које се данас налазе у Музеју града Новог Сада. Новосадски поручиоци су се обратили, мало познатом, бечком сликару Хугу Јекелу (*Hugo Jäckel)* који је 1896. завршио оба дела.[264] Година израде олтарских слика доказује да је основно унутрашње уређење Јерменске цркве трајало барем пет година, чак и после завршетка римокатоличке цркве на Главном тргу.

263 Од наведене опреме, у Музеју града Новог Сада се чувају дрвена каса за прилоге, десетак дрвених свећњака, два зидна носача за свеће и два носача за заставе.

264 Аутор новосадских слика је, највероватније, аустријски уметник Хуго Јекел (1864-1934) о коме су у расположивим стручним изворима пронађени веома оскудни биографски подаци. Атрибуција овом сликару је изведена на основу публикованог дела, урађеног у истом маниру, као и слике из Јерменске цркве, те истоветне сигнатуре на њима. (http://www.askart.com/askart)(20.10.2013)

Посвета храма Св. Гргуру (Григорију) Просветитељу одредила је садржај главне олтарске слике. Уметнику је као узор могла послужити слика која је 1874. израђена за бочни олтар обновљеног мехитаристичког храма у Бечу. На бечкој слици, која и данас стоји на истом месту, приказана је уобичајена иконографска композиција из приче о животу светитеља кога су подједнако поштовали монофизити, православци и католици. Представљен је тренутак када Св. Григорије, у епископском орнату и у присуству народа, крсти јерменског цара Тиридата III Великог. Сцена се дешава на степеницама хришћанског храма, а главни детаљ пејзажа - планина Арарат, налази се у позадини.

Аутор новосадске слике је изабрао други моменат из житија светитеља. У првом плану је приказана стојећа фигура Св. Григорија у одежди епископа и са жезлом у левој руци. Његов поглед и гест десне руке упућују на горњи леви угао слике где је насликан Христос са крстом, праћен херувимима у облацима. Контекст слике објашњава фигура малог анђела у доњем делу платна, који Св. Григорију пружа епископску капу и крст. Дакле, ради се о тренутку када светитељ преузима улогу врховног јерменског свештеника чији је задатак да приведе свој народ хришћанству. Као и на бечкој слици, у позадини се појављују обриси Арарата, планине која је имала велики значај за Јермене, али и за све хришћане. Дело је насликано у духу касног назаренског реализма, карактеристичног за бечко сликарство прве половине 19. века, те је, стога, било анахроно у време свог настанка. У доњем десном углу је сачувана делимична сигнатура (*H. J[...] / Wien).* Богато профилисан, позлаћен рам, димензије слике (170 x 270 цм) и истакнута позиција у олтарском простору су доприносили томе да слика са ликом Св. Григорија буде главни акценат ентеријера Јерменске црвке.

У оквиру олтарског ретабла и тзв. неба на стубовима стајала је слика *Богородице с Христом*. Потпуно очувана сигнатура (*H. Jäckel, Wien 96)* открива име аутора, време и место настанка, не само ове, већ и претходно описане слике. Иако је знатно мањих димензија (60 x 100 цм), сличности са већом олтарском сликом се уочавају у техници рада, стилу, колориту и употребљеним материјалима. Дело је веома сведеног садржаја. Богородица је приказана као млада жена која у наручју носи нагог, малог Исуса који благосиља десном руком. Обучена је у црвену хаљину и плави мафорион, а на глави и раменима носи белу мараму. Позадина је неутрална, изведена бледо-жућкастим тоновима, а тек у доњем делу се види да Богородица стоји на облаку. Умешно изведене драперије Богородичине одеће и анатомија ликова упућују на закључак да се ради о академски образованом уметнику који је поштовао принципе класичног сликарства.

Међу ликовним делима из Јерменске цркве треба истаћи и још једно - *Богородицу с Христом* (*Богородицу Страсну*), која је стајала на једном од ва бочна зида наоса.[265] Ради се о делимичној копији чувене критске иконе, коју је крајем 15. века насликао Андреа Рицо (1422-1492), најзначајнији

265 Слика се данас налази у Музеју града Новог Сада.

Хуго Јекел, Св. Григорије Просветитељ, Беч 1896. (МГНС, фото: Ф. Киселички, 2013)

Хуго Јекел, Богородица с Христом, Беч 1896. (МГНС, фото: Ф. Киселички, 2013)

представник критске иконописачке школе.[266] Једна од бројних копија Рицове иконе је 1499. године доспела у Рим и током наредна четири века стекла велику популарност међу верницима.[267] Након њеног нестанка у време Наполеонове опсаде Рима и поновног проналаска шездесетих година 19. века, настале су многобројне копије, које су доспевале у католичке храмове широм света. Један од њих је била и Црква Св. Гргура Просветитеља у Новом Саду. За сада није утврђено на који начин се слика нашла у Јерменској цркви - да ли је поклоњена или купљена. С обзиром на тесне везе бечких мехитариста са Ватиканом, није искључено да је набављена директно преко Конгрегације. Слика је урађена техником уља на платну, вероватно у последњим деценијама 19. века. Представљени су Богородица с Христом и арханђели Михајло и Гаврило, изнад њених рамена. Они носе оруђа страдања, због чега се мали Христос повлачи у мајчин загрљај. Поређењем Рицове иконе, римске и новосадске копије, уочава се еволуција композиције, извесна одступања и коначна прилагођавања укусу католичке средине. Оштре линије византијског стила су временом ублажене, а најзначајнију измену представља додавање круна и Богородичиног ореола који не постоје на Рицовој икони.

Од краја 19. века набављене су и све друге слике и графике које се виде на фотографијама или се наводе у списковима. Неке од њих су *Крунисање Богородице*, *Безгрешно Срце Маријино* и *Тајна вечера*.

У складу с традицијом опремања католичких храмова, у Јерменској цркви су се налазиле и гипсане скулптуре значајних светитеља. Оне су чиниле саставне делове црквених олтара и издвојених простора у наосу храма. На бочним олтарима су стајале фигуре Пресветог срца Исусовог и Св. Терезије од детета Исуса. Христос, који показује пламтеће срце на својим прсима, представља једно од најважнијих обележја савременог католичанства, а у Јерменској цркви је имао истакнуто место - уз североисточни зид наоса. Интересантно је присуство скулптуре Св. Терезије (1873-1897), која је свега 28 година након смрти проглашена светитељком. Млада француска кармелићанка је била заштитница мисионара и цвећара, а представљана је са ружама и распећем у рукама. С обзиром на то да је њен лик уведен у

266 Андреа Рицо је икону Богородице Страсне сликао у више наврата, а атрибуисани примерци се налазе у Цркви Св. Влаха у Стону, Базилици Св. Николе у Барију, музеју Бондини поред Фиренце. Лит.: Ђурић, Војислав, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 106, T LXXI.

267 У литератури се наводи да је на Криту икону украо римски трговац и 1499. је донео у Рим. Након његове смрти, икона је пренета у Цркву Св. Матеје где је стајала следећа три века. Постала је веома поштована међу верницима и сматрана чудотворном. Када је 1812. цркву уништила Наполеонова војска, икона је нестала. Пронађена је шездесетих година 19. века у аугустинском Самостану Св. Марије. Од 1865. поново је била изложена - у новој Цркви Св. Алфонса. Папа Пије IX је дозволио копирање слике, уз додавање круна на главе Богородице и Христа, које нису постојале на оригиналу. Захваљујући свештеницама Цркве Св. Алфонса, икона је постала веома популарна међу католицима, често репродукована и копирана. Док је код православаца позната као Богородица Страсна, у католичком свету је зову Богородица вечита Помоћница *(Madonna del Perpetuo Soccorso)*. Римска икона је рестаурирана 1866. и 1944. године. Лит.: http://en.wikipedia.org/wiki/Our_Lady_of_Perpetual_Help; http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Our_Lady_of_Perpetual_Succour) (10.9.2013.)

католичку иконографију тек 1925. године, фигура је, највероватније, за Јерменску цркву набављена након тог догађаја. Приближно датовање њене израде показује да је храм континуирано опреман од 1891. до половине 20. века.

Богородица с Христом (Богородица страсна), снимци из 1959. (ПЗЗСК) и 2013. (МГНС)

Икона Андрее Рица (извор: http://inv-0447-a_rizo-da-candia-madonna-della-Passione)

Римска копија Рицове иконе (извор: http://en.wikipedia.org/wiki/Our_Lady_of_Perpetual_Help)

Гипсане фигуре у Јерменској цркви: Пресвето срце Исусово, Св. Терезија од детета Исуса (фото: ПЗЗЗСК, 1959)

Гипсане фигуре из Јерменске цркве: Св. Ана с Богородицом и Св. Антун с Христом (фото: ГЗЗЗСК)

Скулптуре мањих димензија су биле смештене у тзв. Лурдској пећини и представљале су Богородицу и Св. Бернадицу.[268] На једној од фотографија се види да је уз југозападни зид, испод ограде галерије, стајала фигура Св. Јосифа са малим Христом. Као и на фасади цркве, светитељ је у једној руци држао Исуса, а у другој грану љиљана. Нажалост, позиције две највеће гипсане скулптуре - Св. Ане с Богородицом и Св. Антуна с Христом, нису снимљене пре рушења храма, али се може претпоставити да су, такође, стајале уз бочне зидове.[269] Фигуре су високе 130 цм и имају сопствене постаменте који им омогућавају слободно стајање у простору. Израђене су традиционалном техником обликовања гипса преко металне арматуре, која је данас видљива на местима оштећења. Како би биле што реалистичније, у завршној обради су обојене. Као и у случају других делова црквеног мобилијара, подаци о радионицама у којима су израђене фигуре нису остали сачувани у новосадским архивима и преосталим црквеним документима.

Од краја 19. до половине 20. века су за цркву, осим мобилијара, набављане и црквене утвари: сасуди, текстил и књиге. Једини писани извор у коме се помињу предмети овакве врсте су спискови инвентара из 1960. и 1963. године. Нажалост, у њима се не наводе прецизнији подаци о томе када и на који начин су поједини предмети настали и доспели у храм, а истраживачима су доступни само они који су данас смештени у Музеју града Новог Сада.

У Јерменској цркви је, пре њеног рушења, затечено око 100 примерака различитог црквеног текстила. Пописани су делови свештеничког одела (далматике, миснице, столе, плувијали, албе, рокете, појасеви, наруквице, крагне, бирет) и разни литургијски предмети од текстила (велуми, пале, бурсе, антепендијуми, корпорали, пешкири, барјаци). Њихов облик и сврха одговарају римокатоличком црквеном обреду, што је било у складу с верском оријентацијом новосадских Јермена и њихових свештеника из реда мехитариста. Посебна вредност ове групе предмета је у томе што су међу њима присутни делови свештеничке одежде и црквени реквизити (гремијали, бурсе, манипули, велуми за калеж) који су из богослужења избачени одлуком Другог ватиканског концила (1962-1965) и, након тога, масовно уништавани у католичким црквама.

Највећи део сачуваног текстила је произведен у професионалним мануфактурама, специјализованим за израду црквених утвари. Место и време настанка откривају пришивене етикете које се налазе на деловима свештеничког одела. Тако се зна да су поједини примерци поручивани у

268 Лурдска пећина је природни или вештачки религијски објекат, посвећен успомени на Богородицу Лурдску. Уколико се модел пећине налази унутар храма, као што је то био случај са Јерменском црквом, у њега се обавезно ставља фигура Богородице.

269 Фигуре Св. Ана с Богородицом и Св. Антун с Христом су једине опстале из Јерменске цркве. Из просторија на Тврђави су деведесетих година 20. века пренете у Градски завод за заштиту споменика културе, а 2013. су уступљене Музеју града Новог Сада ради рестаурације, конзервације и излагања на поставци посвећеној овом храму.

бечким радионицама *Krickl & Schwaiger* и *A. Flemmich's Sohne.* Обе фирме су биле активне на прелазу векова и имале изузетну репутацију у својој делатности.[270] Њихови производи су били израђивани од скупоценијих материјала као што су плиш, свила, сатен, свилени рипс и дамаст, а украшавани позамантеријским украсима, металним апликацијама, чипком и златовезним украсима. Међу сачуваним текстилом се налазе и ручно рађени комади, који су били поклони верника Јерменске цркве. То су углавном антепендијуми (олтарници), покривачи проповедаоница и делова црквеног мобилијара, пешкири, завесе и одећа за министранте.

Етикете радионица од којих је куйован шексшил за Јерменску цркву (фошо: Љ. Лазић, 2013)

---

270 Фирма *Krickl & Schwaiger* је крајем 19. века имала статус лиферанта аустријског двора. О њеној репутацији говори и податак да је била ангажована за израду владарског плашта који је 1904. дизајнирао Михајло Валтровић - за крунисање српског краља Петра I. Лит.: *Handbuch des allerhösten Hofes des Hofstaates seiner K. und K. apostolischen Majestät für 1899*, Wien 1899, 352. Фирма *A. Flemmich's Sohne* је била специјализована у производњи свиле и имала је заштићен знак у облику свилене бубе. Лит.: ZN, „Historie jednoho domu. Flemmichovo mûsto ve mûstû", *Rýmařovský horizont*, 17, Rýmařov 15.9.2011, 6-7.

Примерци црквеноī īексīила из Јерменске цркве
(фоīо: Феђа Киселички, 2013)

Примерци црквеног текстила из Јерменске цркве
(фото: Феђа Киселички, 2013)

Примерци црквеноī шексшила из Јерменске цркве
(фошо: Феђа Киселички, 2013)

Примерци црквеноī īексīила из Јерменске цркве (фоīо: Феђа Киселички, 2013)

Другу значајну групу предмета из Јерменске цркве, која се, такође, чува у Музеју града Новог Сада, чине књиге и разне штампане публикације. Њихов број и разноликост садржаја одражавају ерудицију и интересовања мехитаристичких свештеника који су служили у новосадском храму. У складу с традицијом и образовним системом тог црквеног реда, будући мисионари су стицали знања из бројних области. Посебно се инсистирало на учењу европских и азијских култура, па није било необично што су мехитаристи говорили и до десет различитих језика. Свештеници Јерменске цркве су припадали групи образованих грађана, а њихове полиглотске вештине су биле добро познате Новосађанима.

Највећи број књига из Јерменске цркве штампан је у манастиру Конгрегације мехитариста у Бечу, што сачуваном фонду даје изузетну вредност. Свештеници новосадског храма су, директно од своје матичне куће, добијали бројна издања на немачком и јерменском језику из области теологије, лингвистике, историје и права, настала у периоду од прве половине 19. до средине 20. века. На јерменском су, на пример, штампане књиге: *Часловац цркве јерменске* (1839), *Кратки буквар* (1850), *Обраћање Пија IX кардиналима на конклави 1849.* (1850), *Хришћанско учење за свештенике* (1868), *Молитвеник* (1875), *Историја католичке цркве код Јермена* (1878), *Размишљања о мукама Христовим* (1900), *Животописи два јерменска патријарха, десет епископа и јерменских католика тога времена* (1915), часопис *Handes Amsorya* (1937) и друге публикације.[271] Међу немачким насловима се истичу: *Начин на који свештеници могу да министрирају мисе по јерменском обреду* (издање из прве половине 19. века), *Света миса јерменско-католичког обреда* (1924), *Оригинални и изабрани документи о првим мученицима* (1833), *Фундаментална добра хришћанске вере* (1837), *Живот Св. Антонија* (1842), *Церемонијал Свете католичке цркве* (1848), *Из живота Аристакеса Азаријана, генералног опата Конгрегације мехитариста у Бечу* (1855) и *Нови гласови за оријентацију католика у цркви и држави у социјалним питањима* (1863). Посебну вредност има књига *Веронаука*, штампана на јерменском језику - у Трсту 1810. године, пред сам одлазак мехитариста из овог града. Богатство библиотеке Јерменске цркве у Новом Саду показују и издања разних европских издавача из области права, медицине, астрономије, економије, лингвистике, географије, историје, баштованства и виноградарства, као и разни романи, путописи, биографије, речници и уџбеници многих страних језика.[272]

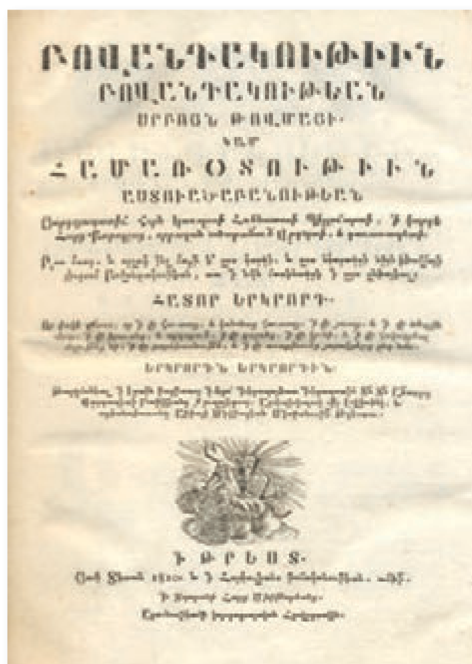
За разлику од црквеног текстила и књига, сасуди који су употребљавани у Јерменској цркви нису доспели у Музеј. У поменутим списковима се наводи да су у цркви постојали: монстранца (показница с лунулом), позлаћени циборij, позлаћени путир (калеж), две патене, никлована кадионица с лађицом за тамјан, никлована тацна за ампулице, посребрени свећњак и министрантска звонца. Храм је, дакле, поседовао скроман број литургијских предмета без којих није могло бити обављано богослужење.

Као и у другим католичким храмовима, на галерији Цркве Св. Гргура Просветитеља су се налазиле оргуље.[273] Њихова употреба током богослужења је, највероватније, уведена након обнове, када су у храм углавном долазили католици других националности. У складу с правилима мехитаристичког реда, у цркви су служене „тихе мисе“ на јерменском

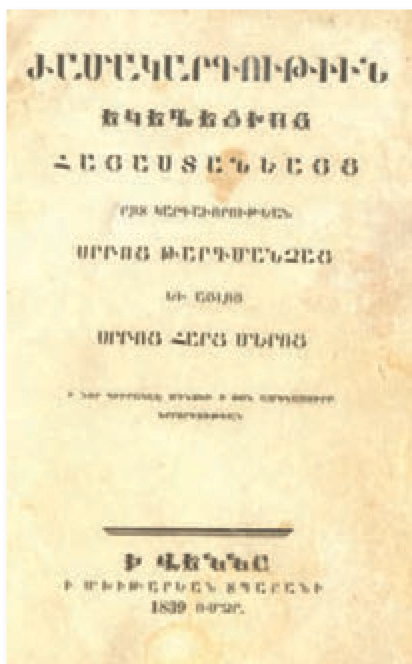
271 Наслове публикација са јерменског су превели Ашот Овакимјан и Лејла Хабозиан.

272 У Музеју града Новог Сада су сачувани рачуни који показују да су свештеници Јерменске цркве поручивали и куповали књиге у бечкој књижари *Buchhandlung Herder & Co*.

273 На основу новинских фрагмената који су били залепљени на оргуљама, утврђено је да су оне могле бити израђене најраније 1916. Није пронађена ознака радионице.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ
ԿԱՄ
ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Веронаука, 1810.

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ
ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ
ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ
ԵՒ ԱՅԼՈՑ
ՍՐԲՈՑ ՀԱՐՑ ՄԵՐՈՑ
Ի ՎԻԷՆՆԱ
1839 ԹՎԱԿ.

Часловац цркве јерменске, 1839.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՅՕՐԻՆԵԱՑ
Հ. ԳԼՈՒԿԱՅ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆՑ
Ի ՎԻԷՆՆԱ
1848 ԹՎԻՆ

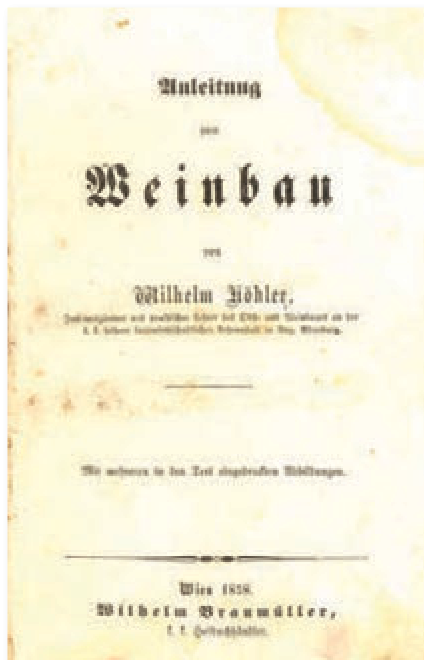
Наука о трговини , 1848.

Art und Weise,
wie man
dem Priester bey der heiligen Messe
nach dem
armenischen Ritus
ministriren kann.
Wien.
Gedruckt bey den PP. Mechitaristen.

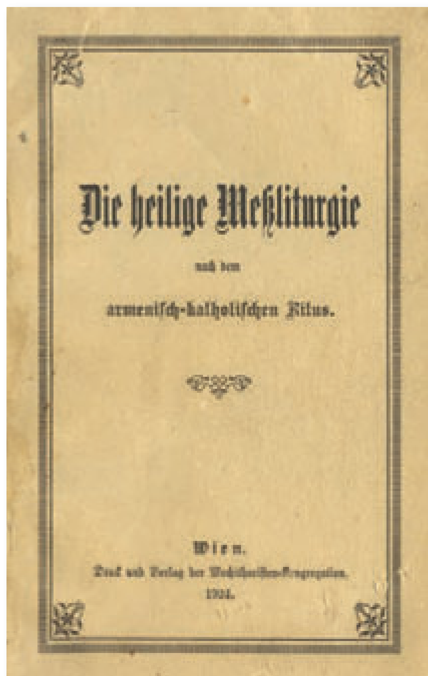
Начин..., прва пол.19. века.

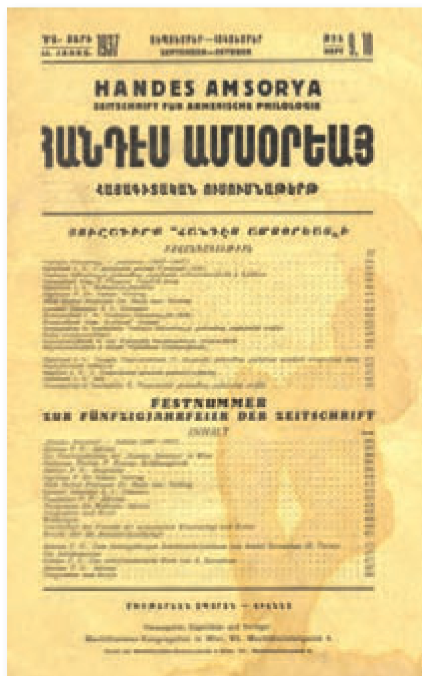
Кратки буквар, 1850.

Виноградарство, 1858.

Света миса..., 1924.

Часопис Handes Amsorya, 1937.

језику, а оргуље су коришћене само када су певане традиционалне црквене песме.[274] Интересантна забелешка о употреби оргуља након Другог светског рата налази се у писму тадашњег црквеног капелана Миховила Золарека суботичком бискупу. Наиме, он је сматрао да би требало одобрити њихово поновно коришћење јер су верници спонтано певали на тихим мисама. По његовим речима, за свирање на инструменту би, као и раније, била ангажована Илона Фратска.[275] Из каснијег сведочења Фратске се сазнаје да је на оргуљама често пратила Тури Михаља, који је певао црквене химне на јерменском језику.[276]

Јерменска црква у 20. веку

Власништво над црквом и другим објектима, које је користила Јерменска црквена општина, током три века је тумачено на различите начине. У појединим архивским документима из 18. и прве половине 19. века, као и у службеним шематизмима Калочко-бачке надбискупије из 20. века, наводи се да је власник некретнина била Јерменска црквена општина, а патронатско право је имао град Нови Сад. То право је подразумевало материјалне обавезе према Јерменској цркви што је градским властима често представљало велико оптерећење.

Важан историјски извор у истраживању власништва над Црквом Св. Гргура Просветитеља и другом непокретном имовином јесу земљишне књиге. Најранији сачувани катастарски подаци се могу пронаћи у земљишној књизи из 1878. године, када је извршен премер градских парцела и исцртана детаљна мапа.[277] Као власник цркве, парохијског дома и баште (парц. 52-56) наведена је Јерменска црквена општина. Необична измена у истој земљишној књизи је, међутим, извршена десет година касније. Име Јерменске црквене општине је прецртано, а као нови власник се уписује - Конгрегација мехитариста у Бечу. Нису познате околности због којих је дошло до те промене, али ће се њене последице осетити у другој половини 20. века, када питање власништва постане веома битно.[278]

И поред тога што је крајем 19. века број Јермена у Новом Саду био готово занемарљив, имовина Конгрегације се увећавала. У периоду од 1860. до 1886. су купљени велики делови парцела иза цркве и парохијског дома, једна кућа у тадашњој Мађарској улици и две оранице на Ченеју.[279] Након

274 *Die heilige Meßliturgie nach dem armenisch-katholischen Ritus*, Wien 1924, 8.

275 Архив Суботичке бискупије – *Извештај равнатеља Миховила Золарека о преузимању на управу и управљање црквом св. Гргура Просвјетитеља у Новом Саду, о распореду службе божје и посјети вјерника у тој цркви, те опаске, приједлози и упити у вези с тиме*, 25.8.1960.

276 Сведочење забележио Бабкен Симоњан. Лит.: Симонян, *нав. дело*, 22.

277 Архив Војводине - *Básc-Bodrog megye - Ujvidék szabad király város, 1877, Budapest 1880*.

278 Бискуп Будановић је у више службених докумената током педесетих година 20. века истицао да је у прошлости имовина Јерменске црквене општине у Новом Саду грешком уписана у корист Конгрегације, али то никада није исправљено.

279 Архив новосадског Катастра: земљишно-књижни уложак бр. 222.

Земљишна књига новосадске општине са уписаном променом власника Јерменске цркве, парохијског дома и баште, 1887. (Архив Војводине)

обнове цркве (1872) проширен је и парохијски дом у коме су се, осим свештеничких просторија, налазили локали и станови за издавање. Током наредних деценија, све до рушења 1949. године, овај објекат је био основни извор прихода из којег се издржавала Јерменска црква.

Иако је Црква Св. Гргура Просветитеља обновљена и опремљена на прелазу из 19. у 20. век, у њу је улазило све мање јерменских верника и све више католика других националности. Стога су мисе служене на мађарском и јерменском језику. Међу ретким сачуваним документима, у којима се износе детаљи богослужења и црквене свакодневице, пажњу привлачи пет извештаја насталих од 1898. до 1902. године. Тадашњи јерменски свештеник, др Давид Духа, у њима обавештава градске власти да су у цркви одржане мисе у част царице Елизабете (1898); поводом 50 година владавине цара Франца Јозефа I (1898); у част душе покојне царице Елизабете (1899); поводом годишњице ступања на снагу либералних закона из 1848. године (1901); у част рођендана цара Франца Јозефа I (1902).[280] Ови документи сведоче о настојању мехитаристичког свештеника да одржава цркву активном и да покаже лојалност тадашњој држави.

Јерменска црква се на прелазу из 19. у 20. век помиње у разноврсним документима из фонда новосадског Магистрата. Из низа службених аката насталих 1901. године се сазнаје да су се појавили проблеми у вези са стањем у коме се налазила црквена зграда. На Управном одбору града је

280 IAGNS 21399 1898; IAGNS 27200 1898; IAGNS 21291 1899; IAGNS 8350 1901; IAGNS 19832 1902.

тада разматрана молба свештеника да се издвоје средства за реновирање спољашњег дела зграде.[281] Између осталог, у молби Давида Духе је било наведено: *Трошковима које увелико превазилазе моје могућности дао сам да се добро одржава плочник испред цркве и унајмљене куће, пошто су моја настојања у том правцу, да црква која ми је дата на бригу и споља, не показује само црквену намену, него и зато што заузима место у главној улици града, и да по могућству у целини допринесе спољашњој слици града, и пошто је постало уопште горуће потребна рестаурација спољашњег-горњег дела црквеног торња, доле потписани ни из сопствених снага, ни из јавних прилога нисам у могућности да прибавим износ који је потребан за реновирање, обраћам се понизном молбом Новом Саду Слободном краљевском граду, као патрону моје цркве и црквене зграде: да буде милостиво и да 400-500 круна помоћи у циљу да јерменску цркву споља оденем у одору, која приличи кући Бога, а са друге стране одговара као јавна зграда.* Градске власти су овој молби изашле у сусрет и Јерменској црквеној општини је додељено 400 круна за реновирање звоника.[282] При поправци је тада незнатно измењен облик доњег дела крова звоника.

Поједини архивски документи се тичу комуналног опремања улица у околини цркве. Тако, на пример, постоји извештај о поплочавању тротоара испред цркве 1883. године, као и молба Јерменске верске заједнице из 1906. везана за асфалтирање пута пред црквом о трошку града.[283] Модернизација града у међуратном периоду директно је утицала и на комплекс Јерменске цркве с општином, који се налазио у најужем центру и „излазио" на две улице. Отварање према Дунаву је захтевало велике промене у изгледу центра, а једна од улица коју је очекивало проширење била је и Јерменска која се налазила између некадашње Мађарске гимназије (после рата – Војвођанског музеја) и парохијског дома Јерменске цркве. Јерменска улица је била мали сокак који је формиран у 18. веку, а кроз њега се, преко Јерменског насипа, могло стићи до Дунава.[284] Прву иницијативу за експропријацију земљишта у овој улици је покренуо 1912. Муниципални одбор града.[285] Први светски рат је, на неко време, одложио планове проширења, али су у трећој деценији урбанисти оживели ту идеју. Улица цара Лазара је калдрмисана 1922. године, поставши саобраћајна веза главне градске улице с тргом на коме ће неколико година касније бити подигнуте зграде новосадске Продуктне берзе (1926) и седишта немачког Култербунда, тзв. Хабаг (1931). На плану Новог Сада из 1922. године јасно су уцртани обриси будуће Улице цара Лазара, а на регулационом плану из 1933. године се уочава да је било предвиђено рушење јерменског парохијског дома који се налазио на самом углу две улице.

281 IAGNS F-1 26182 1901.

282 Исто.

283 IAGNS F-1 9486 1883; IAGNS F-1 10817 1906.

284 Улица је током 19. и 20. века више пута мењала имена: Armenien Gasse, Erzherz. Jozef Gasse, Örmény utca, Улица цара Лазара, Гетеова улица, Улица цара Лазара.

285 IAGNS F-1 9084 1912.

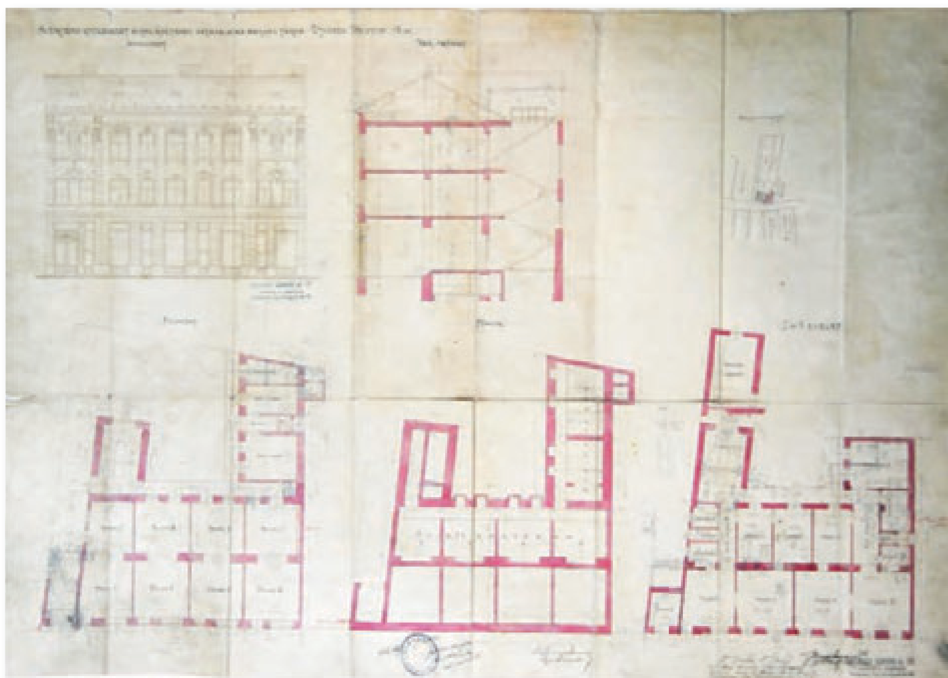
Регулација Улице цара Лазара на плановима града из 1922. и 1933. године

Празна парцела са десне стране храма представљала је изузетан капитал почетком 20. века. Део Господске улице, у коме су се налазили Јерменска црква и оближњи Јелисаветин трг, је постао веома пожељна локација за изградњу репрезентативних стамбених и пословних објеката. У врло кратком периоду изграђени су Хотел „Централ“ са уређеном баштом, Адамовићева палата, Матичарско здање; улица је асфалтирана и уведена је трамвајска линија. Овом низу промена може да се прикључи и подизање нове зграде Јерменске црквене општине на поменутој парцели.

Иако тај објекат и данас постоји, његова првобитна фасада је изгледала другачије, што се види и на плану који се чува у Историјском архиву града Новог Сада.[286] За израду пројекта је био ангажован архитекта Боршоди Шандор из Будимпеште, а за извођење радова новосадски грађевински предузимач Имре Кицвегер.[287] Зграда је замишљена као стамбено-пословни објекат са четири локала у приземљу и већим бројем станова на спратовима и у два дворишна крила. Такве врсте објеката су се почеле градити у Новом Саду почетком 20. века, а њихова основна сврха је била обезбеђивање прихода власнику, у овом случају је то била бечка Конгрегација мехитариста. Смештена између цркве и мале приземне куће, зграда је пратила уличну линију. Фасада је била рашчлањена у три хоризонтална појаса. Два спратна нивоа су имала по девет прозора различите ширине, а у приземљу су се налазили излози и врата локала, као и улазна капија у крајње левом углу. Пројектант је пазио и на вертикалну симетрију,

286 IANGS F-1 2455/1910.

287 Gobec, Milan, *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748-1918)*, Novi Sad 1985, 202-203.

План Јерменске црквене оштине, 1910. (извор: ИАГНС)

Изглед фасаде Јерменске црквене општине на разгледници, око 1920.

па је ширина прозора на спратовима пратила ширину отвора локала у приземљу. Дух сецесије, тада водећег европског стила у архитектури, био је присутан само на пољима изнад прозора и бочним деловима прочеља. На тај начин је створена једна еклектична, допадљива мешавина која је данас видљива само на старим новосадским разгледницама.[288]

Свега шест година након изградње, из непознатих разлога, зграда Јерменске црквене општине и припадајућа башта су продати Герих Иштвану и Софији Булић, који су је 1923. продали Трговачкој и обртној банци.[289] Истим купцима је 1916. продата и парцела иза парохијског дома. То није била једина имовина који су мехитаристи продали у првој половини 20. века. Кућу у Мађарској улици је 1912. купила супруга Имреа Хицвегера, а 1929. су приватним лицима продате и ченејске оранице.[290] У годинама пред Други светски рат Конгрегација је у Новом Саду поседовала још само две парцеле на којима су се налазиле црква и стари парохијски дом (Јерменска црквена општина).

У згради парохијског дома је постојало пет станова на спрату и два у приземљу, 11 локала и подрумски магацин.[291] Осим два стана на спрату, у којима су живели свештеник Јерменске цркве и црквењак, сви остали простори су давани под закуп. Месечне закупнине су биле најважнији извор прихода за одржавање цркве о чему сведочи и уредно вођена евиденција, сачувана у њеној заоставштини.[292] Локали који су се налазили у згради парохијског дома су, због повољне локације, били веома тражени. Из штампаних пописа радњи у главним градским улицама се може доћи до података ко су били закупци локала у појединим годинама. Тако се, на пример, из *Шематичког алманаха* из 1936. сазнаје да су се овде налазиле колонијална радња Стевана Визнекера, месара Стевана Бартоловића, берберница Стевана Деметријевића и кројачки салон Ане Албрехт.[293]

У јесен 1935. године је зграду парохијског дома захватио пожар, о којем се више може сазнати из архивске полицијско-судске документације. У сачуваном извештају Званичне ватрогасне чете града Новог Сада пише да је пожар избио 11. новембра увече због неочишћеног димњака народне кухиње која се налазила у објекту. Истрагом је утврђена кривица оџачара

288 У трећој деценији 20. века је извршена реконструкција фасаде у неокласицистичком стилу.

289 Архив новосадског Катастра: земљишно-књижни улошци бр. 4153 и 4588 (парцеле 55 и 56).

290 Архив новосадског Катастра: земљишно-књижни улошци бр. 222 (парцеле 7484, 1037).

291 У јесен 1944. године је, наредбом градоначелника Новог Сада, подрумски магацин био претворен у склониште (Решење бр. 43.086 од 2.9.1944.).

292 У Музеју града Новог Сада је сачувана евиденција станодаваца и закупаца локала у кућама које је поседовала Јерменска црквена општина. Подаци се односе углавном на пету деценију 20. века. Тако се сазнаје да је током тридесетих и четрдесетих у дому имала стан и обављала службу црквењака Јулка Ана Ковачевић; око 1940. у једном стану је живео домар Кристијан Бендер са супругом; у периоду од 1945-1948. ту дужност је обављала удовица Хегедуш Јелисавета; од 1948. до 1952. домар је била Јелисавета Јовановић; последњи црквењак је била Јулијана Пољаковић која је умрла у години рушења парохијског дома.

293 Јовановић, Миодраг, *Шематички алманах града Новог Сада са прегледом свеукупне делатности*, Нови Сад 1935-1936.

који је оптужен да није чистио оџаке два пута месечно, како је требало да учини по градском правилнику за ову делатност.[294]

Будући да се у ни у четвртој деценији није приступило проширењу Улице цара Лазара и уклањању јерменског парохијског дома, свештеник Јохан Самуел Поликарп је 1939. молио Градско поглаварство за подизање још једне куће у продужетку старог објекта.[295] Након њиховог одбијања, Јерменска црквена општина се обратила и надлежној управи Дунавске бановине, уз напомену да би саграђени објекат срушили ако дође до проширења улице. Краљевска управа Дунавске бановине је издала дозволу и у августу 1940. године подигнута је скромна приземна кућа у власништву бечких мехитариста.[296] Изграђена кућа није била дугог века јер је 1949. улица ипак проширена, а она, заједно са старим парохијским домом експроприсана и срушена.[297] Као замену за срушене објекте, Конгрегација је 1952. добила приземну кућу у непосредној близини цркве, али је и она 1960. проглашена друштвеном својином.[298] Када је 1963. срушена и Јерменска црква, бечки мехитаристи су „нестали“ из новосадских земљишних књига.

Улица цара Лазара после Другог светског рата

294 IAGNS F-150 5496/35.

295 Музеј града Новог Сада (МГНС) – Молба Јерменске општине Градском поглаварству за добијање грађевинске дозволе, без наведеног датума (1939); Допис Градског поглаварства (бр. 38625/1939) у којем се одбија молба Јерменске општине.

296 МГНС - Дозвола Краљевске банске управе Дунавске бановине (бр. 66516/39) за издавање грађевинске дозволе; Одлука Градског поглаварства (бр. 2815/40) од 30. јануара 1940. којом се позива Јерменска црквену општине да се пре издавања грађевинске дозволе за зидање локала обавеже на рушење грађевине чим град приступи проширењу улице и експроприсању земљишта и да Јерменска општина за ову зграду нема никаква права на ма какву одштету; Изјава свештеника Самуела Поликарпа (Јохана Самуела) којом се обавезује да ће срушити све новосаграђене објекте када дође до регулације улице и да неће тражити одштету - забележио јавни бележник Миливој Драгомировић (бр.376) 31.1.1940.

297 *Решење* о експрорпијацији (бр. 5-49-2), донето 1949. године. Касније је експропријација поништена (1953), а парцела је Решењем Градске експропријационе комисије (бр. 2088/52) 11.4.1952. подељена на два дела: један је проглашен општенародном имовином, а други је остао у власништву Конгрегације мехитариста. У замену је Конгрегацији додељена кућа у истој улици на бр. 17.

298 Добијени објекат је била приземна кућа у Улици Народних хероја 17.

Рушење ӣарохијскоī дома Јерменске цркве (фоӣо: ПЗЗЗСК, 1949)

Ликовни документи

При истраживању изгледа Јерменске цркве у првој половини 20. века у великој мери могу да помогну разни ликовни документи, првенствено разгледнице. Ови драгоцени историјски извори су управо у том периоду доживљавали свој пуни процват. Захваљујући првим разгледницама Новог Сада, могуће је сагледати брзе промене у архитектури средишњег дела града. Један од најчешће штампаних мотива је била Господска улица која се протезала од Дунавске улице до Јелисаветиног трга, односно од Епископског двора до новоизграђеног Хотела „Централ“ (касније поште). Нажалост, ширина те улице није омогућавала фотографисање Јерменске цркве фронтално и из близине, већ се она увек појављује на снимцима са ширим кадровима, из једног од два могућа угла.

У првим годинама новог столећа Цркву Св. Гргура Просветитеља видимо на разгледницама у издању Јозефа Сингера и Јохана Рехницера, тадашњих најпознатијих новосадских фотографа. Они су је сликали у уличном низу, заједно са парохијским домом и Мађарском гимназијом. Новоуређени и често фотографисани кутак града био је и Јелисаветин трг на коме је доминирала зграда Хотела „Централ“, уз коју је обавезно била видљива и Јерменска црква. Изградња новог објекта Јерменске црквене општине 1910. и појава трамваја 1911. помажу датовању појединих разгледница из овог периода. Интересантна је чињеница да су у другој деценији 20. века, обележеној тешким ратним годинама, настале најживописније разгледнице Новог Сада. Коришћене су вишебојне графичке технике којима су постизани разноврсни ликовни ефекти. Тако се Јерменска црква често појављује и на разгледницама у боји, које су око 1915. биле изузетно популарне. Храм је уочљив и на примерцима штампаним у међуратном периоду, иако је њихова продукција била знатно слабија у односу на раније деценије.

Разгледница – издање Јозефа Сингера, око 1900.

Разīледница – издање Јозефа Синīера, око 1900.

Разīледница – издање Јохана Рехницера, йоч. 20. века

Разīледница, йрва деценија 20. века

Разīледнице, īрва деценија 20. века

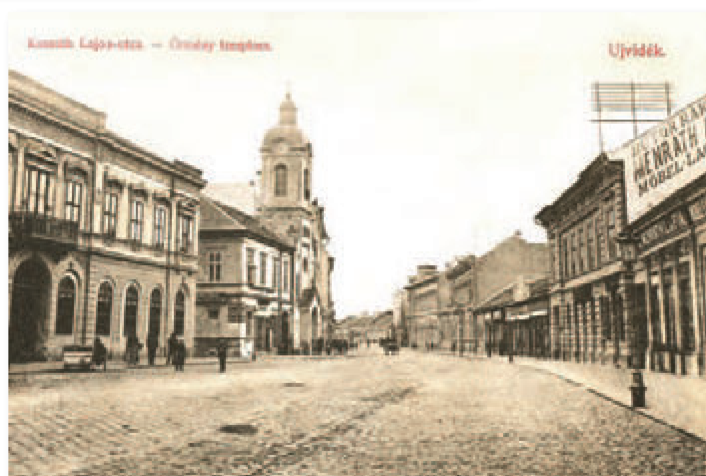

Разгледнице,
око 1915.

Разīледнице,
око 1915.

Последње деценије постојања цркве забележене су и на драгоценим радовима два новосадска уметника: Миленка Шербана и Ђорђа Табаковића. Различита по времену настанка, техници израде, стилу и атмосфери, њихова дела се одликују, не само изузетним ликовним квалитетом, него и документарном вредношћу, толико битном данашњим истраживачима несталих новосадских објеката и улица.

Мало Шербаново уље на платну је настало 1928. године, у време школовања младог сликара у Паризу. У предаху између два боравка у Француској, тек усвојени кубистички манир је применио сликајући Јерменску цркву и њену околину. Из нерепрезентативног угла, бочне Улице цара Лазара, приказао је јерменски комплекс са задње стране. На свој јединствен начин, Шербан је створио ретку ликовну успомену на храм, не слутећи да ће 35 година касније тај објекат постати заувек избрисана баштина Новог Сада.

Миленко Шербан, Јерменска црква с околином, 1928.
(МГНС, фото: Феђа Киселички, 2013)

У делима Ђорђа Табаковића, најзначајнијег ликовног хроничара града средине 20. века, Јерменска црква је, такође, нашла своје место. На његовим легендарним градским ведутама, рађеним разним ликовних техникама, храм је приказан четири пута. Из готово истог угла као и

Шербан две деценије раније, и са архитектонском прецизношћу, Табаковић је 1948. насликао цркву са парохијским домом и две приземне куће које су постојале у Улици цара Лазара. Само годину дана касније, ови објекти ће бити порушени ради проширења улице. Ова урбанистичка промена је видљива на другом цртежу, на коме је црква приказана у низу кућа тадашње Стаљинове улице (1950). Улична фасада Јерменске цркве је делимично представљена и на цртежу из 1956. године. Коначно, 26. октобра 1963. године, Ђорђе Табаковић је забележио и епилог приче о Јерменској цркви у Новом Саду - тренутак њеног рушења.

Ђорђе Табаковић, Јерменска црква с околином, 1948.
(МГНС, фото: Феђа Киселички, 2013)

Ђорђе Табаковић, Стаљинова улица, 1950.
(МГНС, фото: Феђа Киселички, 2013)

Ђорђе Табаковић, Улица Народних хероја, 1956. (извор: ЈП Урбанизам)

Ђорђе Табаковић, Рушење Јерменске цркве, 1963.
(МГНС, фото: Феђа Киселички, 2013)

Рушење Војвођанскоī музеја и Јерменске цркве
(фоūо: Боривој Миросављевић, 1963)

Рушење јерменске цркве

Током више од два века постојања, Црква Св. Гргура Просветитеља је била сведок напора њених верника да је саграде, одрже, обнове и сачувају. Нажалост, у деценијама након Другог светског рата овај верски објекат је поделио судбину ишчезлих новосадских Јермена. О последњим годинама постојања храма те мале градске заједнице остала је сачувана обимна архивска, документарна и фото-грађа. Хронолошки поређани, сачувани документи, писма, фотографије и новински исечци откривају све околности које су довеле до трагичног и непотребног рушења Јерменске цркве у Новом Саду.

Након проширења Улице цара Лазара и рушења јерменског парохијског дома 1949. године, чинило се да је Јерменској цркви осигуран даљи опстанак и третман који су током друге половине 20. века имали остали верски објекти у граду. На основу *Закона о заштити споменика културе* из 1948. године указала се могућност да храм буде стављен под заштиту државе. Будући да је тадашњи јерменски свештеник, мехитариста Јохан Самуел Поликарп, пропустио прилику да цркву одмах пријави као културно-историјски споменик, Завод за заштиту споменика културе – Одељење за Војводину је формирало стручну комисију, која је 5. марта 1951. године прегледала објекат и дала предлог да се он стави под заштиту закона, односно упише у регистар споменика културе. Комисија је тада, у свом писаном образложењу, дала кратак историјат јерменске колоније у Новом Саду, констатујући да је она постепено ишчезла и да је преостао само један свештеник. Као закључак је наведено и то да је *Јерменска црква, иако без икакве архитектонске и уметничке вредности, једини историски документ о томе да је ова нација живела у Новом Саду у другој половини XVIII века и у XIX веку.* Чланови Комисије су, стога, предложили да се црква стави под заштиту као *историјски документ*.[299] На основу тог мишљења, Завод је донео *Решење* којим се *Јерменска црква у власништву Мехитарске конгрегације са седиштем у Бечу ставља под заштиту као културно-историјски споменик.*[300] Између осталог, у њему је истакнуто да се *заштићени објекат не може преправљати, рестаурирати ни рушити а забрањена је свака градња и ма каква промена облика терена у његовој непосредној близини без претходне дозволе овога Завода*. Иако је циљ тог документа била трајна заштита Јерменске цркве, показаће се да је управо у њему стајала дефиниција која је допринела поступку брисања тог верског објекта из регистра споменика културе.

299 Архива Покрајинског завода за заштиту споменика културе (ПЗЗЗСК) - *Записник*, састављен 5. марта 1951. у просторијама Јерменске цркве у Новом Саду, Стаљинова 13. Преглед цркве су извршили конзерватор Павле Јефтић, приправник-конзерватор Бисенија Гавриловић и културно-просветни инспектор Јелица Сауар.

300 ПЗЗЗСК - *Решење* Завода за заштиту споменика културе – Одељења за Војводину, бр. 237, 3.3.1951.

Narodna Republika Srbija
Zavod za zaštitu spomenika kulture
Odeljenje za Vojvodinu
Br.237.
3.III.1951.godine
Novi Sad

Na osnovu člana 1,2 i 27 Zakona o zaštiti spomenika kulture /Službeni glasnik br.54/1948./ Zavod za zaštitu spomenika kulture APV u Novom Sadu donosi sledeće

R E Š E N J E:

Jermenska crkva u Novom Sadu /zemljišnc-knjižni uložni br. 222,kat.br. 53/1 i 54, u površini od 67 kv.hv. u vlasništvu Mehitariske /Jermenske/ kongregacije sa sedištem u Beču /Austrija/, stavlja se pod zaštitu države kao kulturno-istoriski spomenik.

Meseca augusta 1739 godine Jermeni su napustili Beograd i nastanali se u Novom Sadu. Meseca oktobra 1743 godine zaključili su da podignu hram,zatražili odobrenje od Kaločke arhibiskupije i kupili su prilog za zidanje ovoga hrama. ~~1872xgodine~~ Podignuti hram je izgoreo 1849 godine s sa njim je izgorela i sva arhiva. 1872 godine Marija Prandafil je obnovila ovaj hram a tek 1891 godine novopodignuti hram je obnovljen iznutra da se u njemu mogla vršiti sl[u]ba po rimo-katoličkom obredu, Prema protokolu "visitatio canonica" broj Jermena u Novom Sadu od 1763 g. do 1849 g. kretao se od 36 do lo2 Jermena da od toga broja stalnom opada broj Jermena i prema poslednjem popisu od 1849 g. bilo je u svemu 3o stanovnika.Jermenska crkva je jedini istoriski spomenik kao dokaz da su Jermeni kao posebna narodnost stanovali u Novom Sadu u XVIII i XIX veku.

Zaštićeni objekat ne može se prepravljati,restaurisati ni rušiti a zabranjena je svaka gradnja i ma kakva promena oblika terena u njegovoj neposrednoj blizini bez prethodne dozvole ovoga Zavoda.

Sopstvenik i druga fizička i pravna lica, koja postupajući protivno čl. 5 ovog Zakona prouzrokuju na zaštićenom spomeniku kakvu štetu,dužna su o sveme trošku, prema uputstvima ovoga Zavoda vratiti zaštićeni spomenik u prvobintno stanje ili naknaditi štetu.

O B R A Z L O Ž N J E

Iako bez ikakve stilsko-arhitektonske i umetničke vrednosti,Jermenska crkva je jedini istoriski dokumenat o tome da su Jermeni kao posebna narodnost stanovali u NOvom Sadu u XVIII veku,zbog toga je i rešeno kao dispozitivu ovog rešenja.

O ovome se izveštavaju:
1/ Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NRS
2/ Pretstavnik Jermenske crkve u NOvom Sadu /Staljinova 13/.
3/ Sreski kao zemljišno-knjižni sud u Novom Sadu,
4/ Gr.N.O. Novi Sad, Povereništvo na Prosvetu i kulturu

Smrt fašizmu - Sloboda narodu !

Za upravnika
Ruža Lončar,sr.

Решење о стављању Јерменске цркве под заштиту, 1951.

Обавеза одржавања цркве и економисање некретнинама се показало као веома тежак задатак за јерменског свештеника јер црква већ деценијама није имала довољно верника који би својим прилозима помогли њено одржавање. Стога је Конгрегација мехитариста желела да прода целокупну имовину и повуче свог свештеника назад у Беч. У архиву Суботичке бискупије, некадашње Бачке духовне области (Бачке апостолске администратуре), која је одлуком Прве Бачке Синоде 1936. године постала надлежна и за Јерменску цркву, чува се обимна документација, из које се види да је идеја о продаји цркве и парохијске куће настала још тридесетих година 20. века.[301] Наиме, бечки мехитаристи су 1937. године од римске Конгрегације за Источну цркву (*Sacra Congregatio „Pro Ecclesia Orientali“*) добили званичну потврду да је црква њихово власништво, које имају право продати. Тада су од истог црквеног тела замољени и следеће: *Зато изражавамо жељу да оци Мехитаристи учине могућим, да исплате једну четвртину од своте, коју буду добили од ове продаје, да се сазида нова црква у Новом Саду у сагласности са израженом жељом преузв. г. Монс. Будановића, који сматра да ће престанком цркве Мехитариста трпити штету духовни интереси овога града*.[302] Једна од идеја је тада била да се све прода Осигуравајућем друштву „Југославија“, а од добијеног новца подигне мала црква у Београду где је још било верника мехитариста. Међутим, до таквог договора није дошло, а ратни догађаји су одложили планове о продаји.[303]

У току педесетих година 20. века бечки мехитаристи су поново почели интензивно да трагају за купцем некретнина у Новом Саду. Главни опат Месроп Хабозјан је овластио свештеника Поликарпа да преговара и заврши све финансијске послове око продаје.[304] Приоритет у тој трговини су имали католички црквени редови, првенствено фрањевци. Бачка духовна област, која је имала административну јурисдикцију над Јерменском црквом, није се у потпуности слагала са тадашњим плановима Конгрегације. Документација из тог периода, сачувана у архиву Суботичке бискупије, показује да је од 1955. до 1959. године вођена интензивна преписка између јерменског свештеника у Новом Саду - Јохана Самуела Поликарпа, и суботичког бискупа, односно Конгрегације мехитариста

---

301 Бачка апостолска администратура са седиштем у Суботици је формирана 1923. године, јер се након 1918. две трећине некадашње Калочко-бачке надбискупије нашло на територији Краљевине СХС. Администратура је била директно под управом Свете столице, а на њеном челу се налазио апостолски администратор Лајчо Будановић. Он је 1927. постао бискуп, а у Суботици је успостављена Бачка духовна област. За време Другог светског рата Бачка апостолска администратура се поново враћа под надлежност Калочке надбискупије. Након смрти бискупа Будановића 1958. године, нови бискуп постаје Матија Звекановић. Папском булом је 1968. коначно основана Суботичка бискупија.

302 Архив Суботичке бискупије (АСБ) – допис (бр. 670/30) Конгрегације за Источну цркву главном опату Конгрегације мехитариста у Бечу, Месропу Хабозјану, 16. марта 1937.

303 Ове податке износи новосадски жупник у писму (бр. 77/955) Бачкој духовној области у Суботици, 6. маја 1955. (АСБ)

304 Архива Конгрегације мехитариста у Бечу – пуномоћ Јохану Самуелу Поликарпу за продају цркве и куће у Улици Народних хероја у Новом Саду, 14.8.1956.

из Беча и Бачке духовне области. Камен спотицања између те две верске институције је било питање власништва над црквом, парохијском кућом и земљиштем. Тадашњи суботички бискуп Лајко Будановић је тврдио да Јерменска црква у Новом Саду није својина реда мехитариста, већ припада римској Пропаганди - римокатоличкој организацији за ширење вере,[305] што је јасно изнео и у свом писму Јохану Самуелу Поликарпу: *Ова зграда засада служи за употребу једне организације Католичке цркве јерменског обреда, у случају да се свећеник одсели, надзор над црквом преузет ће црквена општина као организација Католичке цркве римског обреда.*[306] Дакле, црквена власт у Суботици је сматрала да се продаја не сме извршити без њихове дозволе и, пре свега, одобрења из Рима. С друге стране, аргументи мехитариста су се ослањали на земљишне књиге у којима је писало да су наведени објекти и земљиште њихово власништво, као и на, већ поменуту, одлуку Конгрегације за Источну цркву из 1937. године којом им је дозвољена продаја.[307]

У току 1957. године остварени су и први контакти између Бачке духовне области и Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе у Новом Саду. Сачувани дописи показују да су црквене власти у Суботици желеле покренути питање одштете за експроприсану имовину и, истовремено, себе дефинисати као главног саговорника у свим питањима везаним за Јерменску цркву.[308] У писмима упућеним Заводу, бискуп Будановић је скренуо пажњу на намеру мехитариста да продају имовину у Новом Саду.[309] Тим поводом, састављен је и посебан документ - под називом „*Pro Memoria* о јерменској жупи у Новом Саду", у којем је бискуп изнео историјске податке о настанку јерменске колоније и цркве. Позивајући се на шематизме Калочко-бачке надбискупије из 1913. и 1942. године, у којима је написано да патронатско право над црквом има новосадска општина, бискуп је навео да је сва имовина административном грешком преписана мехитаристима, иако су у ову цркву, од времена њене обнове, одлазили римокатолици разних националности. *Код конскрипције некретнина записан је стварни држалац као посједник и кад нитко није приговарао, од редовника, намјештеника постао је власник у земљишним књигама: Мехитаристички ред у Бечу.*[310] На крају тог документа, бискуп Будановић је предложио да

305 АСБ - допис Бачке духовне области (бр. 633/55) Римокатоличком жупном уреду у Новом Саду, 5.4.1955.

306 АСБ – допис Бачке духовне области у Суботици (бр. 973/55) свештенику Јерменске цркве у Новом Саду Јохану Самуелу Поликарпу, 3.7.1955.

307 АСБ – писмо Јохана Самуела Поликарпа Бачкој духовној области, 16.4.1956; допис Римокатоличког жупног уреда у Новом Саду (бр. 123) Бачкој духовној области у Суботици, 29. 5.1956; писмо Јохана Самуела Поликарпа Бачкој духовној области, 22.9.1956.

308 АСБ – допис Бачке духовне области (бр. 699/1957) Заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе у Новом Саду, 26.4.1957.

309 АСБ – допис Бачке духовне области (бр. 842/1957) Заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе у Новом Саду, 12.6.1957.

310 АСБ - *Pro Memoria* о јерменској жупи у Новом Саду – допис Бачке духовне области Заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе у Новом Саду, 27.7.1957.

се у земљишним књигама изврши корекција и као власник упише Црквена општина Св. Гргура у Новом Саду.

Проблеми око одржавања Јерменске цркве постали су очигледни када је велико тродневно невреме, које је беснело од 22. до 24. априла 1957. године, оштетило кров. Јерменски свештеник је Заводу послао допис у којем је молио да ова институција, надлежна за заштићене споменике, обави поправку.[311] Иако је Завод позитивно одговорио на ту молбу, Поликарп је, због вишемесечног одлагања радова, сам ангажовао раднике, а затим тражио надокнаду уложеног новца.[312] Овакве тешкоће су биле главни подстицај мехитаристима да поново покушају реализовати продају храма. Као могући купци су се 1957. године појавили фрањевци, римокатолички црквени ред који је у Новом Саду и Петроварадину имао своје самостане више од два века. Коначни договор о продаји требало је да буде склопљен у Риму између главних опата редова фрањеваца и мехитариста.[313] Међутим, за реализацију продаје је био потребан и благослов Бачке духовне области, која није благонаклоно гледала на ту могућност, те ју је и дефинитивно одбацила следеће године.[314]

Неспоразуми између бечке Конгрегације мехитариста и Бачке духовне области су интензивирани оснивањем викаријата Лиман - са Црквом Св. Гргура Просветитеља као седиштем. Јерменском свештенику је тада понуђено да буде главни викар, а реду мехитариста плаћање закупа за коришћење цркве све док се не реши питање власништва.[315] Иако Конгрегација није прихватала оснивање викаријата,[316] он је почео са радом 1. августа 1957. године, а унутар његових граница су се нашле поједине куће у околини Јерменске цркве, као и делови Великог и Малог Лимана који су допирали до старе железничке пруге.[317] Основан је црквени одбор, отворене нове матичне књиге, а за главног духовника викаријата је постављен Фрањо

311 ПЗЗЗСК – допис Јерменске црквене општине Заводу (бр. 462), 21.6.1957.

312 ПЗЗЗСК – допис Завода Јерменској црквеној општини, 24.6.1957; допис Јерменске црквене општине Заводу (бр. 462/2), 12.10.1957.

313 АСБ – допис Римокатоличког жупног уреда у Новом Саду (бр. 52/1957) Бачкој духовној области, 28.5.1957.

314 АСБ – допис Фрањевачког провинцијалата у Загребу (бр. 200/58) Бачкој духовној области, 18.6.1958.; допис Бачке духовне области (бр. 1195/58) Фрањевачком провинцијалату у Загребу, 13.8.1958.; дописи Римокатоличког жупног уреда у Новом Саду (бр. 121/1958, 99/58) Бачкој духовној области, 4.7.1958. и 8.7.1958.

315 АСБ – допис Бачке духовне области (бр. 726/57) Римокатоличком жупном уреду у Новом Саду, 22.5.1957; документ о установљењу викаријата Лиман (бр. 1212-1957), 4.7.1957.

316 АСБ – дописи Јохана Самуела Поликарпа Бачкој духовној области, 12.7.1957. и 16.7.1957.

317 АСБ- одлука Бачке апостолске администратуре о оснивању викарије Лиман (бр. 1230/1957), 9.7.1957.; допис Римокатоличког жупног уреда (бр. 64/1957) Бачкој духовној области, 12.7.1957.

Кечкеш, који је служио мисе на хрватском и мађарском језику.[318] О оснивању новог викаријата суботички бискуп је обавестио и Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе, који је ову одлуку оценио као добру због будућег одржавања објекта: *Идеја о формирању црквене ойшшине, која би ӣреузела и уӣраву ше сшарање о овом зашшићеном храму, свакако је īаранција, да би шако формирана ойшшина била īаранција за одржавање ове īрађевине. У ӣриваѿно-ӣравне односе Завод неће да се меша и ӣреӣушѿа их начелима īрађанскоī законика којима је реīулисан ӣриваѿно-ӣравни ӣоложај īрађевине. Но Завод је заинѿересован да се зна ко ѿачно уӣравља објекѿом и у каквим је моīућносѿима да својој обавези законом ӣроӣисаној у целосѿи удовољава.*[319]

Због изричитог противљења мехитариста раду новог викаријата, из Суботице је у Рим послат оснивачки документ (*Decretum erectionis vicariae*) ради коначног одобрења.[320] У одговору Конгрегације за Источну цркву је речено да је Јерменска црква власништво реда бечких мехитариста, али да право првенства у куповини има Бачка духовна област.[321] Та компромисна одлука је имала за последицу почетак вишемесечног преговарања о продаји цркве и куће између суботичке црквене администрације и Конгрегације мехитариста.[322] Међутим, ни ова продаја није реализована, јер се појавила једна нова околност која је утицала на то да црквене власти у Суботици одустану од својих планова.

Прве вести о могућем рушењу Јерменске цркве на видело су изашле већ у априлу 1957. године. Иако су надлежни у Заводу за комуналну изградњу уверавали црквене власти да храм неће бити рушен,[323] у једном од дописа који је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе послао у Суботицу било је наведено: *Шѿа ће биѿи у будућносѿи са црквом ѿо се сада не зна но без саīласносѿи овоīа Завода ӣо јасним законским одредбама нико не сме рушиѿи īрађевину која се као сӣоменик кулѿуре налази ӣод зашѿиѿом државе.*[324] Црквене власти су, преко ангажованог адвоката у Новом Саду,

318 АСБ - допис Римокатоличког жупног уреда (бр. 65/1957) Бачкој духовној области, 12.7.1957.; допис Бачке духовне области (бр. 1280/57) Викаријском уреду Св. Грура Просветитеља, 13.7.1957.; допис Бачке духовне области (бр. 1250/57) Жупским уредима у Новом Саду, 18.7.1957.; допис Бачке духовне области (бр. 1324/57) капелану Жупе Имена б. д. Марије, 18.7.1957. Из *Зайисника* Црквене општине Св. Гргура Просветитеља, начињеног 10. новембра 1957. се сазнаје да су чланови Црквеног одбора били свештеник Стјепан Вуковић, Ференц Гал, Јанош Залош, Јанош Сотер, Шимон Миленковић, Калман Кокаи, Ђила Глазер, Иштван Куклоч и Лајош Курнај (АСБ).

319 ПЗЗЗСК – допис Завода (бр. 739) Бачкој духовној области, 28.9.1957.

320 АСБ - *Decretum erectionis vicariae* (бр. 2161-1957), 22.11.1957.

321 АСБ – допис Конгрегације за Источну цркву (*Sacra Congregatio „Pro Ecclesia Orientali“*) (бр. 1561/48) Конгрегацији мехитариста, 9.1.1958.

322 АСБ - дописи Римокатоличког жупног уреда у Новом Саду (бр. 80/1957, 82/1957, 93/1957) Бачкој духовној области, 20.8.1957., 22.8.1957. и 5.9.1957; допис Бачке духовне области (бр. 1607/57, 318/1958, 341/1958) Римокатоличком жупном уреду у Новом Саду, 28.8.1957., 19.2.1958. и 22.2.1958.

323 АСБ - допис Римокатоличког жупног уреда у Новом Саду (бр. 21/1957) Бачкој духовној области, 10.4.1957.

324 ПЗЗЗСК – допис Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе у Новом Саду (бр. 293) Бачкој духовној области, 29.4.1957.

Записник о примопредаји инвентара Јерменске цркве представнику Бачке духовне области, 10. март 1960. (Архив Суботичке бискупије)

сазнале да је рушење Јерменске цркве ипак могуће у блиској будућности - због пробијања новог булевара кроз центар града, па је њихов коначни закључак био да се Црква Св. Гргура Просветитеља не купује.[325]

Суочена са таквим развојем ситуације у Новом Саду, Конгрегација мехитариста је почетком 1959. одлучила да цркву уступи на управљање Бачкој духовној области, уз задржавање катастарског власништва над њом.[326] Остарелом и болесном Јохану Самуелу Поликарпу је речено да изврши примопредају зграде са свим покретним инвентаром новом свештенику и затим допутује у Беч.[327] Реаугујући на предлог бечке Конгрегације, суботички бискуп Матиша Звекановић је у јануару 1960. године именовао свештеника Миховила Золарека за ректора Јерменске цркве, а примопредаја инвентара храма је извршена 10. марта исте године, уз присуство два сведока.[328]

Три новинска чланка Душана Попова у новосадском *Дневнику*, написана у марту 1959. године, могу се сматрати почетком јавне дебате о урбанистичком решењу дела Новог Сада од зграде Бановине до Јеврејске улице, које је подразумевало рушење многобројних старих објеката, па и Јерменске цркве. У првом тексту је Попов написао следеће:

Одувек је тако: урбанисти и грађани су два супротна табора. Урбанисти имају велику машту, праве далекосежне планове, траже нове саобраћајнице, смело вуку праве линије на плану града, цртају нове булеваре и руше све што смета. Грађани обично не знају све моменте, кроз њихове наочари перспектива се не види, гунђају, пишу петиције са 59 и више и мање потписа, они не воле рушење, жао им је сваке куће коју осећају као део свог вољеног града (...) Нови Сад је скоро са свих страна затворен град, нема широких отворених булевара и саобраћајница. Интернационални друм, на којем је све већи саобраћај, провлачи се кроз уску Његошеву улицу. Широки пролаз се негде мора створити. Вероватно су урбанисти дошли до закључка да просецање булевара баш на том месту може да прође са најмање жртава.[329]

У свом другом тексту аутор је пренео део реакција јавности:

Ипак је у нечему била корисна она петиција педесетдеветорице: Нови Сад се заталасао, свуда се сад прича о новом булевару, испредају се и разне верзије, истините и досољене, корисне и штетне. Сигурно ће изаћи на видело и неке ствари које нису здраве у односима између самих урбаниста. И најзад

---

325 АСБ – писмо новосадског адвоката Стипића Римокатоличком жупном уреду у Новом Саду, 26.2.1958.; дописи Римокатоличког жупног уреда у Новом Саду (бр. 45/1958, 919/1958) Бачкој духовној области, 27.2.1958. и 9.5.1958.; допис загребачко-крижевачког бискупа (бр. 5331/1958) Бачкој духовној области, 12.3.1958.; допис Бачке духовне области (бр. 919/58) Римокатоличком жупном уреду у Новом Саду, 22.4.1958.

326 АСБ – допис Конгрегације мехитариста у Бечу Јохану Самуелу Поликарпу, јерменском свештенику у Новом Саду, 12.1.1959.; пуномоћ Конгрегације мехитариста у Бечу за пренос јурисдискционих права над Јерменском црквом у Новом Саду на име Бачке духовне области, 10.12.1959. и 11.1.1960.

327 АСБ - дописи Јохана Самуела Поликарпа Бачкој духовној области, 29.3.1959. и 10.4.1959.

328 АСБ – допис Бачке духовне области (бр. 669/1960) капелану Миховилу Золареку, 15.1.1960; *Записник* о примопредаји инвентара Цркве Св. Гргура Просветитеља у Новом Саду, 10.3.1960.

329 Попов, Душан, „Јесмо ли за нови булевар?“, *Дневник*, 15. март 1959, 7.

– можемо с правом да очекујемо да ће се дискусије о уређењу и изградњи Новог Сада поставити на ширу платформу.[330]

Коначно, у трећем чланку Повов је изнео сазнања о плану рушења Јерменске цркве:

Повод: план новог новосадског булевара, око којег се ломе копља, предвиђа рушење старе јерменске цркве на углу улица Цара Лазара и Народних хероја. Гласови „за“: црква је остала без пастве – једини Јерменин је сам свештеник који је објавио продају цркве, уметничка вредност није никаква, постојао је, додуше, диван барокни торањ, али је он, 1848. срушен, цркву је седамдесетих година обновила добротворка Марија Трандафил и од оне првобитне мало је шта остало. Гласови „против“: црква је куриозитет своје врсте (једина јерменска богомоља), подигнута је још 1746. (можда и раније) и најзад главни аргумент – под заштитом је државе. И сад се намеће питање: какав став треба заузети? Треба ли рушити старо?[331]

Око ове дилеме су укрстили копља заштитари и представници градске власти. У допису Завода, упућеном Народном одбору Града Новог Сада 13. марта 1959. године, изнето је неслагање са планом који је подразумевао рушење Јерменске цркве и њене околине.[332] Тадашњи управник Покрајинског завода за заштиту споменика културе, арх. Милоје Милошевић, је подсетио надлежне да је реч о заштићеном објекту на коме нису дозвољене било какве интервенције без консултација са стручњацима и дозволе те институције. Намерама урбаниста су се успротивили и бројни новосадски интелектуалци и културни посленици (Марко Јокић, Јован Солдатовић, Ђорђе Табаковић, Љубиша Кнежевић,...) који су тврдили да густ саобраћај треба изместити из петроварадинског Подграђа и проблем решити подизањем новог моста.[333] Апел струке, ипак, није уродио плодом, јер је у октобру 1959. у Завод стигао захтев Народног одбора за доношење решења о укидању заштите под коју је стављена Јерменска црква. У захтеву су наведени следећи разлози и оправдања:

Овај Одбор намерава да у блиској будућности приступи радовима на изградњи продужетка Булевара Маршала Тита до улице Народних Хероја, а у вези са спровођењем генералног урбанистичког плана града. Ови радови су у склопу са решавањем главних градских саобраћајница по генералном урбанистичком плану и претстављају у том погледу најважнији објекат за даљи нормалан развитак града и једино могуће решење јавног саобраћаја. Из ових разлога је ова Општина поднела предлог за експропријацију овог објекта надлежном органу Народног одбора среза. Предвиђене радове је немогуће извршити без уклањања Јерменске цркве која се налази у појасу објеката предвиђених за рушење приликом отварања новог дела Булевара

330 Попов, Душан, „Може ли без рушења“, *Дневник*, 17. март 1959, 5.

331 Попов, Душан, „Треба ли рушити старе куће?“, *Дневник*, 20. март 1959, 5.

332 ПЗЗЗСК – допис Завода за заштиту споменика културе (бр. 136) Народном одбору Града Новог Сада, 13.3.1959.

333 Попов, Душан, „Корисни разговори“, *Дневник*, 3. април 1959, 5.

Маршала Тита. У вези с тим, мишљења смо да овај објекат није једини историски документ о животу Јермена у Новом Саду, већ да постоји низ других историских докумената о томе по архивима и музејима. Поред тога истичемо да је и у самом решењу бр. 237 од 3. III 1951. године о стављању овог објекта под заштиту наглашено да је Јерменска црква у Новом Саду „без икакве стилско-архитектонске и уметничке вредности“ као и да је првобитан храм Јермена 1849. године изгорео а да је обновљен тек крајем XIX века те према томе и не претставља уствари оригиналан споменик оног доба и прилика у којима је настао. Из ових разлога сматрамо да је наш предлог уместан и оправдан а поготово због тога што је на сметњи нормалном развитку и архитектонском обликовању града који ће свакако у будућности претстављати значајно културно наслеђе и споменик времена у коме сада живимо.[334]

Два дана касније је Први срески суд у Новом Саду донео *Решење* о покретању поступка експропријације Јерменске цркве.[335] Притисци на управу Завода за заштиту споменика су настављени како би се што пре окончала правна страна поступка. Настојећи да одложе уништење цркве, стручњаци Завода су Народном одбору предложили следеће:

Да би народни одбор Општине града Новог Сада при доношењу регулационог плана места правилно поступио а овај Завод у складу са чл. 13 Закона о заштити споменика клтуре НР Србије могао израдити предлог: да се не руше или мењају тргови, поједини блокови зграда, склопови улица, улице или делови улице, а у циљу очувања урбанистичког или историског карактера или архитектонске целине подигнутих грађевина, Завод образује комисију која ће проучити сва питања ове делатности у граду Новом Саду са Петроварадином и Срем. Каменицом и ставити овом Заводу свој образложени предлог са мишљењем о овим објектима.[336]

У комисију су именовани: Јован Балашевић (секретар Туристичког савеза), арх. Ђорђе Табаковић (професор Више педагошке школе), арх. Андрија Сечујски (управник Тврђаве), Рада Ковачевић (помоћник управника Галерије Матице српске), сликар Бошко Петровић, конзерватор Завода Милорад Балаћ и историчарка уметности Оливера Миловановић.[337] Истовремено се покушало утицати и на Савет за културу, како би се о овом проблему поново расправило.[338] Не сачекавши расплет ситуације око цркве, Прва комисија за национализацију је у децембру 1959. национализовала земљиште иза цркве и кућу која је припадала мехитаристима - са образложењем да се *у конкретном случају не ради о згради и просторијама*

334 ПЗЗЗСК – Допис Народног одбора Општине Нови Сад (бр. 03-29725/4-59) Заводу, 12.10.1959.

335 ПЗЗЗСК – *Решење* Првог среског суда у Новом Саду (бр. 2990/59) о покретању поступка експропријације Јерменске цркве, 14.10.1959.

336 ПЗЗЗСК – допис Завода (бр. 505) Народном одбору Општине Нови Сад, 2.11.1959.

337 Извештај Комисије је био завршен у новембру 1960. године, а садржавао је попис објеката које је требало сачувати од рушења и оштећења. (ПЗЗЗСК – допис Завода за заштиту споменика Урбанистичком заводу Новог Сада, 2.2.1961).

338 ПЗЗЗСК – допис Завода (бр. 485) Савету за кулуру ИВНСАПВ, 24.10.1959.

које служе верској заједници за вршење њене верске делатности.[339]

Када је сазнала за наведене догађаје, Конгрегација мехитариста је, у јануару 1960. године, уложила жалбу на *Решење* о национализацији, истичући да је одузета кућа, добијена у замену за експроприсани објекат 1952. године, иностранa имовина којој држава не може мењати статус. Осим тога, на добијену кућу су, према њиховом тумачењу, пренета својства парохијског дома, што држава није признавала.[340] Проблем око рушења цркве је подигнут на дипломатски ниво, јер је главни опат реда - Месроп Хабозјан, послао писмо Министарству унутрашњих послова ФНРЈ, наводећи следеће аргументе:

У овој ситуацији обраћамо се Вама, господине Министре, са пуно поверења и са хитном молбом да спасете од разарања нашу историски вредну 200-годишњу цркву. Верујемо да смо у праву што се усуђујемо да ову молбу упутимо господину Министру, јер је већ 1949. жупска кућа јерменске цркве била експроприсана и демолирана због регулације града. Друга регулација, овај пут на штету једне цркве која је проглашена историским спомеником, била би за нас заиста врло болна, јер је ова црква – са неколико надгробних споменика – преостала као последњи споменик некад многобројне и угледне јерменске колоније у Новом Саду и Петроварадину.[341]

Међутим, савезни органи се нису умешали у новосадски проблем, а присталице очувања Јерменске цркве су полако губиле рат против новосадске бирократије. Након званичног одговора Савета за културу, у којем је истакнута подршка урбанистима,[342] Завод је 10. марта 1960. године издао *Решење* о брисању Јерменске цркве из регистра споменика културе. У изнуђеном документу дато је образложење које је запечатило судбину овог храма:

На згаришту и рушевинама спаљене цркве саградила је Марија Трандафил 1872 нову цркву, садању, која је истом 1891 год. оспособљена за црквене обреде. Ова нова грађевина није важна по својој стилско архитектонској вредности. Она не представља архитектонски споменик такве вредности да би ју требало сачувати по сваку цену. Она је стављена под заштиту државе 1951 год само и искључиво као историски докуменат о насељењу избеглих Јермена у Н. Сад. Брисањем ове грађевине из регистра споменика културе неће се уништити и остали културно историски документи о боравку избеглих Јермена у Н. Саду. Завод поседује у свом досијеу бр. 220 документациони материјал о овим збивањима и ово остаје пун доказ о животу и боравку Јермена у Новом Саду. Сама грађевина биће претходно технички снимљена и

339 АСБ – *Решење* НО Општине Нови Сад, Прве комисије за национализацију (бр. 9596/1959), 8.12.1959.

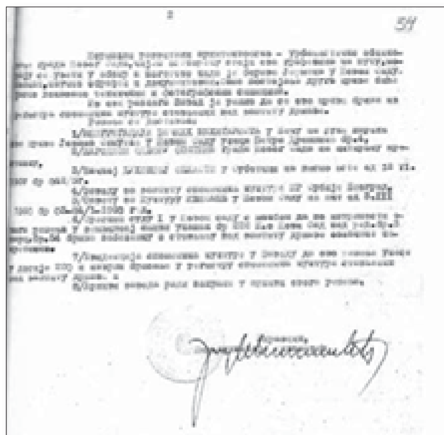
340 ПЗЗЗСК – жалба Конгрегације мехитариста из Беча на *Решење* о национализацији, упућена Комисији за национализацију, јануар 1960.

341 ПЗЗЗСК – писмо Конгрегације мехитариста у Бечу Министраству унутрашњих послова ФНРЈ, 12.1.1960.

342 ПЗЗЗСК – допис Савета за културу Заводу за заштиту споменика културе Нови Сад, 3.3.1960.

фотографисана и тако ће бити употпуњени постојећи подаци о овој цркви и њеним верницима из XVIII века. Ову допуну документације извршиће стручни органи овога Завода. Нормалан развитак и архитектонско-урбанистичко обликовање града Новог Сада, чијем остварењу стоји ова грађевина на путу, морају узети у обзир а поготово када је боравак Јермена у Новом Саду познат, научно обрађен и документован. Само постојање друге цркве биће јасно доказано техничким и фотографским снимцима. Из ових разлога Завод је решио да се ова црква брише из регистра споменика културе стављених под заштиту државе.[343]

Документ Завода за заштиту споменика културе од 10.3.1960. којим се Јерменска црква брише из регистра споменика културе (извор: ПЗЗСК)

Веома је приметно да је формулација непостојања стилско-архитектонске вредности споменика, која је цитирана из *Решења* о стављању Јерменске цркве под заштиту (1951), овде искоришћена као главни аргумент за потпуно супротан процес – његово брисање из регистра споменика културе. Све усмене и писмене жалбе Бачке духовне области и Конгрегације мехитариста, која су уследиле у пролеће 1960. године, биле су одбачене.[344]

О последњим месецима рада Цркве Св. Гргура Просветитеља сазнаје се из неколико докумената који се данас налазе у архиви Суботичке

343 ПЗЗСК – *Решење* Завода за заштиту споменика културе Нови Сад о брисању Јерменске цркве из регистра споменика културе (бр. 135), 10.3.1960.

344 ПЗЗСК – писмо Војислава Павловића, адвоката Бачке духовне области, Заводу за заштиту споменика културе, 18.3.1960; допис Завода Савету за културу ИВНСАПВ, 1.4.1960; *Решење* Савета за културу (бр. 03-84/4-60), 21.5.1960.

бискупије. Тадашњи капелан цркве - Миховил Золарек, у више наврата је извештавао бискупа Матишу Звекановића о свакодневним пословима и проблемима, везаним за храм. Из дописа се сазнаје да је Јерменска црква била отворена за вернике сваког дана од 8 до 10 часова, да су се мисе служиле на хрватском и мађарском језику - недељом и у време црквених празника, да се у цркви одржавала веронаука, да се о чистоћи бринула удовица Пал Маргита - која је то и раније радила, као и да су скромне приходе цркве обезбеђивали малобројни верници.[345] Бискуп Звекановић је, у свом одговору, сугерисао Золареку да не инвестира у било какве поправке, јер ће храм бити срушен.[346] У јуну 1960. године је Золарек позван у Комунални одсек, где му је саопштено да градска власт жели ступити у преговоре око продаје храма.[347] Након одласка Поликарпа из Новог Сада - у октобру исте године, овлашћење за продају у име мехитариста пренето је на име Бачке духовне области.[348] Само се у једном новинском тексту нашла вест о одласку последњег јерменског свештеника из Новог Сада и полаганом замирању живота цркве у којој је служио 23 године.[349]

Судећи према недостатку преписке из 1961/1962. године, чини се да је наступило кратко затишје у комуникацији између црквених и новосадских власти. Међутим, управо у том периоду је јавност исцрпно обавештавана о плановима новосадских урбаниста и напретку у пробијању новог булевара.[350] Резултат великих грађевинских интервенција у центру града требало је да буде саобраћајница, дугачка 1.100 м и широка 45 м, која би повезала Мост Маршала Тита са Улицом ЈНА (данашњом Јеврејском улицом). Такав булевар је требало да споји центар града са дунавском обалом, како је то у нереализованом регулационом плану за Нови Сад 1910. године предвидео Силард Зјелински, ректор будимпештанског Техничког факултета. Након трасирања Булевара краљице Марије средином двадесетих година 20. века, намера урбаниста је била да се он споји са Главним тргом преко улице Модене. Због пробијања пролаза према тргу, срушена је стара зграда Матице српске, чиме се драстично променио изглед тог дела града. Идеја о булевару који би пролазио кроз улицу Модене била је жива и раних педесетих година, што се види на *Прегледном плану* из 1952. године. Међутим, до радикалне урбанистичке измене је дошло крајем шесте деценије, када је осмишљена нова траса широке улице, која је предвиђала директно просецање до Шафарикове улице и рушење свих објеката на њеном путу.[351]

---

345 АСБ – *Извештај* равнатеља Миховила Золарека, упућен Бачкој духовној области, 25.8.1960.

346 АСБ – допис Бачке духовне области (бр. 2395/1960) капелану Золареку, 7.10.1960.

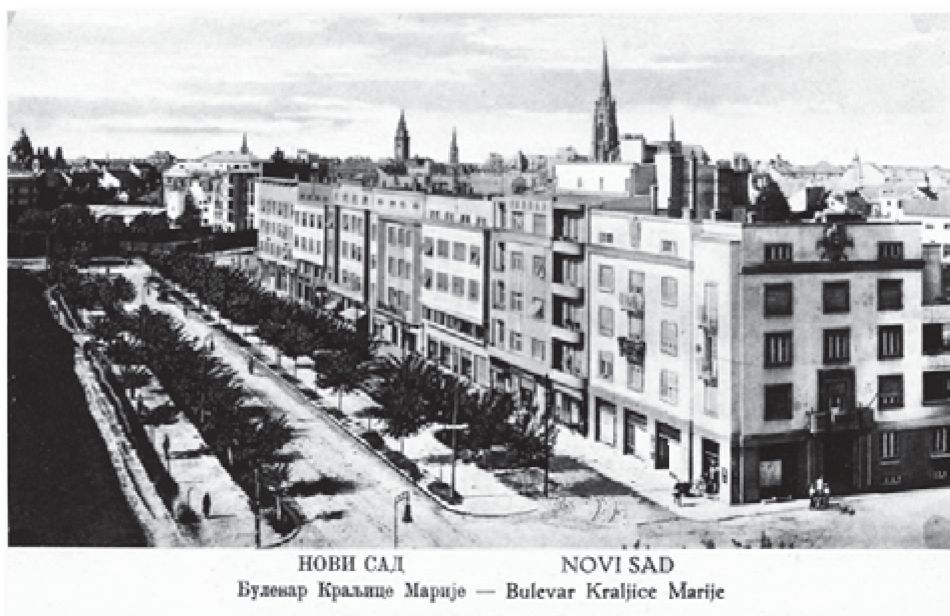
347 АСБ – допис Миховила Золарека суботичком бискупу, 2.6.1960.

348 АСБ – допис Месропа Хабозјана (бр. 1632) суботичком бискупу, јануар 1961.

349 Станић, Стеван, „Два суседа“, *Дневник*, 19. март 1961, 5.

350 Смајић, М., „Близу три милијарде за нове саобраћајнице“, *Дневник*, 28. фебруар 1961, 8.

351 Milosavljević, Milena, „Razvoj urbanističkog planiranja i regionalnog prostornog planiranja u Novom Sadu“, *DANS*, br. 1, Novi Sad 1982, 6-7; Попов, *нав. дело*, 17. март 1959, 5; Попов, *нав. дело*, 15. март 1959, 7.

Булевар Краљице Марије, око 1935. (извор: Градска библиотека)

Део главног градског трга са Танурџићевом палатом и зградом Матице српске, 1943. (извор: Градска библиотека)

Одлука о изградњи продужетка Булевара маршала Тита је донета 1957. године. Пројекат саобраћајнице је израдио београдски инжењер Јован Катанић, а урбанистичко решење су 1961. осмислили архитекте Ана и Петар Јанков и Драган Пајкић.[352] *Закон о национализацији градског грађевинског земљишта* из 1958. је омогућио експроприсање свих парцела на траси будућег булевара и његово брзо „напредовање" од 1961. године. Истовремено са изградњом саме саобраћајнице, планирани су и нови објекти уз њу, па је крајем 1961. расписан конкурс за израду идејног урбанистичког решења десне стране продужетка Булевара.[353] Најинтересантније решење су, према мишљењу конкурсне комисије, дали Милена и Сибин Ђорђевић, којима је додељена прва награда.[354] Њихов модеран, корбизјеовски концепт архитектуре је постао основа за изградњу пословних палата на завршном делу Булевара маршала Тита.[355] Коначну потврду планова везаних за урбанистичко решење центра града је 1962. године донео нови Генерални урбанистички план, о коме се детаљно писало и дискутовало у штампи и на јавним скуповима све до његовог усвајања у мају следеће године.[356] Део тог документа који се односио на улице у ужем језгру града ослањао се на решење међуратног архитекте Јураја Најдхарта, који је већ 1937. предложио просецање широког булевара данашњом трасом.[357]

У току јавне презентације новог Генералног урбанистичког плана Новосађани су припремани на „болне резове" које ће урбанисти морати да повуку. Тако је, на пример, у листу *Трибина* објављен текст у коме је отворено речено да нови план подразумева рушење „недовољно вредне" Јерменске цркве и да је оно неопходно ради бољег функционисања саобраћаја у центру граду:

Завод за заштиту споменика културе обезбедио је документацију о грађевини и извршио детаљна снимања објекта. То ће бити довољно да се сачува успомена на један историјски период. Пошто ова зграда као архитектонска творевина није оригинална, ни од неке уметничке вредности, биће подвргнута захтевима савременог урбанистичког плана града, у циљу целовитог решавања урбанистичког проблема.[358]

---

352 Јовановић, Слободан, „Булевар Михајла Пупина", *Име и презиме*, Нови Сад 2010, 89.

353 Смајић, М., „Тражи се решење за десну страну Булевара", *Дневник,* 17. октобар 1961, 9.

354 М. Г., „Усвојено решење десне стране булевара", *Дневник*, 28. јануар 1962, 9.

355 Ђорђевић, Милева и Сибин, „Како је замишљен Булевар", *Дневник*, 29. јануар 1962, 9; Ђурчић, Јован, „Избијање клинова због цепова", *Трибина*, 23. септембар 1962, 11; Mitrović, Vladimir, *Sibin Đorđević – Tabakovićeva nagrada za arhitekturu*, katalog izložbe, Novi Sad 2000.

356 Ђурчић, Јован, „Вертикале новосадске сутрашњице", *Трибина*, 1. јул 1962, 10-11; Д. М., „Никакве уступке због тренутних потреба", *Дневник*, 3. фебруар 1963, 11; „Отворена изложба генералног урбанистичког плана града", *Дневник*, 25. април 1963, 9; Смајић, М., „Кад нас буде преко 200 хиљада", *Дневник*, 26. април 1963, 7. Смајић, М., „Усвојен генерални урбанистички план", *Дневник,* 17. мај 1963, 6.

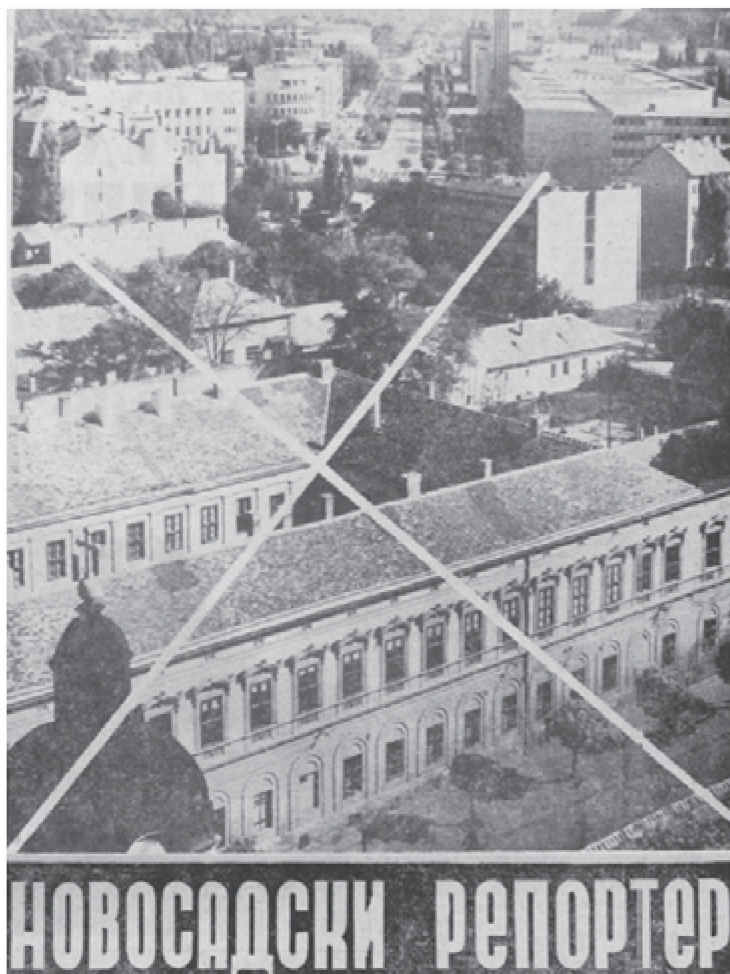
357 Polić, Darko, „Transformacija bulevara", *DANS*, br. 52, Novi Sad 2005, 10.

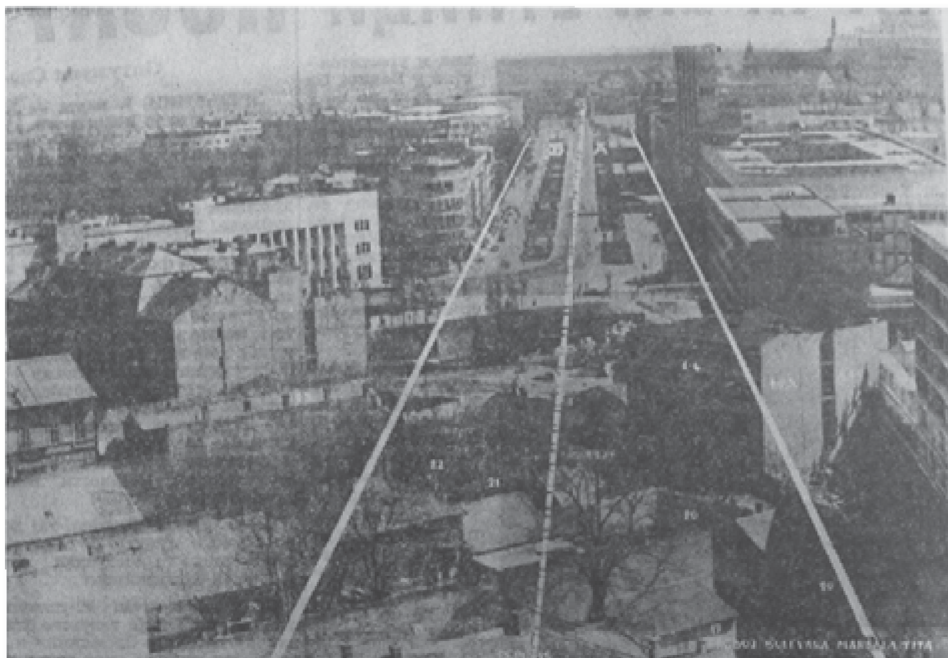
358 „Јерменска црква", *Трибина*, 6. мај 1962, 11.

Поглед на трасу будућег Булевара маршала Тита (фото: Б. Миросављевић, 1960)

Трибина, 12.10.1960. (фото: Б. Миросављевић, 1960)

Дневник, 2.3.1963. (фото: Б. Миросављевић, 1963)

Напредовање продужетка Булевара маршала Тита
(фото: Б. Миросављевић, 1963)

Изградња главне поште (фото: Б. Миросављевић, 1962)

Поглед на завршену зграду поште (фото: Милорад Баштић, 1963)

Први отпори даљој изградњи Булевара су се јавили оног тренутка када је требало да се сруши вишеспратна стамбена зграда у Улици Илије Огњановића бр. 13, тзв. Лепотица.[359] Након решавања станарских и власничких права, у децембру 1962. године је започето њено вишемесечно уклањање.[360] На тај начин је отворен пут према згради главне поште - „новој катедрали“, тек изграђеној по пројекту архитекте Драгише Брашована.[361] Потпуно рашчишћавање терена око ове високе, али лоше позициониране палате, је подразумевало уклањање зграда Војвођанског музеја и Јерменске цркве - два историјски важна и препознатљива новосадска објекта.

Иако се готово до последњег тренутка није знало где ће бити пресељен Војвођански музеј (у Градску кућу, Суд или Тврђаву), рушење је наступило у мају 1963. године. Извештавајући о напредовању радова, новинари су подсећали јавност на прошлост велике зграде у којој су се током 19. и 20. века налазили Хотел „Код седам витезова“, Акцијско друштво за трговину вином, Мађарска гимназија, гостионица „Градски подрум“, Заложна банка,

359 М. Г., „На удару новог булевара“, *Дневник*, 21. јул 1961, 9; „Лепотица се ипак руши“, *Дневник*, 1. јун 1962, 8.

360 Д. М., „Булевар креће према пошти“, *Дневник*, 12. октобар 1962, 9; „Отвара се траса Булевара“, *Дневник*, 4. јануар 1963, 9; Д. М., „Корак по корак – булевар“, *Дневник*, 2. март 1963, 9; „Без милости“, *Дневник*, 18. март 1963, 9.

361 Д. М., „Руши се зграда крај нове поште“, *Дневник*, 10. август 1962, 9; „Скинуте су и последње скеле са нове поште“, *Дневник*, 17. август 1962, 8.

Део некадашње Улице цара Лазара са Јерменском црквом и зградом Војвођанског музеја (извор: Градска библиотека у Новом Саду)

Апелациони суд и, на крају, од 1954. године Војвођански музеј.[362] Када се приликом раскопавања подрума зграде наишло на неколико добро очуваних људских костура, међу Новосађанима је завладало посебно интересовање за овај догађај. Током више дана су се новинарима јављали читаоци који су тврдили да имају „поуздана сазнања" о пореклу пронађених остатака.[363] Међу њима је био и Трива Милитар, најбољи познавалац историје приватног градског живота, који је изнео претпоставку да су то костури са некадашњег јерменског гробља, које се налазило на том месту. Према његовим тврдњама, приликом копања темеља за зграду Војвођанског музеја, све кости са гробља су положене у сандуке и зазидане.[364] Коначно разрешење загонетке је дао Павле Сабадош, предратни домар зграде Апелационог суда, који је изјавио да су исте кости пронађене 1932. године, приликом уређења санитарног чвора. Међутим, тада нико није показао интересовање за њихово порекло и кости су поново зазидане. Рашчишћавање терена након рушења Војвођанског музеја и преношење музејских предмета у зграду Топовњаче на Тврђави је трајало до септембра 1963. године.[365] Тада је на ред стигла и Јерменска црква.

362 М. К., „Јубилеј на улици", *Дневник*, 25. март 1962, 11; „Музеј се сели у Топовњачу", *Дневник*, 8. јануар 1963, 8; А. Н., „Руши се један делић прошлости", *Дневник*, 14. мај 1963, 9.

363 „Бункер у музеју", *Дневник*, 26. јул 1963, 7; Д. М., „Решена тајна костура нађених у згради музеја", *Дневник*, 27. јул 1963, 9; М. Сл., „У бункеру је био трезор", *Дневник*, 28. јул 1963, 12.

364 Д. М., „Нађени људски костури у згради музеја", *Дневник*, 25. јул 1963, 8.

365 Будак, Миле, „Руше се Јерменска црква и зграда ресторана Звезда", *Дневник*, 11. септембар 1963, 9.

Рушење зграде Војвођанског музеја (фото: Јован Вајдл, 1963)

Рушење зграде Војвођанског музеја (фото: Јован Вајдл, 1963)

Физичком уклањању Цркве Св. Гргура Просветитеља је претходила правна процедура, којом је власништво над објектом и земљиштем пренето са Конгрегације мехитариста на државу. Скупштина општине Нови Сад је у мају 1963. године донела *Решење* о проглашењу храма општенародном имовином са следећим образложењем: *Према пропису чл. 1. Закона о експропријацији, непокретност се може експроприсати када је то потребно ради извођења радова од општег интереса, а нарочито ради изградње насеља, улица, тргова и т.д. па како се у конкретном случају ради о изградњи улице, то је у целости удовољено цитираном Законском пропису*.[366] Ради процене одштетне суме, цркву је у јуну 1963. премерила градска комисија о чему је суботичког бискупа обавестио тадашњи капелан Вецо Бајић.[367] Бачка духовна област је уложила жалбу на начин доношења *Решења* о експропријацији јер ју је у том поступку заступало непознато правно лице које није имало њену пуномоћ, нити пуномоћ Конгрегације мехитариста.[368] Већ следећег месеца је уприличен сусрет бискупа Звекановића и надлежних у Скупштини среза. Из *Записника* који је том приликом начињен се види да је бискуп изјавио да се Конгрегација не противи експропријацији, али тражи да се од средстава добијених за накнаду изгради нови верски објекат, или да се адаптира неки други, те да су у њега пренесу сви предмети и историјски споменици везани за Јерменску цркву у Новом Саду.[369] Градска власт није имала намеру да удовољи оваквим захтевима, већ је желела да што пре исплати накнаду за материјал који ће остати након рушења цркве. *Решењем* Комисије за утврђивање накнаде за експроприсану некретнину донела је одлуку да она износи 3.669.503 динара.[370] Док су између новосадских и црквених власти трајали преговори о начину исплате одређене накнаде,[371] Завод за комуналну изградњу је добио дозволу за рушење цркве.[372] Формирана је и комисија која је 1. октобра пописала сав црквени инвентар.[373] Изношење инвентара и његово преношење у просторије Градског зеленила на Тврђави је започело 14. октобра и поред покушаја црквених власти да одложе

366 ПЗЗЗСК – *Решење* Скупштине Општине Нови Сад (бр.03-5523/1-63), 14.5.1963.

367 АСБ – писмо капелана Јерменске цркве Веце Бајића (бр. 65/1963) Бачкој духовној области, 17.6.1963.

368 АСБ – жалба Бачке духовне области против *Решења* бр. 03-5523/1-63, 27.6.1963.

369 ПЗЗЗСК – *Записник* састављен у згради Скупштине Среза по питању експропријације Јерменске цркве, 29.7.1963.

370 ПЗЗЗСК – *Решење* Комисије за утврђивање накнаде за експроприсану некретнину (бр. 03-5523/2-63), 18.9.1963.

371 АСБ – писмо Бачке духовне области адвокату др Роберту Пауловићу, 25.9.1963; допис Завода за комуналну изградњу (бр. 07/1608/2) Бачкој духовној области, 9.10.1963; допис Бачке духовне области (бр. 2309/1963) Заводу за комуналну изградњу, 11.10.1963.

372 ПЗЗЗСК – молба Завода за комуналну изградњу – Нови Сад (бр. 04-1596), 20.9.1963; *Решење* Скупштине Општине Нови Сад – Одсека за грађевинске послове (бр. 03-33398), 20.9.1963.

373 ПЗЗЗСК – *Записник* Комисије за попис инвентара у Јерменској цркви, 1.10.1963.

експропријацију и њихових жалби на начин одузимања објекта.[374] Након недељу дана су пред Јерменску цркву стигли камиони и радници, који су у року од 15 дана срушили храм до темеља.[375] Једини делови објекта који тада нису уклоњени су били темељи храма и део југозападног зида цркве - поред зграде Комуналне банке (данашње *Erste banke*). Преживели зид је продужен у ограду која је подигнута на месту некадашњег јерменског гробља. Приликом археолошких ископавања на овом месту (2008-2010), утврђено је да су се поједини скелети нашли директно испод зидане ограде.

Бројни новосадски интелектуалци, новинари и фотографи били су директни сведоци рушења Цркве Св. Гргура Просветитеља.[376] Уочљиво је да су поједини од тадашњих објављених текстова и фотографија носили јаку личну ноту и изражавали ауторско опредељење против рушења тог јединственог објекта. У обимном чланку „Једно мирно нестајање", штампаном у *Дневнику* 21. октобра, са носталгијом је писано:

Старица није издржала. Моменат није ни тако свечан, ни значајан да ће се упамтити ко је и на ком месту ранио њено већ помало трошно тело, али пре два дана неко је забио први пијук у један од њених зидова, можда почео да руши неки од неважних стубова, можда извадио неку греду. Све то није важно. Тек почело је рушење Јерменске цркве у Новом Саду и оно сигурно неће дуго трајати. Изгледа помало необично, али Новосађани који су ову невисоку и неатрактивну грађевину волели више него што су то годинама показивали, као да о њој никада нису размишљали као о цркви. Присно и поверљиво нагла на околне зграде, црква се до те мере изједначила с њима да је постала само драги, скромни детаљ који се и не примећује али за који се сигурно зна да постоји. Ваљда се и због тога о њој увек причало као о врло старој згради иако она то у ствари и није. Тек, изгледало је да тако мирно „ушорена", тако изједначена са околином никада неће сметати. Тако је изгледало све док висока коцка мермера нове поште није на црквицу бацила злослутну сенку. То је било у ствари још 1951. године када је лепа и поносна грађевина пошта постојала још само на паус-папирима архитекте Брашована, када се смела путања новог булевара само назирала. Али већ тада је почела борба за малу цркву. Борба од које је данас остао у неколико архива у Београду, Бечу и Новом Саду само подебљи свежањ списа: одлука, предлога, молби, жалби. Још док су поштари ове списе разносили по разним установама Новосађани као да су у име неког сентименталног става били на страни црквице, на страни

374 АСБ – *Записник* састављен 12.10.1963. у Скупштини Среза Нови Сад по предмету експропријације Јерменске цркве; жалба Бачке духовне области на висину накнаде за експроприсани објекат Општинском суду, 16.10.1963.; писмо капелана Веце Бајића суботичком бискупу, 19.10.1963.; допис Одсека за грађевинске послове Секретаријату за друштвене послове, 2.11.1963.; *Решење* Општинског суда у Новом Саду (бр. р-971/63), 8.11.1963.; *Решење* Скуптине Среза Нови Сад – Секретаријата за друштвене службе – Одсека за урбанизам, комуналне и стамбене послове (бр. 05/6-15178/63), 9.11.1963.

375 АСБ – писмо капелана Веце Бајића суботичком бискупу, 5.11.1963.

376 „Ускоро почиње рушење Јерменске цркве", *Дневник*, 20. октобар 1963, 11.; Будак, М., „Булдожерима по темељима", *Дневник*, 2. новембар 1963, 10.

слабијег, иако са невисоког торња већ врло дуго не звоне звона, иако је оних који су још посећивали цркву остало смешно мало. Чак, црква већ годинама нема свог, јерменског, свештеника. Не би се могло рећи да је овај дванаестогодишњи „рат“ разлога и сентименталности био огорчен. Он је сам од себе временом добио ону једноставно истиниту и животну нијансу да снажнији, млађи лепши мора победити. Тако су почели у земљу да се побијају први шипови нове поште. И што је њих било више, што су били дубљи, то су били краћи дани мале цркве. И свима је било јасно да тако мора бити и да је добро што се дешава баш овако. Логично, то не може сасвим уништити све помало сентименталне погледе којима се Новосађани у ове дане опраштају од свог једноставног и дугогодишњег познаника. Сигурно да нико више није увређен што је данас неки радник негде пијуком извалио једну циглу из старог зида. Старица се приклонила времену и функционалној лепоти што је процветала и што ће даље цветати око ње. И због тога ни овај напис није реквијем, него подсећање какви смо годинама уназад били ми и каква је била мала црква на углу. И треба додати: свеједно ко се сетио, али сетио се лепо и то можда први пут у не краткој и не сивој историји овог града: [темељи, п. а.] *црквице остаће видно убележен у будућем коловозу и тротоару. Она ће у ствари наставити да живи у хоризонтали. То је добро и то је лепо подједнако за оне који су цркву знали и за оне који ће десетак и више година унапред застати пред једноставном кривуљом и запитати домаћине шта су им ове линије. Онда ће моћи да чује једноставну причу о малој цркви, о томе како је још 1739. године саградила група Јермена који су у граду нашли уточиште бежећи испред Турака, како је бурна 1848. била сурова и према њој и како ју је те године појео ратни пламен, како је поново тек 1872. године поново подигнута. У том невеликом низу датума, година 1963. биће последња, али ни изблиза тако тужна и тешка. Данас та прича може да изгледа помало сентиментална. Генерацијама које долазе она неће тако изгледати јер ће бити једноставна и пре свега истинита. У тим случајним причама она ће безопасно и незлобно моћи да израсте и у вертикалу свог некадашњег рата и сви они који су је волели као део свог града, дугогодишњи ненаметљиви оријентир у његовом животу, неће је сасвим заборавити. Као што је скромно и скоро непиметно постојала, исто тако ће и нестати. Неће је рушити ни снажне експлозије, нити ће њен пад подићи облак прашине. Биће то мирно, тихо нестајање које ће Новосађани данима моћи да прате.*[377]

О свом интересовању за Јермене је тих дана писала и новосадска књижевница Ана Цимер (*Czimmer Anna*), подсећајући читаоце на судбину панонских и ердељских Јермена, као и на заборављене јерменске корене бројних мађарских, српских и немачких породица.[378]

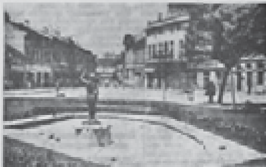
377 В. У., „Једно мирно нестајање“, *Дневник*, 21. октобар 1963, 5.

378 Czimmer, Anna, „Novi Sad múltjából - Örmények nyomában“, *Magyar Szó*, 17. november 1963, 15.

Дневник, 20.3.1959.

ТРЕБА ЛИ РУШИТИ СТАРЕ КУЋЕ?

Потребна је чвршћа сарадња урбаниста и стручњака завода за заштиту старина

Дунавска улица у Новом Саду

ДВА СУСЕДА

Дневник, 19.3.1961.

Јерменска црква

Трибина, 6.5.1962.

Дневник,14. 5.1963.

ПО ПЛАНУ И ЗАМИСЛИ УРБАНИСТА

НЕСТАЈЕ ЈЕДАН ДЕЛИЋ ПРОШЛОСТИ

За ваш албум

НОВИ ГРАДСКИ ВИДИЦИ

Ово је снимак који се више никада неће моћи поновити. Наш фоторепортер Јован Вајда осетио је симболику тренутка и — овековечио га камером.

Док у првом плану радници руше последње остатке старе зграде у којој се налазио Војвођански музеј у позадини се горaо уздиже нова и једна од највиших зграда у Новом Саду, будући телекомуникациони центар.

Дневник, 28.8.1963.

УРБАНИСТИЧКИ ЗАХВАТИ

РУШЕ СЕ ЈЕРМЕНСКА ЦРКВА И ЗГРАДА РЕСТОРАНА „ЗВЕЗДА"

До краја године учиниће се доста на стварању слободног простора за будући булевар

М. Б.

САСТАНАК ПРЕЖИВ

Дневник,11. 9.1963.

Ускоро почиње рушење Јерменске цркве

Рушење Јерменске цркве требало је да почне пре петнаестак дана. До тога времена, међутим, још није било завршено преношење разних музејских, уметничких и историјских предмета који су се у њој налазили. Овај посао вршен је под контролом Завода за заштиту споменика културе и још неких културних установа. Сада је инвентар цркве пресељен у музеје и на друга места, тако да рушење треба да почне за који дан. Још није одређено које ће грађевинско предузеће извести ове радове. Уколико то буде београдска „Мостоградња" која има најбољу механизацију, онда се може очекивати да ће цео посао око рушења трајати само петнаест до двадесет дана.

Дневник, 20.10.1963.

ЈЕДНО МИРНО НЕСТАЈАЊЕ

Дневник, 21.10.1963.

MAGYAR SZÓ

Hamarosan lebontják az örmény-templomot és a Zvezda éttermet

Áruház és mozi épül a Vojvodina mögött

Magyar Szó, 22.10.1963.

Рушење зграде Војвођанског музеја и Јерменске цркве би давно избледело у сећању Новосађана да нису сачуване фотографије тадашњих најбољих новосадских мајстора камере: Јована Вајдла, Боривоја Миросављевића, Борислава Војновића, Стевана Лазукића, Љубише Савића, Славуја Хаџића и других. За потребе новинских издања, али и стварања сопствених фото-архива, они су свакодневно пратили брзе промене у изгледу града. Њихово „треће око“ је из свих углова бележило пробијање Булевара маршала Тита и уклањање свих објеката који су му се нашли на путу. Са тек завршене поштанске палате су снимљена драгоцена визуелна сведочанства рушења историјски значајних објеката за Нови Сад, међу којима је била и Јерменска црква.

Последњи дани постојања храма су, заслугом Боривоја Миросављевића, снимљени и у боји. Поред изражене носталгичне ноте, Миросављевићев снимак цркве, облакодера нове поште и срушених зидова Војвођанског музеја носи симболику тадашњег сукоба новосадске прошлости и будућности, повлачења старог градитељског наслеђа пред новим урбанистичким плановима. Фотографи *Дневника* и *Magyar Szó*-а - Јован Вајдл и Борислав Војновић, били су директни сведоци рушења Јерменске цркве. Њихове камере су, у последњим данима октобра 1963. године, забележиле физичко нестајање торња, крова, зидова цркве и мале сакристије. За фото-архиву Музеја града Новог Сада акцију рушења је снимио Љубиша Савић.

Рушење Војвођанскоī музеја и Јерменске цркве – фоūоīрафије Боривоја Миросављевића (извор: аушор)

Рушење Јерменске цркве - фотографије Борислава Војновића
(извор: Magyar Szó)

Рушење Јерменске цркве – фотографије Јована Вајдла
(извор: УРБИС)

Рушење Јерменске цркве – фотографије Љубише Савића
(извор: Музеј града Новог Сада)

Након рушења Јерменске цркве наступиле су године ћутања о том догађају. Тек понеки музеалац, књижевник или новинар би подсетио на чињеницу да је, не тако давно, у центру града постојао јединствени храм.[379] Једна усамљена иницијатива Музеја града Новог Сада из 1971. године, којом су предложени премештај и реконструкција преостале јерменске гробнице, остала је нереализована. Коначан положај Булевара маршала Тита (будућег Булевара Михајла Пупина) је показао да је рушење цркве био исфорсиран урбанистички подухват, који се, пажљивијим планирањем, могао и избећи. Последњи радови, којима су уклоњени темељи некадашње Цркве Св. Гргура Просветитеља, извршени су у јануару 1988. године, приликом изградње степеништа и подземног ходника испод Булевара.[380]

Јавне дискусије о разлозима уклањања Јерменске цркве отворене су 1989. године.[381] Бројни музеалци, заштитари, писци и новинари су тада оценили да је рушење цркве био беспотребан и неповратан урбанистички промашај, којим је избрисан део новосадске културне прошлости.[382] Једну од јавних трибина, под називом „Новосадски урбанистички промашаји", организовало је и Друштво књижевника Војводине.[383] Реагујући на критике јавности, стручњаци Градског завода за заштиту споменика културе су у априлу 1989. године израдили пројекат обележавања некадашње Јерменске цркве којим је било предвиђено партерно означавање габарита срушеног верског објекта, и то помоћу материјала који би се својом бојом разликовао од уличног тротоара.[384] У наведеном документу је предложен и конзерваторско-рестаураторски третман гробнице породице Томановић-Ченази, хортикултурално уређење непосредне околине, као и постављање камене плоче са урезаним текстом о постојању Јерменске цркве. Исте године су црвеним мермером означени темељи храма, а уз ивицу тротоара је - на месту некадашње апсиде, постављен паралелопипед са натписом: *На овом месту била је од 1746-1963 Јерменска црква.*[385] Нажалост, избор камена за уклесани натпис није био адекватан, па је он пролазницима готово нечитљив.

---

379 Вилотијевић, *нав. дело*, 7; Рeђеп, Драшко, „Јерменска црква које више нема (Или: Новосадски мотиви)", *Борба*, 10. јул 1971, 12.

380 В. М., „Кроз шуму инсталација", Вечерње новости, 29. јануар 1988.

381 Девић, Војислав, „Испирање градског мозга", *Дневник*, 4. март 1989, 11; Adam, Saša, „Varvari 1 – Jermeni 0", *Gaudeamus*, 5. mart 1989; „Произвољне изјаве о улози Завода", *Дневник*, 5. јун 1989, 8.

382 У току 1989. године су организоване јавне трибине у Спомен-збирци Павле Бељански и Галерији Матице српске на којима су мишљења суочили противници рушења старих објеката и заговорници урбанистичке модернизације градског језгра.

383 Тишма, Андреј, „Против булдожерског урбанизма", *Дневник*, 21. април 1989, 11; Девић, Војислав, „Планирани хаос", *Дневник*, 23. април 1989, 14.

384 Градски завод за заштиту споменика културе (ГЗЗСК) - Уговор о извођењу радова на спомен обележавању некад постојеће Јерменске цркве на простору уз подходник испод Булевара Маршала Тита (бр. 69/7-89), 8.4.1989; захтев Завода (бр. 01-69/2-89) упућен Комисији за јавне споменике и заштиту кутурних добара, 13.4.1989; закључак Комисије Скупштине Града Новог Сада за јавне споменике и заштиту културних добара (бр. 06-1/89-51-1), 17.4.1989; допис Завода (бр. 69/4-89) Дирекцији за изградњу града, 19.4.1989.

385 Обележена основа храма је благо одмакнута и ротирана у односу на стварни положај некадашње Јерменске цркве.

Обележена основа срушене Јерменске цркве (фото: Љ. Лазић, 2013)

Спомен-обележје Јерменске цркве (фото: Љ. Лазић, 2013)

Катастрофалан земљотрес који је задесио Јерменију 7. децембра 1988. године подсетио је домаћу јавност на све историјске и културне везе које су постојале између два народа. У овом несрећном догађају живот је изгубило преко 25.000 људи, а пола милиона је остало без крова над главом. Међу земљама које су ваздушним путем слале помоћ становништву је била и Југославија, а о стању у Јерменији исцрпно је извештавано у свим јавним гласилима. У акцији транспорта хране и лекова учествовали су најбољи пилоти, који су, у готово немогућим условима, слетали у Јереван. Међутим, свега пет дана након земљотреса, 12. децембра, надомак јереванског аеродрома се срушио југословенски авион са седмочланом посадом. У удесу су страдали: Предраг Маринковић, Владимир Ерчић, Миленко Симић,

Споменик погинулим српским пилотима у Јеревану (фото: Б. Симоњан).

Милан Мићић, Милисав Петровић, Бориша Мосуровић и Јован Зисов. Као знак захвалности, неколико година касније, на месту пада авиона је постављен меморијални споменик у облику сломљеног авионског крила.[386]

У новембру 1990. Нови Сад је посетила делегација Јерменије и чланови Српско-јерменског друштва, оформљеног исте године. Тада је иницирана идеја о поновном подизању Јерменске цркве, односно јерменског културног центра у којем би се неговала традиција историјских веза између два народа.[387] Међутим, реконструкција оригиналног објекта је постала практично неизводљива, јер је један од излаза из булеварског потходника изграђен на месту положаја некадашњег североисточног зида Јерменске цркве.[388] Није остварена ни иницијатива архитекте Војислава Девића, који је предложио да се у Новом Саду понуди трајно гостопримство 251 јерменској породици које су остале без дома након разорног земљотреса.[389]

Амбијенталну целину на терену на којем је некада стајала Јерменска црква је допунио монументални хачкар - поклон Друштва српско-јерменског пријатељства Новом Саду. Његовим постављањем у непосредној близини старе гробнице и обележених темеља цркве показана је захвалност граду за

---

386 Simonjan, Babken, „Jermenija nije zaboravila hrabre pilote“, *Revija 92*, 8. decembar 2000, 21.

387 Опрановић, Б., „Стари и нови корени“, *Дневник*, 4. новембар 1990, 18.

388 Девић, *Испирање...;* „Обнавља се Јерменска црква у Новом Саду“, *Самоуправа*, бр. 7, 1990, 28; ПЗЗЗСК - допис фирме *Consulting Bioproject* Извршном савету Скуптине општине Нови Сад, 18.7.1990; допис фирме *Consulting Bioproject* Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, 18.7.1990; допис Српско-јерменског друштва ЈП „Урбанизму“, 18.9.1990; допис ЈП „Урбанизам“ (бр. 674/90) Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, 21.9.1990;

389 Хложан, Борислав, „Јермени поново у Новом Саду“, *Дневник*, 12. август 1990, 16.

Јерменски хачкар – поклон Друштва српско-јерменског пријатељства (фото: Љ. Лазић)

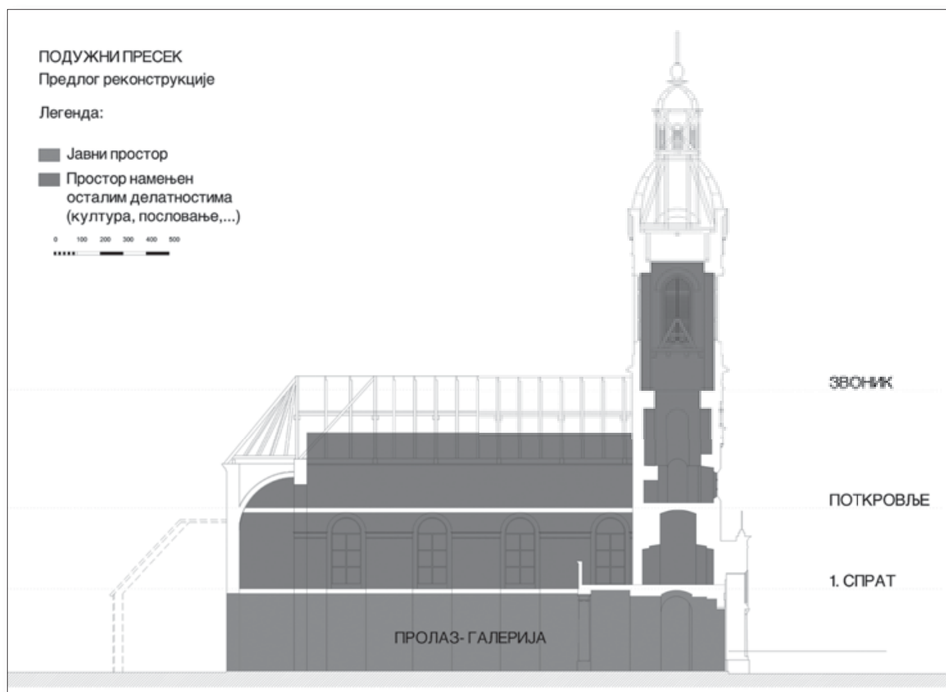
пружање уточишта избеглим Јерменима 1739. и одата почаст погинулим југословенским пилотима.[390] Постављен 1992. године и свечано откривен 15. јануара 1993. године, овај споменик је један од два која су стигла у Југославију након што су га израдили јерменски уметници Арана Мкртчјан, Пајлк Макарјан и Ајк Согомоњан.[391] Новосадски хачкар је израђен од два одвојена монолитна комада црвеног вулканског камена (тзв. туфа), асиметричног облика. У правом смислу речи хачкаром може да се сматра део споменика који је окренут у правцу Тврђаве. На њему је приказана сцена Христовог распећа - на филигрански исклесаној позадини.[392] На другом монолиту, окренутом на супротну страну, уклесана су имена погинулих пилота и натпис на јерменском језику, којим се подсећа на насељавање Јермена у Новом Саду у 18. веку. Овај уметнички објекат и карактеристичан симбол јерменског народа, јединствен на подручју Војводине, проглашен је 1997. године заштићеним спомеником културе. Нажалост, у данашњем времену је веома мали број пролазника свестан његовог значења и разлога постављања.

390 Историја израде хачкара је стара скоро колико и историја хришћанства у Јерменији. Ти споменици заузимају јединствено место у народној традицији Јермена, а постављају се близу цркава и на историјски важним локацијама - као знак захвалности, сећања, спасења душе. Лит. http://www.khachkar.am/en/ (18.8.2013)

391 Други хачкар, који је израдио јерменски вајар Рубен Налбандјан, је постављен 1993. године у Земуну, поред улаза у Цркву Архагела Гаврила. Лит.: Хложан, Борислав, „Хачкар – симбол трајања“, *Дневник*, 19. јул 1992, 9. Опрановић, Б., „Освећење хачкара“, *Дневник*, 14. јануар 1993, 12; Опрановић, Б., „Откривен хачкар“, *Дневник*, 16. јануар 1993, 12; Живковић, В., „Посета из Јеревана“, *Дневник*, 16. јануар 1993, 10.

392 Овакав тип хачкара се назива „Свети Спаситељ“ и веома ретко се израђује.

Замисао оживљавања простора на коме се налазила Јерменска црква наставила је да живи међу новосадским архитектама и у 21. веку. Површина на којој је некада стајао храм представља визуелно изложен део центра града у вези чијег урбанистичког уређења постоје различита мишљења и предлози – од потпуне спољне и унутрашње реконструкције објекта који би поново имао верску функцију, до подизања грађевине чија би спољашња форма подсећала на срушену цркву, а унутрашњост била прилагођена културним садржајима.[393] Неизвесно је која ће идеја бити прихваћена, али је сигурно да ће о намени овог простора, као и пре пола века, коначни суд дати новосадски урбанисти.

Предлог реконструкције Јерменске цркве као објекта за садржаје културе (аутор: мр Дарко Полић)

393 Један од званично прихваћених, али убрзо и одбачених пројеката, израдио је арх. Дарко Полић 2007. године. Према његовој замисли, на месту срушеног храма би могао бити изграђен објекат који би у спољашњој форми имао јасну асоцијацију на некадашњу Јерменску цркву, али не и верску намену. Приземни део таквог објекта би био проходан за пешачки саобраћај, док би горње етаже биле уређене за различите, већином културне садржаје. Иако је овај предлог 2007. и 2010. убачен у „План детаљне регулације блокова око Железничке улице у Новом Саду", 2011. године није поменут у „Плану генералне регулације простора за мешовиту намену између Булевара Европе, Булевара Михајла Пупина, улица Јеврејске и Футошке у Новом Саду" (*Службени лист Града Новог Сада*, бр. 23/07, бр. 45/10, бр. 40/11).

Скица могуће реконструкције Јерменске цркве (аутор: Александар Станојловић)

Срушена Јерменска црква у савременон окружењу - пројекат „Виртуелна вожња трамвајем и парњачом по Новом Саду" (аутор: Александар Станојловић)

Завршна реч

Рушење Цркве Св. Гргура Просветитеља, популарно зване Јерменска црква, представља неизбрисиву грешку у послератном урбанистичком планирању Новог Сада. Део старог језгра града, чија је урбана матрица успостављена почетком 18. века, жртвован је савременој архитектури и саобраћајници која ту није била неопходна. Генерације Новосађана су тако остале ускраћене за део архитектонске баштине која је била стара више од два века. Преостала су само сећања старијих суграђана, многе исписане странице, снимљене фотографије и сачувани црквени предмети.

Једна непубликована белешка др Вере Јовановић, истакнуте новосадске музеалке, показује да су педесетих година 20. века постајали и другачији планови уређења центра град - они који нису угрожавали опстанак Јерменске цркве:

Сликари Миленко Шербан и Александар Кумрић посетили су 30. октобра 1974. године Спомен-збирку Павла Бељанског. Том приликом Шербан је причао како је 1953. године била покренута акција да се садашњи Трг пролетерских бригада, на којем је потом саграђена зграда Спомен-збирке, уреди као велики и леп четвртасти трг, који би се назвао Трг културе. Требало је, уствари, да постане главни културни центар Новог Сада. На једном његовом крају била би зграда Војвођанског музеја, који је већ установљен од фонда Музеја Матице српске. Подаље од њега, према пошти и матичарском звању, налазила се стара Јерменска црква и остатак јерменског гробља. На другој страни предвиђано је да се у бившој згради Продуктне берзе смести Галерија Матице српске, што је, потом, и учињено. А у бившој згради „Хабага", где је железничка амбуланта, требало је да буде Савремена галерија са позоришним бифеом. Преко пута, на трећој страни (где је сада биоскоп „Арена" – н. п.), замишљено је да се подигне најмодерније позориште у Европи, које је већ било пројектовано. Са четврте стране, када се долази са моста, па у троуглу између Извршног већа, Општине и банке, сматрано је да треба да се подигне Палата културе, у којој би били смештени Културни центар, Раднички универзитет, изложбени простор, концертне сале и Опера. Та велика зграда затварала би Трг културе са дунавске стране. Он би био монументалних размера, као стожер културних збивања у граду. Тако би Нови Сад оправдао назив културног центра – Атине. О томе се размишљало непосредно после Другог светског рата, када је Миленко Шербан још живео у Новом Саду. Убрзо, та је идеја у целости пропала. Зграда Војвођанског музеја из 19. века и Јерменска црква из 18. века порушене су. Дијагонално преко планираног трга пробијен је булевар и са обе стране подигнуте административне зграде.

Планови формирања културног језгра, нажалост, нису остварени, а пола века након рушења Цркве Св. Гргура Просветитеља, шира јавност и даље није упозната са околностима њеног нестанка, судбином сачуваних предмета и могућностима обнове. Хоризонтална силуета и два споменика су једини подсетници на избрисану новосадску баштину – Јерменску цркву.

Литература

· *Armenien: Geschichte und sakrale Kunst aus den Sammlungen des Mechitaristenklosters Wien*, Landesmuseum, Bregenz 1983.
· *Armenier in Österreich*, Katalog zur Ausstellung an der Universitätsbibliothek der Karl–Franzens – Universität Graz, Graz 1995.
· *Art und Weise, wie man dem Priester bey der heiligen Messe nach dem armenischen Ritus ministriren kann*, PP. Mechitaristen, Wien, s.a.
· Бајић, Јово, *На раскршћима Јерменије*, Свет књиге, Београд 1999.
· Бан, Матија, „Нешто о народу арменском“, *Подунавка*, бр. 39-44, Београд 1845, 162-186.
· Богдановић, Лазар, „О постанку јерменске (арменске) цркве“, *Српски Сион*, бр. 10, 1897, 155-6.
· Бојанић, Бојан, *Монофизити дохалкидонске хришћанске верске заједнице, приказ стваралаштва*, издање аутора, Београд 2010.
· Brestyánszky, Ilona P., *A Pest-Budai ötvösség*, Budapest 1977.
· Велимировић, Николај, *Охридски пролог*, Глас цркве, Шабац 2000.
· Виловски, Т., „Податци за историју Београда: Од 1717-1739. године, по архивским и другим изворима“, *Нова Искра*, Београд 1906, 166.
· Вилотијевић, Драган, „Јермени у Новом Саду“, *Вести Музеја града Новог Сада*, бр. 1, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 1971, 7.
· Врговић, Владимир, *Нови Сад – хроника 1944-1969*, Прометеј, Нови Сад 2011.
· Вујаклија, Љубомир - Роза д’Амико, *Збирка стране уметности Музеја града Новог Сада*, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2010.
· Вујаклија, Љубомир, „Прилог проучавању кујунџијског занатства у Новом Саду“, *Вести Музеја града Новог Сада*, бр. 10, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 1975, 2.
· Вујаклија, Љубомир, „Сребро из Збирке стране уметности Музеја града Новог Сада“, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, VIII-IX, Нови Сад 1978, 271-308.
· Вујић, Јоаким, *Новѣйше землеописаніе цѣлаго свѣта: во употребленіе и ползу Славено-Сербскаго народа : съ едномъ їллумїнїратомъ цѣлаго Свѣта Маппомъ*, Пешта 1825.
· Вујић, Јоаким, *Путешествіє по Унгаріи, Валахіи, Молдавіи, Бессарабіи, Херсону и Крыму: во кратцѣ собственномъ рукомъ нѣговомъ списано у свято-вознесенскомЪ монастыру Гиржавки, во богохранимой Епархіи Кишинѣвской и Хотинской у Бессарабіи*, Боеоград 1845.
· Wytrzens, Günther, *Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitharisten*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1985.
· Гавриловић, Славко, *Прилог историји трговине и миграција Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, Српска академија наука и уметности, Београд 1969.
· Гавриловић, Славко, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Филозофски факултет, Нови Сад 1979.
· Gavrić, Dobrinka - Valrabenštajn, Jovan, *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1811-1830) - katalog dokumenata*, III/3, Istorijski arhiv, Novi Sad 1988.
· Gavrić, Dobrinka - Tomin-Ramadanski, Draginja - Valrabenštajn, Jovan, *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748-1790) - analitički inventar*, III/1, Istorijski arhiv, Novi Sad 2010.
· Gobec, Milan, *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748-1918),* Istorijski arhiv, Novi Sad 1985.

· Грдинић, Никола, „Читање мапа“, *XVIII столеће – Урбана историја Новог Сада / 18. век*, књ. VII, Завод за културу Војводине, Нови Сад 2008, 83-115.
· Грдинић, Никола, „Знаменити новосадски урбанистички злочини“, *XVIII столеће – Градови Војводине: прошлост, проблеми, уређење*, књига VIII, Завод за културу Војводине, Нови Сад 2008, 157-222.
· Грујић, Милорад, *Водич кроз Нови Сад и околину*, Нови Сад 2005.
· Denscher, Barbara, *Eine Brücke zwishen den Kulturen des Orients und des Okzidents. Die Geschichte der Wiener Mechitharisten-Druckerei*, Amaras, Jerewan 2012.
· Дероко, Александар, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Научна књига, Београд 1962.
· *Die heilige Meßliturgie nach dem armenisch-katholischen Ritus*, die Mechitharisten-Kongregation, Wien 1924.
· Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.
· Ђурић, Војислав*, Иконе из Југославије*, Научно дело, Београд 1961.
· *Енциклопедија Новог Сада*, 1-30, Новосадски клуб – Градска библиотека, Нови Сад 1997-2010.
· Ердујхељи, Мелхиор. *Историја Новога Сада*, Општинство слоб. кр. вароши Новог Сада, Нови Сад 1894.
· Зенов, Т., „Појава јерменског монаштва“, превео Константин Луковић, *Духовна стража*, III, бр. 11-12, Београд 1910, 341-344.
· ZN, „Historie jednoho domu. Flemmichovo mûsto ve mûstû“, *Rýmařovský horizont*, 17, Rýmařov 15.9.2011, 6-7.
· Јанковић, В., Ј., „Јерменска црква“, *Сион*, I, 12, Сремски Карловци 1874, 179-184.
· *Јермени. Историја – геноцид – расејање*, Српско-јерменско друштво, Београд 2003.
· Јовановић, Миодраг, *Шематички алманах града Новог Сада са прегледом свеукупне делатности*, Нови Сад 1935-1936.
· Јоцић, Лука, *Тридесетгодишње угодне и неугодне успомене (1854 – 1884)*, Нови Сад 1904.
· Каниц, Феликс, *Србија: земља и становништво од римског доба до краја 19. века*, књ. 2, Српска књижевна задруга, Београд 1991.
· Каписазовић, Добривоје, „Помен погинулим Јерменима у току I светског рата“, *ВСУЈ*, XVII, 965, 381/382, 6.
· *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519-1867*, Народна библиотека Србије, Београд 1973.
· Kolarić, Juraj, *Istočni kršćani. Nestorijanci, Jakobiti, Armenci, Kopti i Etiopljani*, Veritas, Zagreb 1982.
· Кораћ, Војислав – Шупут, Марица, *Архитектура византијског света*, Београд 2005.
· Костић, Коста Н., „Грађа за историју српске трговине и индустрије“, *Споменик*, LXVI, Српска краљевска академија, Београд 1926, 123-212.
· Krekic, Ana – Messina, Michaela, *Armeni a Trieste tra Settecento e Novecento – L'importa di una Nazionale*, Civico Museo del Castello di San Giusto, Trieste 2008.
· Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, Indo-European Publishing, Los Angeles 2008.
· Марковић, Живко, „Трива Милитар о бежанији из Новог Сада у Футог 1849. године“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 52, Матица српска, Нови Сад 1995, 183-197.
· Марковић, Милан, „Један француски путописац у нашој земљи 1658“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VII, св. 1-3, Сремски Карловци 1934, 314-319.
· Марковић, Миодраг, *Прво путовање Светог Саве у Палестину*, Византолошки институт, Београд 2009.

· Медаковић, Дејан, *Срби у Бечу,* Прометеј, Нови Сад 1998.
· Мијатовић, Чеда, *Цариградске слике и прилике – путописне црте*, Матица српска, Нови Сад 1901.
· Mijović, Pavle, *Armenische Kunst im jugoslawischen Ländern im Mittelalter*, Academy of Sciences of Armenian SSR, Institute of Arts, Yerevan 1978.
· Милитар, Трива, *Нови Сад на раскрсници минулог и садањег века*, Нови Сад 2000, 356.
· Millet, G., *L'Ancien Art serbe. Les eglises*, Paris 1919.
· Milosavljević, Milena, „Razvoj urbanističkog planiranja i regionalnog prostornog planiranja u Novom Sadu", *DANS*, br. 1, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad 1982, 6-7.
· Миросављевић, Боривој, *Геза Барта – Фотографије*, Фото кино и видео савез Војводине, Нови Сад 1999.
· Миросављевић, Вељко, „Стари Нови Сад", у: *Нови Сад и Војводина*, Професорско друштво у Београду, Београд 1926.
· Mitrović, Vladimir, *Sibin Đorđević – Tabakovićeva nagrada za arhitekturu*, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad 2000.
· Mitrović, Mirko, „Naseljavanje i kolonizacija Vojvodine 1690-1945.", *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, Novi Sad 1984, 195-247.
· Митровић, Мирко, *Подаци о Србији у Протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*, Српска академија наука и уметности, Београд 1988.
· Neisser, Maria, *175 Jahre Mechitharisten Congregation in Wien*, Verlagsbuchhandlung der Mechitatharisten-Congregtion, Wien 1988.
· Николајевић, Василије, „Богослужење јерменске цркве", *Беседа*, 1870, бр. 7, 104-108; бр. 8, 119-123; бр. 9, 136-138; бр. 10, 150-155, бр. 11, 174-176; бр. 12, 188-191.
· Овакимјан, Ашот, „Арменске колоније у српским земљама", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 55, Матица српска, Нови Сад 1997, 49-74.
· Ovakimjan Ašot, „Kopitar in Armenci", *Zgodovinski časopis*, 44, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1990, 399-404.
· Овакимјан, Ашот, *Срби и Армени – културне и књижевне везе од краја XVII до почетка XX века*, Српско-арменско друштво, Београд 1993.
· Овакимјан, Ашот, „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године", превео Добрило Аранитовић, *Свеске Матице српске – Серија друштвених наука*, 7/21, Матица српска, Нови Сад 1992, 25-32.
· Оганесјан, Марлен Л., „Јермени у бившој Хабсбуршкој империји", у: *Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку*, Матица српска, Нови Сад 1983, 331- 336.
· Ozer, Agnes, *Rimokatolička župa Imena Marijina – Novi Sad. 1702-2002*, Muzej grada Novog Sada – Rimokatolička župa Imena Marijina, 2002.
· Osowski, Edward, W., *Indigenous Miracles. Nahua Authority in Colonial Mexico*, The University of Arizona, Tucson 2010.
· *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, Bd. 2, Wien 1959.
· Palić, Milenko, *Novi Sad u prošlosti*, Futura publikacije, Novi Sad 1994.
· Percival, Henry R. (ed), *The seven ecumenical Councils of the undivided Church*, WM. B. Eerdmans publishing Company, Michigan 1983.
· Polić, Darko, „Stilska vežba urbanističkog planiranja – Jermenska crkva", *DANS*, br. 52, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad 2005, 8-11.
· Polić, Darko, „Transformacija bulevara", *DANS*, br. 73/74, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad 2012, 68-72.
· Поповић, Вл., „Путопис д-р Брауна", *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VI св. 3, Сремски Карловци 1933, 330-350.

· Поповић, Вл., „Путопис д-р Брауна“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. VII, св. 1-3, Сремски Карловци 1933, 285-303.
· Поповић, Дака, *Војвођански градови у Буни 1848-1849: прилог историји војвођанских градова. Нови Сад у 1848-ој години*, Матица српска, Нови Сад 1955.
· Поповић, Дака, „Прилог урбанистичком и архитектонском развоју града Новог Сада“, *Рад војвођанских музеја*, 12-13, Музеј војводине, Нови Сад 1964, 153-160.
· Поповић, Ј. Душан, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Српска књижевна задруга, Београд 1950.
· Поповић, Јустин, „Житије и страдање Светог свештеномученика Григорија, епископа и просветитеља јерменског и Спомен светих мученица Гајаније, Рипсимије и са њима 70 мученика и осталих 32 девственомученице“, *Житије светих*, септембар 1975, 599-610.
· Премроу, Мирослав, „Јерменска колонија у Београду: историска скица с документима“, *Споменик*, LXVI, Београд 1926, 213-224.
· Пушкар, Војислав, „Новосадске кафане од 1751. до 1941. године у фондовима Магистрата и Градског поглаварства“, *Годишњак Историјског архива града Новог Сада*, 5, Историјски архив, Нови Сад 2011, 115-141.
· Радонић, Јован, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Српска академија наука, Београд 1950.
· Радошевић, Ђорђе, *Адресар града Новог Сада*, Ураниа, Нови Сад 1930.
· Redgate, Elizabeth, *The Armenians,* Blackwell, Oxford 1998.
·Ređep, Draško, *Sunčanom stranom Vojvodine*, Rukovet, Subotica 1972.
· Ређеп, Драшко, Питање, али јерменско, у: *Скела мирује, Азија путује*, Књижевна општина Вршац, Вршац 2011, 21-25.
· Салатић, В. Душан, *Крстови Новог Сада и Петроварадина*, Прометеј, Нови Сад 2010.
· Симонян, Бабкен, „Армяне в Сербии в 13-20 веках“, *Анив*, Минск, 2006, № 3(6), 14-24.
· Симоњан, Бабкен, „Књига као култ и духовна храна“, *Глас библиотеке*, бр. 18, Градска библиотека, Чачак 2012, 51-66.
· Симоњан, Бабкен, *Кроз балканску ватру*, Маштел комерц, Тител 1995.
· *Службени лист Града Новог Сада*, бр. 23/07, бр. 45/10, бр. 40/11.
· Србуловић, Ђорђе, *Кратка историја Новог Сада*, Прометеј, Нови Сад 2000.
· Стајић, Васа, *Грађа за културну историју*, Град Нови Сад, Нови Сад 1947.
· Стајић, Васа, *Грађа за културну историју*, II том, Матица српска, Нови Сад 1951.
· Стајић, Васа, *Новосадске биографије*, св. 6, додатак, Матица српска, Нови Сад 1956.
· Стајић, Васа, *Привреда Новог Сада 1740-1880: из архива новосадског магистрата*, Град Нови Сад, Нови Сад 1941.
· Станојев, Иван, „Трансформације функција архитектонског простора: Јерменска и Јовановска црква у Новом Саду“, *Рад Музеја Војводине*, бр. 54, Музеј Војводине, Нови Сад 2012, 153-165.
· Стојаковић, Гордана, *Знамените жене Новог Сада*, Футура публикације, Нови Сад 2001.
· Столић, Хризостом, *Православни светачник мецослов,* том први, септембар-јун, Просвета, Београд 1988, 64-65.
· Strzygowski, Josef, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, A. Schroll & Co., Wien 1918.
· Stupar, Desanka - Terljuk, Ruženka, *Gradsko poglavarstvo Novi Sad (1919-1941) - katalog dokumenata*, sv. 5, Istorijski arhiv, Novi Sad 1992.
· Теодосије, *Житија*, Просвета-СКЗ, Београд 1988.
· Терзић, Богдан, „О преношењу јерменских презимена у српском“, *Језик данас*, бр. 12, Матица српска, Нови Сад 2000, 18-20.

· Томић, Владимир, *Брег за размишљање – Београд на гравирама од XVI до XIX века*, Музеј града Београда, Београд 2012.
· *The Mekhitarists in Vienna*, The Mekhitarist Congregation, s.a
· Thieme, U. - Becker, F., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, E. A. Seemann, Leipzig 1999.
· Utudjian, Edouard, *Armenian Architecture 4th to 17th century*, Editions Albert Morance, Paris 1968.
· *Handbuch des allerhösten Hofes des Hofstaates seiner K. und K. apostolischen Majestät für 1899*, Wien 1899.
· Хегедиш, А., *Аграрни односи у Торонталској жупанији у Банату, 1779-1848*, Матица српска, Нови Сад 1987.
· Храбак, Богумил, „Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века“, *Зборник радова Народног музеја*, бр. 28, Народни музеј, Чачак 1998, 21-51.
· Carol, Michael, P., *The Penitenten Brotherhood. Patriarchy and Hispano-Catholicism in New Mexico*, The Johns Hopkins University, Baltimore 2002.
· Čelebi, Evlija*, Putopis*, Svjetlost, Sarajevo 1967, 84.
· Шевић, Милан, „Штампарија Јерменскога манастира“, *Летопис Матице српске*, књ. 301, Матица српска, Нови Сад 1923, 13-23.
· Шкаламера, Жељко – Поповић, Марко, „Нови подаци са плана Београда из 1683.“, *Годишњак града Београда*, књ. XXII, Музеј града Београда, Београд 1976.

ДНЕВНА И ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА

· Adam, Saša, „Varvari 1 – Jermeni 0“, *Gaudeamus*, 5. mart 1989.
· А. Н., „Нестаје један делић прошлости“, *Дневник*, 14. мај 1963, 9.
· Б.Г., „Трагови Јермена“, *Православље*, 1. децембар 1998, 10.
· Бајић, Јово, „Сачували план храма“, *Политика експрес,* 24.6.1990, 10.
· „Без милости“, *Дневник*, 18. март 1963, 9.
· Богичевић, Г, „Лакше открити него сачувати“, *Дневник*, 21. новембар 1964, 9.
· Будак, М., „Булдожерима по темељима“, *Дневник*, 2. новембар 1963, 10.
· Будак, М., „Нови простор за будући булевар“, *Дневник*, 24. октобар 1963, 9.
· Будак, М., „Ресторан Звезда биће рушен у две етапе“, *Дневник*, 14. септембар 1963, 8.
· Будак, М., „Руше се Јерменска црква и зграда ресторана ’Звезда’“, *Дневник*, 11. септембар 1963, 9.
· Будак, М., „Све ближе – новом булевару“, *Дневник*, 13. новембар 1963, 9.
· „Бункер у музеју“, *Дневник*, 26. јул 1963, 7.
· Васић, Воја, „У даљој изградњи одређенији захтеви“, *Дневник*, 27. март 1962, 9.
· В. М., „Кроз шуму инсталација“, *Вечерње новости*, 29. јануар 1988.
· В. У., „Једно мирно нестајање“, *Дневник*, 21. октобар 1963, 5.
· Девић, Војислав, „Испирање градског мозга“, *Дневник*, 4. март 1989, 14.
· Девић, Војислав, „Чупају корене града“, *Дневник*, 30. март 1989, 14.
· Девић, Војислав, „Планирани хаос“, *Дневник*, 23. април 1989, 14.
· Д. М., „Булевар креће према пошти“, *Дневник*, 12. октобар 1962, 9.
· Д. М., „Корак по корак – булевар“, *Дневник*, 2. март 1963, 9.
· Д. М., „Никакве уступке због тренутних потреба“, *Дневник*, 3. фебруар 1963, 11.
· Д. М., „Решена тајна костура нађених у згради музеја“, *Дневник*, 27. јул 1963, 9.
· Д. М., „Руши се зграда крај нове поште“, *Дневник*, 10. август 1962, 9.
· Д. М., „Нађени људски костури у згради музеја“, *Дневник*, 25. јул 1963, 8.

· Д-ч-ћ., С., „Умро је др. Габријел Меневишијан, свештеник једине јерменске цркве у Југославији“, *Дан,* 15. новембар 1936, 10.
· Domanović, Duško, „Hram porušen, zvona sakrivena“, *Blic*, 21. januar 2008.
· Ђ. Н., „Безимена улица у центру“, *Дневник*, 24. септембар 1963, 8.
· Ђорђевић, Милена и Сибин, „Како је замишљен Булевар“, *Дневник*, 9. јануар 1962, 9.
· Живковић, В., „Посета из Јеревана“, *Дневник*, 16. јануар 1993, 10.
· Ercegan, Srđan, „Veštinom prilagođavanja u asimilaciju“, *Nacionalni građanski*, 14. septembar 2009.
· Ivanišević, Aleksandar, „Crkvu srušili, zvona pretopili, relikvije pokrali!“, *Građanski list*, 4/5. август 2007.
· Игић, Горан - Симоњан, Бабкен, *„Јермени и Срби су браћа по страдању“*, Печат, 26. август 2010.
· „Јерменска црква“, *Трибина*, 6. мај 1962, 11.
· Karanović, Svetozar, „Cepkali crkvene orgulje i ložili da bi se ogrejali“, *Nedeljni telegraf*, 7. jun 2000, 19.
· Константиновић, Зоран, „Словима часних отаца Мехитариста“, *Политика*, 14. септембар 1985, 10.
· „’Лепотица’ се ипак руши“, *Дневник*, 1. јун 1962, 8.
· Л., Д., „200 година од доласка првих Јермена у Нови Сад“, *Дан,* 3. септембар 1939, 12.
· Марков, Љ., „Расте нови град“, *Дневник*, 22. октобар 1961, 5.
· „Meghalt páter Menevisián, az utolsó noviszádi örmény-katolikus rendfőnök“, *Napló*, 15.11.1936, 6.
· „Мермерне вертикале“, *Дневник*, 11. децембар 1963, 9.
· М. Г., „Усвојено решење десне стране булевара“, *Дневник*, 28. јануар 1962, 15.
· М. Г., „На удару новог булевара“*, Дневник*, 21. јул 1961, 9.
· „Може ли се преместити двоспратница“, *Дневник*, 12. фебруар 1961, 9.
· М. К., „Јубилеј на улици“, *Дневник*, 25. март 1962, 11.
· М. Сл., „У бункеру је био трезор“, *Дневник*, 28. јул 1963, 12.
· М. Сл., „Отворен нови телекомуникациони центар у Новом Саду“, *Дневник*, 28. септембар 1963, 5.
· „Музеј се сели у Топовњачу“, *Дневник*, 8. јануар 1963, 8.
· „Нови градски видици“, *Дневник,* 28. август 1963, 9.
· „Новосадски Јермени ишчезли лагано и готово неприметно“, *Национални грађански*, 9. јун 2008.
· „Новосадски репортер“, *Трибина*, 12.октобар 1960, 11.
· „Обнавља се Јерменска црква у Новом Саду“, *Самоуправа*, бр.7, Нови Сад 1990, 28.
· Опрановић, Б., „Освећење хачкара“, *Дневник*, 14. јануар 1993, 12.
· Опрановић, Б., „Откривен хачкар“, *Дневник*, 16. јануар 1993, 12.
· Опрановић, Б., „Стари и нови корени“, *Дневник*, 4. новембар 1990, 18.
· „Отвара се траса Булевара“, *Дневник*, 4. јануар 1963, 9.
· „Отворена изложба генералног урбанистичког плана града“, *Дневник*, 25. април 1963, 9.
· Pivljanin, Ranko, „Jermeni su gradili srpske manastire“, *Blic*, 1. mart 2010, 12.
· „P. Menevisian Gábor 1863-1963“, *Reggeli Ujság*, 15. novembar 1936, 2.
· Попов, Душан, „Јесмо ли за нови булевар?“, *Дневник*, 15.март 1959, 7.
· Попов, Душан, „Може ли без рушења“, *Дневник*, 17. март 1959, 5.
· Попов, Душан, „Треба ли рушити старе куће“, *Дневник*, 20. март 1959, 5.
· Попов, Душан, „Корисни разговори“, *Дневник*, 3. април 1959, 5.
· „Произвољне изјаве о улози Завода“, *Дневник*, 5. јун 1989, 8.

· Ређеп, Драшко, „Јерменска црква које више нема (Или: Новосадски мотиви)“, *Борба*, 10. јул 1971, 12.
·Ređep, Draško, „Mirni dani u Mareu“, *Građanski list*, 29-30. septembar 2007, 24.
·Ređep, Draško, „Pitanje, ali jermensko“, *Građanski list*, 18-20. april 2009, 2.
· Simonjan, Babken, „Jermenija nije zaboravila hrabre pilote”, *Revija 92*, 8. decembar 2000, 21.
· Симоњан, Бабкен, „Траг Јермена“, *Илустрована политика*, 27. мај 1995, 36-37.
· „Скинуте су и последње скеле са нове поште“, *Дневник*, 17. август 1962, 8.
· Смајић, М., „Близу три милијарде за нове саобраћајнице“, *Дневник,* 28. фебруар 1961, 8.
· Смајић, М., „Булевар и даље расте ...“, *Дневник*, 11. јануар 1962, 9.
· Смајић, М., „Кад нас буде преко 200 хиљада“, *Дневник*, 26. април 1963, 7.
· Смајић, М., „Ресторану са самопуслуживањем одбројани дани“, *Дневник,* 24. мај 1963, 7.
· Смајић, М., „Тражи се решење за десну страну Булевара“, *Дневник,* 17. октобар 1961, 13.
· Смајић, М., „Усвојен генерални урбанистички план“, *Дневник,* 17. мај 1963, 6.
· Станић, Стеван, „Два суседа“, *Дневник,* 19. март 1961, 5.
· Тишма, Андреј, „Против булдожерског урбанизма“, *Дневник*, 21. април 1989, 11.
· Ђурчић, Јован, „Вертикале новосадске сутрашњице“, *Трибина*, 1. јул 1962, 10-11.
· Ђурчић, Јован, „Избијање клинова због џепова“, *Трибина*, 23. септембар 1962, 11.
· „Ускоро почиње рушење Јерменске цркве“, *Дневник*, 20. октобар 1963, 11.
· „Hamarosan lebontják az örmény-templemot és a Zvezda éttermet“, *Magyar Szó*, 14. september 1963, 12.
· Hiršl, Jovan, „U senci pogroma“, *Vreme*, br. 980, 15. oktobar 2009.
· Хложан, Борислав, „Хачкар – симбол трајања“, *Дневник*, 19. јул 1992, 9.
· Хложан, Борислав, „Јермени поново у Новом Саду“, *Дневник*, 12. август 1990, 16.
· Czimmer, Anna, „Novi Sad múltjából - Örmények nyomában“, *Magyar Szó*, 17. november 1963, 15.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

· http://mechitharisten.org/.
· http://www.khachkar.am/en.
· http://www.slobodanjovanovic.org/2011/07/06/dusan-kovacev-rusenje-jermenske-crkve-u-novom-sadu/
· http://pravoslavlje.spc.rs/broj/931-932/tekst/pogled-sa-ararata/
· http://www.aniv.ru/archive/32/armjane-v-serbii-v-xiii-xx-vekah-babken-simonjan
· http://en.wikipedia.org/wiki/Our_Lady_of_Perpetual_Help;
· http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Our_Lady_of_Perpetual_Succour
· http://www.askart.com/askart
· http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_k.u.k._Hoflieferanten_1899

ARMENIAN CHURCH IN NOVI SAD - ERASED HERITAGE

According to the Old Testament, two most significant events in the history of mankind took place in the area Armenians consider their homeland. In the region where rivers Tigris and Euphrates originate, God created Paradise for man, and in the mountain of Ararat, according to legend, Noah's Ark was docked. As a result, Christianity considers the Armenian highland the birthplace and starting point of human civilization and history.

Armenia stands as one of the countries that have had its borders changed numerous times throughout history. It is positioned in south-west Asia, south of Caucasus, between Georgia, Azerbaijan, Iran and Turkey, but today it does not match the territory of the ancient Armenian kingdom. In the past times, merchant roads that tied Asia and Europe ran through this area, and as a result of its important geostrategic location and rich natural resources, it was a constant target of many military conquests and a place of tribulation.

It is a less known religious fact that members of Armenian nation adhere to three different branches of Christianity: Monophysitism, Catholicism and Protestantism. Most Armenians are members of Armenian Apostolic church (Gregorian church), order of Monophysite Eastern Churches. However, since approach toward Roman Catholicism began during late Middle Age, a part of Armenian people in Asia and Europe came under the Roman wing. The monastic branch of Armenian Catholics was represented by Mekhitarist congregation working under the protection of Rome. There are two Mekhitarist centers in Europe – in Venice and Vienna – that work independently from each other. They took care of both the Mid-European Armenians and those living in the Balkan region. When it comes to Novi Sad, Viennese Mekhitarist Congregation – whose missionaries were clergymen of local Armenian believers – took over in 19th century.

The Mekhitarist Congregation

This unusual church order was founded at the beginning of the 18th century thanks to religious beliefs of Turkish Armenian Mekhitar Petrosian (1676–1749) who, unsatisfied with the condition within the national church, received the catholic pledge, founded the church order with the group of followers and formally approached the Roman-Catholic church. In his escape from persecution of the authorities and lack of understanding from his fellow countrymen, Mekhitar fled Istanbul in 1703 with his followers and went to Peloponnesian town of Methoni, on the western coast of the peninsula, where he founded the Monastery of St Anthony. In order to be officially accepted as a church order, they accepted the teachings of St Benedict, followed by Pope Clement XI's approval of their work in 1712. Mekhitar became the official abbot of the order *Congregation monastica Antonianorum Benedictinorum Armenorum*, while the monks became known as the "Armenian Benedictines".

However, the war that broke out between Venice and the Turks in 1714 resulted in the movement of the congregation to a Venetian island that is since called *San Lazzaro degli Armeni*. In Venice, Mekhitar founded a missionary center, printing office and a hospital. This produced both generations of trained Armenian missionaries that were sent to Asia Minor and countless books printed in Armenian language. After the death of Mekhitar in 1749, a number of monks went to Trieste where they received legitimate protection from the Viennese court in 1775. Empress Maria Theresa allowed them to set up printing offices for books in so-called oriental languages here, which bought them material prosperity for the next three decades. By founding the church, monastery, school and printing offices, Mekhitarists established themselves in the new milieu, and the Greek colony became their main business associate. However, the wheel of fortune turned again in 1805 when Trieste became part of France. Mekhitarists, as citizens of Habsburg Monarchy, were treated cruelly and finally in 1810 they were banished from the city, losing all property. At that moment, the only place that offered them refuge was Vienna. With the decree on December 5th 1810, Emperor Francis I officially recognized the order of Mekhitarist Congregation and granted them the old Capuchin monastery for the new seat. Their printing license was renewed in Vienna and monks continued to work at what they knew best. Some of the equipment that they managed to move from Trieste was used as a base for the new printing office that will bring the Congregation financial gain and reputation throughout Monarchy during the 19th century.

The Mekhitarist printing offices in Trieste, and later in Vienna, played an important role in the cultures of many other nations that lacked legitimate or technical conditions to print the books in their own language. After moving to Vienna, Mekhitarists expanded their activities so much that in one moment they were able to print books in 50 languages, including Chinese. In 1811, their business attracted the attention of Jernej Kopitar (1780-1844), a Slavist and a censor for Slovene and Neo-Greek literature that became an intermediary between Mekhitarists and Serbian writers. Over the course of 50 years, the Mekhitarist Congregation printing office in Vienna produced over 200 titles of Serbian books, newspapers, periodicals, almanacs, calendars, school textbooks, subscription announcements, tickets, various forms and other publications.

Armenian Colony in Novi Sad

No matter where they lived, Armenians always tried to resolve their existential problems, or even prosper greatly. Due to the fact that they had been geographically scattered across two continents over the centuries, they took on the role of economical mediators between the Western and Eastern civilizations, the Catholic and Orthodox worlds. At the same time, they kept their own customs and traditions within numerous colonies existing in Europe and Asia. Religious fluctuations within this nation enabled their members to

be present across wide geographical domain, from Indian Ocean to Western Europe, and specifically in the region of Levant and the Balkans. Belgrade was one of the cities whose favorable geographical position attracted Armenian merchants and artisans. Here, their colony started to mature in 16th century, and first written documents about specific persons stem from that period. Somewhat more information on Armenians in Belgrade can be found in texts written by foreign travelers from 17th century: Maximilian Prandstätter, Evliya Çelebi, Edward Brown and a Frenchman G. Ciclet. It is certain that, as in other European cities, Armenians blended easily into the life of Belgrade, and were an important part of society. As a link between East and West, here they founded a base for their merchant and artisan activities.

From the documents published by Miroslav Premrou in 1926, it is evident that the Roman propaganda, especially the body of the Holy See in charge of missionary work, was doing everything in power to bring the Armenians to the Union and Roman-Catholicism. This task was entrusted to Jesuits who had a firm base in Belgrade, as well as an intention to catholicize the orthodox population as much as they can. When the city was seized by Austrians in 1717, Armenian came under a lot of pressure of not only Jezuits, but also of catholicized Armenian priests that were sent there with the same task. The fall of Belgrade under Turkish power 1739 was also the end of Armenian colony in that area. Religious Mekhitarist leader managed to organize the evacuation of the inhabitants of the Armenian colony, with whom he boarded the ships and left for Zemun, Petrovaradin and Budim on August 10th, 1739.

The history of the Armenian colony in Novi Sad begins where the chapter on their life in Belgrade ends. Short, but striking description of their departure from Belgrade is preserved in the transcript of the note from a lost protocol of the Armenian church in Novi Sad. The exact number of those who, after leaving Belgrade, decided to remain in Petrovaradin and Petrovaradinski Šanac (Petrovaradin Trench) has not precisely been determined. Researchers of the life of Armenians in Novi Sad usually stated that their number was about 150, according to the letters that inhabitants sent to the Propaganda. Novi Sad historian Vasa Stajić thought that the number of those arrived to Petrovaradinski Šanac was smaller. His claim was supported by the stated number of Armenians in Novi Sad from the second half of the 18th century until the second half of the 19th century, that Érdujhelyi Menyhért, the author of “History of Novi Sad” copied from the report of Armenian church, regarding the records on canonical visitations of Archbishop delegation from Kalocsa during the same period. Namely, these reports state that in 1763 thirty six members of this nation lived in the city, in 1767 the number increased to 45, and not until 1798 the Armenian community did reach the three-digit number (102).

Among the newly arrived inhabitants, Armenians were set apart due to their wealth status. Most of them were merchants and artisans who already had had developed businesses, contacts and markets in both Turkish and Hungarian territories. Among Catholic merchants, who as members of a union had a priority

in trade with Turks, half were Armenians. Their work helped establish Novi Sad as a strong commercial and craftsmanship center of Southern Hungary in the second half of 18th century, with eastern and western goods being sold together, as well as those from Bačka and Srem. In the Historical Archives of Novi Sad there are many documents about Armenian families Csenazy, Avedik, Minas, Phiry, Markar, Issekutz whose members were merchants, artisans, innkeepers, city officials, senators and servicemen. The most relevant information about their life is found in famous "Novi Sad Biographies" and in books on cultural and economic life in the city, written by diligent Vasa Stajić during the forties and the fifties of the 20th century.

In 19th century the Armenian community diminished slowly, but steadily. According to data carried out by Érdujhelyi in the "History of Novi Sad", between 1806 and 1813 about 70-75 Armenians were recorded. Another census was made no sooner than 1849 and it shows that their number decreased to 30. This large drop was the result of the great suffering of the city that year, when, following the bombing, more than half of citizens died or escaped and almost the whole city was destroyed. This was when the Armenian church was ruined, and most of its believers moved to Budim, Vienna and Transylvania. Only small number of Armenians returned, so in 1857, in a census made by the Mekhitarist priest of that time Simon Antonian, there were 15 families, or 36 souls.

The sad epilogue of the story about the life of Armenians in Novi Sad was written in 20th century. The church without its believers was guarded by a few lonely Mekhitarist priests that found their final resting place at Novi Sad Roman-Catholic cemetery. The eldest citizens of Novi Sad sometimes remember the last Armenian family whose shadows perished in 1963, together with the walls of the Church of St Gregory the Illuminator.

The Church of St Gregory the Illuminator

Following the arrival to the Petrovaradinski Šanac in 1739, Armenians inhabited the civic residential part of the town where the Catholic population lived. In the letters to Roman Propaganda they pled for help to build the church. After receiving the building license from Archbishop of Kalocsa, Patačić, they began the realization of the plans in 1743. In two years they managed to buy a lot with a little house for 400 forints in order to make it a parish house and a garden. They started building the church with modest resources in May and completed it by November of 1746, and according to the parish register the first rituals were performed at the end of the same year. Another evidence of the church's foundation date, until its destruction, was written on the facade panel next to the main entrance, now kept in the City Museum of Novi Sad as one of the few preserved public signs from the 18th century.

The Armenians of Novi Sad dedicated their church to the most important national saint, St Gregory the Illuminator. It was cited under this name in official

schematisms of the Kalocsa-Bač Archdiocese from 1913 and 1942. St Gregory the Illuminator (257-331) was the first official chief of Armenian Apostolic church and thanks to him Armenia was the first state to declare Christianity its official religion in 301. By choosing this saint for the patron of the church, Armenian Catholics kept in contact with spiritual tradition of their people, and at the same time, they adapted to the saint calendar of the Roman-Catholic church.

The greatest contributor to building the church St Gregory the Illuminator was one of the first Armenians that received Novi Sad citizenship – Ovanes Janesissian (1684–1751). His patronage earned him a special burial place in the middle of the church. This grave panel presumably survived the bombing of the church in 1849, so a quarter of the century later, it was built into the floor of the renewed church, where it remained until its final demolition in 1963.

More detailed description of the first Armenian church does not exist, but certain depiction of the way it looked can be formed based on archival documents from the 18th century, that mention the problems with its maintenance. During the seventies and the eighties there was an intensive correspondence between the Armenian church municipality, Novi Sad Magistracy, The Council of Governors in Požun and The Court Chamber in Vienna. The priests' and believers' major remarks reffered to the size and friability of the church, the condition of the roof and the tower, and its location. From the archival documents it can be concluded that the Church of St Gregory was of pretty modest dimensions, insufficient even for a small community as Armenian was. The roof and tower were made of dilapidated wooden timber that, surely, did not provide durability to the church. Exterior decoration probably was not a priority during construction, therefore the baroque elements were less pronounced than on the other Novi Sad churches from the first half of the 18th century. The need for procuring of the church paraphernalia was emphasized more than once, and this could indicate to their shortage in the first decades of the church's existence. Armenian priests most certainly used the paraphernalia that the refugees took while leaving Belgrade. The interior arrangement of the original Armenian church is also unknown, but it can be assumed that it was in keeping with the rules of Mekhitarist church order, and by that with Roman-Catholic dogma.

The date that will live in infamy, June 12th 1849, completely changed the silhouette of Novi Sad. Mindless and unnecessary bombing from the Fortress came as a fierce reply to a military action of general Josip Jelačić that tried to force the Hungarian army garrison on Petrovaradin Fortress to surrender. Canon balls started to fall at three in the morning and due to the strong wind, the fire spread throughout the city, particularly in its center. Like most of the buildings in Novi Sad, the Church of St Gregory the Illuminator was gravely ruined. Only the stone panels on the facade and from the interior survived the fire and the ruination. The church was open for the latter marauding of the city, for during the Rebellion of 1848-49 there were no clergymen in it. The new priest came from Vienna no sooner than 1857.

After more than two decades of failed attempts to renovate the church, the funding was secured from an unsuspected source. The new Armenian church would be funded by a woman, a Novi Sad citizen and orthodox Marija Trandafil (1816-1883). The supervisor of Marija Trandafil's estate Luka Jocić wrote in his memoires a detailed note about her decision to finance the renovation of the devastated Armenian church. According to his testimony, Marija Trandafil called the architect George Molnar and asked him to design a plan for the church renovation. Jocić's text states that the project for Armenian church was made very quickly, in just one day, because of Molnar's fear that the benefactor would change her mind and withdraw from financing. The valuable material evidence that confirms the aforementioned text is kept in the City Museum of Novi Sad: the original George Molnar's plan for the Armenian church and parish house renovation. The document shows the architect originally designed the church in the typical provincial Baroque style of simplified forms and subtle decoration. However, before the construction began, Molnar changed the plan for unknown reasons. Today, his other plan remains in the Archive of Viennese Mekhitarist Congregation.

The finished Church of St Gregory the Illuminator, constructed at the site of the old church, was a single nave rectangular building oriented in northwest and southeast direction. It was built with brick and then plastered, with wood used for roof and tower dome construction. Total width of the church was 9 meters, and total length (with the sacristy) 26, 75 meters on the southern, and 27, 72 meters on the northern side. The altar was situated in the semicircular apse beside which was a small sacristy, 5,45 meters in width and 7,65 meters in length. The nave of the church was barrel-vaulted and had a gabled and tiled roof.

During construction, a lot of attention was paid to the frontal facade, as it bore most of the exterior decoration. Once it was finished, the Armenian church had stylistic elements that made it a unique religious building in the city. The shaping of the facade, which followed the contours of other buildings on the street, included the elements of Romanesque and Baroque art. This eclectic combination of elements from different epochs is a reflection of architectural "rambling" in the period of historicism in the final decades of the 19th century. Their utilization wouldn't be as successful if it weren't for harmony in proportion of the belfry and the lower part of the facade, and width and height of the building. Besides, all the architectural details that defined the Armenian church were meticulously executed and deliberately positioned.

Interior space organization of the church was simple and distinctive from the outside. Below the gabled roof, along the nave there was a barrel vault that turned into a semi-dome in the apse. In relation to the nave, the altar section was raised with a low step, about 5,6 m far from the eastern end of the church. In the southern part of the apse, there was a glass-paneled wooden door that led into the sacristy. Due to the usual functions of the western part of the church, the entrance, the pronaos, the two-storey stairs, the gallery and the belfry were located in the relatively small space.

At the end of the construction, the bells that were bought by Marija Trandafil were also mounted. Out of four original bells, there are only two left today, and they are kept in the City Museum of Novi Sad. The smallest bell was probably taken from the old church, while the other three, of different size and weight, were commissioned and made in 1872. The inscriptions on the bells show that Marija Trandafil, saving no expense, made a commission to one of the most significant bellmakers of the second half of the 19th century, the firm *Hilzer & Sohn*. The fact that this firm was on list of the suppliers of the Austrian court says a lot about its favorable reputation.

The interior of the Armenian church

The construction part of the church renovation was completed in 1876, and the arranging of its interior was about to begin, however, the temple was equipped only fifteen years later, when it finally became active. The final plan of the interior arrangement of the Church of St Gregory the Illuminator was in relation with the construction of the Roman-Catholic Church of the Holy Name of Mary on the Main square in Novi Sad. In 1891, when the old Church of the Holy Name of Mary was to be brought down, the temporary place for the faithful was to be provided. Since the Armenian church had always been open to all members of the Catholic church in Novi Sad, the Roman-Catholic church community accepted the obligation to equip the church with needed objects and insure the regular practice of worship. According to Érdujhelyi, the purchase of required equipment started in the autumn of 1891, and on December 8th the Armenian church welcomed its first believers.

One of the biggest perplexities regarding the internal organization of the Armenian church was when it was painted, marbled and decorated with stained glass. Data on affairs of this kind, and on the potential funders, have not been found neither in the public nor church archives, but it is possible that the answers to these questions do exist in the archives of the Archdiocese of Kalocsa and the Mekhitarist Congregation in Vienna. Thus the uncertainty whether the church had had the temporary windows placed for over a decade before it got the new stained glass in the last decade of 19th century. Based on the photographs taken in 1959, official documents and priests' notes, we learn that there were six single stained glass windows in the church, 125 centimeters wide and 290 centimeters high. They had a rectangular shape with an arc on top. Their appearance and possible origin can be discussed on the basis of only one remaining black and white photograph of the window from the north side of the facade, close to the apse. Although one part has been replaced with the milk glass, the content of the stained glass is clear. It was a scene of The Lamentation of Christ. The upper part shows the weeping angels, and just below a quotation from the Old Testament (Lamentations 1:12) in Hungarian. The appearance of the remaining stained glass refers to the possible contents of other windows – scenes from the cycle of The Passion of the Christ with descriptions from the Old Testament.

The vault of the Armenian church was the main carrier of the interior decoration. The vault was painted in the spirit of historicism in which we recognize the elements of different neo-styles: Neo-Gothic, Neo-Renaissance, Neo-Rococo and even Neoclassicism. Due to the complexity of the painted surfaces designs, the simplicity of the barrel vault construction has largely been softened. The shape of the nave and the apse, and the absence of any architectural barriers, provided the delivery of a unique composition that stretched from the gallery in the western part of the building to the altar area, including the semi-dome. As well as other details of the interior and exterior, the appearance of the vault of the Armenian church was also taken on camera in 1959 by the photographers of the Provincial Institute for Protection of Cultural Heritage.

All other wall surfaces (side walls of the nave, a semicircle of the apse, narthex, galleries, and pillars below the gallery) have been decorated using the marbling technique. It was an inexpensive way of finishing different surfaces, which was used in cases when there was not enough funding for the purchase of real stone or marble.

All the above mentioned works in the Armenian church may have been done prior to 1891 when, with the help of the Roman-Catholic parish, all the necessary parts of furniture, church paraphernalia, paintings, organs and all other equipment were obtained. In the absence of preserved records for the acquisition and the manufacture of individual objects, one can only assume that their origin is linked to Austria, Hungary and the Novi Sad-based businesses, craft workshops and artists. Aggravating circumstance in the research of the interior design of Armenian church is also the fact that there are not any lists or documents from the time of its furnishing that could precisely determine which items were obtained in 1891, and which later. The first detailed inventories were made only in 1960 and in 1963. In addition to these valuable documents, important insight is also provided by photos from 1959 showing the numerous details of the church interior.

When it comes to church furniture, the Church of St Gregory the Illuminator owned equipment that was common for Roman-Catholic religious objects. The most significant liturgical role had the altar area, which was architecturally separated from the rest of the building and raised with a low step. In its central part there was the main altar in the shape of a sarcophagus which was made of wood and finished with the polychrome (marbled). Besides the main altar, the church had two side-altars, placed in the nave of the church. Along the north wall, between two windows, there was a brightly coloured altar with a small tabernacle, a cross and the embedded tomb of Christ. The other, smaller and more modest altar was located in the far southeast part of the nave, in the basis of the apse's semicircle. The origin of the described altars has not yet been determined, because the surviving parts do not bear marks of workshops or craftsmen. In the late 19th century, there were numerous

workshops of church paraphernalia and equipment on the territory that is now Vojvodina and therefore, it is possible that these altars were made in one of them. On the other hand, further research may determine that it was an Austrian or Hungarian manufacturer. The basic equipment of the church also consisted of paintings whose acquisition began in 1891 and lasted until the mid 20th century. The post-war censuses listed the presence of two altar paintings (St Gregory the Illuminator, The Virgin and Child), twelve paintings of various saints in the nave, and eight paintings that were found in the sacristy.

The dedication of the church to St Gregory the Illuminator determined the content of the main altar painting. The picture shows St Gregory in bishop robes with a scepter in his left hand. His look and gesture of the hand are pointing to the upper left corner of the painting where Christ with cross on a cloud was painted. The context of the painting is explained by the figure of a small angel who offers the bishop's hat and a cross to St Gregory. This is a moment when the saint takes on the role of the supreme Armenian priest whose mission is to bring his people to Christianity. The work was painted in the spirit of the late Nazarene realism which was quite common in the Viennese art of the first half of the 19th century, and, therefore, was anachronistic at the time of its creation. The barely visible signature indicates that the author of the picture was Viennese artist Hugo Jackel.

Within the altar retable, there was the painting of the Virgin with Christ. The work is simple in content and composition and is painted in the spirit of academic realism. The Virgin is portrayed as a young woman carrying in her arms a nude baby Jesus who blesses with his right hand. The significance of the painting lies in the signature that reveals the author's name, place and time of occurrence (*H. Jackel, Wien 96*). These data indicate that the picture was done by the Viennese artist in 1896, which means that the basic interior design of the Armenian church lasted for at least five years, even after the construction of the Roman-Catholic church on the Main square.

It is probable that the purchase of other pictures happened in the years that followed. Among them, there is one that stands out: the Virgin with Christ (The Virgin of the Passion), which was standing on one of the two side walls of the nave. This is a partial copy of the famous Cretan icon, painted at the end of the 15th century by Andrea Rico (1422-1492), the most representative of the Cretan icon painting school. One of the many copies of Rico's icon arrived in Rome in 1499, and during the following centuries, gained great popularity among the faithful. After its loss during Napoleon's siege of Rome and its re-invention in the seventh decade of the 19th century, numerous copies were made and they appeared in Catholic churches around the world. One of them was the Church of St Gregory the Illuminator in Novi Sad. It has not yet been determined how the painting arrived at the Armenian church, and whether it was donated or purchased. Given the close ties between the Vatican and the Viennese Mekhitarists, it is possible that it was obtained directly through the Congregation.

In accordance with the tradition of a Catholic church decoration, the Armenian church also possessed plaster sculptures of memorable saints. They were constituent parts of the church altars and the allocated spaces in the nave of the church. On the side altars, there were the figures of The Sacred Heart of Jesus and St Therese of the Child Jesus. The Christ showing a flaming heart on his chest is one of the most important features of modern Catholicism, and it had a prominent place in the Armenian church, on the northeast wall of the nave. Another curiosity is the presence of St Theresa (1873–1897), who was canonized only 28 years after her death. The young French Carmelite was the patroness of missionaries and florists, and was presented with roses and a crucifix in her hands. Considering that her character was introduced in the Catholic iconography only in 1925, the figure for the Armenian church was probably acquired after the event. The approximate time of its creation shows that the church was being continuously decorated between 1891 and the mid 20th century. Smaller sculptures were placed in the Lourdes cave and represented the Virgin and St Bernadette. One of the photos of the interior shows that there stood a figure of St Joseph and the Christ Child along the southwest wall, below the gallery railing. As well as on the church facade, here the saint held Jesus in one hand and a branch of lilies in the other. Unfortunately, two of the largest plaster sculptures of St Ana with the Virgin and St Anthony with Christ, were not photographed before the demolition of the building, but it can be assumed that they also stood along the side walls. As with other parts of the church furniture, information on workshops where the figures were made has not been preserved in the archives of Novi Sad and the remaining church documents.

In addition to furniture, between late 19th and the mid 20th century, the church also acquired paraphernalia: vessels, textiles and books. The only written source that mentions items of this kind are inventory lists from 1960 and 1963. Unfortunately, the lists do not cite precise information about when and how certain objects were created and brought to the church, and only those documents that are kept in the City Museum of Novi Sad are currently available to the researchers.

Prior to its demolition, the Armenian church possessed about 100 pieces of various church textiles. There are inventories of clerical clothing and different liturgical objects made of fabric. Their shape and purpose correspond to the Roman-Catholic church ceremony which was in line with the religious orientation of Novi Sad Armenians and their priests from Mekhitarist order. The largest part of the stored items was produced in a professional manufactory, specialized in making of the church paraphernalia. The labels that were sewn on some parts of clerical clothing indicate the time and place of production. Thus it is known that some pieces of the church textile were acquired from Vienna workshops *Krickl & Schwaiger* and *A. Flemmich's Sohne*. Both companies were operating at the turn of the centuries and had an outstanding reputation in their field. Their products were made of precious materials such as velvet, silk,

satin, rippled silk and damask, using trimmed ornaments, metal applications, lace and gold embroidery decorations. Among the surviving textiles are also handmade pieces that were gifts of the believers to the Armenian church. These were mostly antependiums (altar covers), pulpit and altar coverings, towels, curtains and clothing for the ministrants.

Another important group of objects from the Armenian church, which are now also stored in the City Museum of Novi Sad, are the books and various printed publications. Their number and a variety of content reflect the erudition and interests of Mekhitarist priests who served in the Novi Sad church. In accordance with the tradition and the education of this church order, future missionaries gained exceptional knowledge in many areas. The emphasis was on studying European and Asian cultures, and it was not unusual for a Mekhitarist to speak up to ten different languages. The priests of the Armenian church belonged to the group of educated citizens, and their polyglot skills were well known among the citizens of Novi Sad. The largest number of books of the Armenian church was printed at the Congregation monastery in Vienna which adds to the importance of the surviving fund. The priests of the Novi Sad church used to receive editions written in German and Armenian language directly from its parent organization and these were writings about theology, linguistics, history and law from the period between the first half of the 19th and the mid 20th century. The richness of the Armenian church library in Novi Sad is also reflected in the presence of issues in the field of medicine, astronomy, economics, geography, gardening and wine, followed by a variety of novels, travel books, biographies, dictionaries and many language learning books.

Armenian church in the 20th century

An important historical source in the research of the ownership over the Church of St Gregory the Illuminator and its property is the land registry. The earliest surviving cadastral data can be found in the land registry from 1878 when a complete survey of urban land and drawing of a detailed map was conducted. The Armenian church community was listed as the owner of the church, parish house and the garden. An unusual edit was made in the books ten years later, when the Mekhitarists Congregation in Vienna was registered as a new owner. There are no known circumstances that provoked this change, and the consequences of this act will be evident in the second half of the 20th century.

Despite the fact that in the late 19th century the number of Armenians in Novi Sad was almost negligible, the assets of the Congregation were increasing. During the period between 1860 and 1886, large portions of land behind the church were purchased, together with the parish house, a single house in the former Hungary street and two arable pieces of land in Čenej. After the restoration of the church building in 1872, the parish house was expanded with

more priests' rooms, business premises and apartments for rent. Over the next few decades, this building was the main source of income for the Armenian church, until it was demolished in 1949. The property of the Mekhitarist order was increased in 1910 by constructing the Armenian church community building on the right side of the church. However, during the first half of the 20th century most of the property was sold, and in the years before World War II, the Congregation in Novi Sad possessed only two lots with the church and the old parish house.

The church demolition

On the basis of the "Law on Cultural Heritage Protection" from 1948, there was a possibility that the Armenian church could be placed under the government protection. In 1951, the Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments enrolled the church into the Register of Cultural Heritage.

The obligation to maintain the church and to economize on real estate proved to be a very demanding task for an Armenian priest because, for decades, the church had not had enough believers who would have helped with contributions. Therefore, the Mekhitarist Congregation decided to sell everything and to withdraw the priest back to Vienna. Religious District of Bačka, which had the administrative jurisdiction over the Armenian church, did not concede to the plans of the Congregation. The stumbling block between the two religious institutions was the unsolved question of ownership over the church, parish house and the land. In 1957, Franciscans appeared as a potential buyer – a Roman Catholic religious order that had already had their monasteries in Novi Sad and Petrovaradin for more than two centuries. The final agreement on the sale was to be made in Rome between the Franciscan and the Mekhitarist chief abbots. At the same time, blessing of the Religious District of Bačka was also needed, but they were not benevolent about this possibility and definitely rejected it the following year. Disagreements between the Vienna Mekhitarist Congregation and the Religious district of Bačka intensified with the establishment of the Liman vicariate with the church of St Gregory the Illuminator as their seat. An Armenian priest was then offered to be the vicar general, and the Mekhitarist order would have been obliged to pay for the church lease until the question of the ownership was settled. Although the Congregation did not accept the establishment of the vicariate, it began its work on August 1st, 1957. The first news about the possible demolition of the Armenian church was brought to light in April, 1957. Faced with such development in Novi Sad, the Mekhitarist Congregation decided in 1959 to cede the church management to the Religious District of Bačka and to keep the cadastral ownership only. At the same time, Johan Samuel Polycarp, who was aging and ailing at the time, was told to perform the handover of the building, together with all the mobile inventory, to the new priest and then travel to

Vienna. The bishop at the time was Matiša Zvekanović who, in January, 1960, appointed Mihovil Zolarek a rector of the Armenian church, and the handover of the inventory was executed, with the presence of two witnesses, on March 10th of the same year.

The Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments and numerous intellectuals and professionals from Novi Sad opposed the intentions of urban planners. However, the voice of the professionals was not heard because in October, 1959, the Institute received the request from the National Committee, demanding the rescript which cancels the protection of the Armenian church. The main reason for the church's demolition was the construction of a new boulevard through the city center. The decision was made in 1957, followed by the project plan for the road system. The law on the nationalization of urban construction land in 1958 enabled the expropriation of all lots along the route of the future boulevard and its rapid progression from 1961. The final confirmation of this project was brought in 1962 by the new General City Plan which was written about and discussed in detail in press and at public meetings, until its adoption in May of the following year. Simultaneously with the plan development, the general public was being prepared to "painful cuts" that the planners would have to make.

The physical removal of the Church of St Gregory the Illuminator was preceded by a legal procedure transferring the ownership of the land and facilities from the Mekhitarist Congregation to the government. In May 1963, the Municipal Assembly of Novi Sad adopted a resolution designating the church as a public property. The removal of the inventory and its transfer to the premises of the fortress commenced on October14th, and the week after, trucks and workers arrived in front of the Armenian church and brought down the church to the ground within 15 days. Beside the church, they pulled down the fence at the former site of the Armenian cemetery, and the only material residue that was not removed was the Tomanović-Čenazi family tomb. The city authorities have set an indemnified amount for the demolished church, which amounted to 3,669,503 dinars.

Many intellectuals, journalists and photographers from Novi Sad were direct witnesses of the demolition of the Church of St Gregory the Illuminator. It is evident that some of the articles and photographs published at the time carried a strong sentiment against the demolition of a unique object. The demolition of the Museum of Vojvodina and the Armenian church would have faded long ago in the memory of citizens of Novi Sad without the photographs of some of the best Novi Sad cameramen: Jovan Vajdl, Borivoj Mirosavljević, Slavuj Hadžić, Borislav Vojnović, Stevan Lazukić, Ljubiša Savić and others. For the purposes of both press releases and creating their own photo archives, they followed the rapid changes in the appearance of the city on the daily basis. Their 'third eye' followed the development of the new boulevard from every angle, as well as the removal of every object that stood in its path. From the heights of the newly built main post office building, they made precious visual

testimonies of the demolition of the important architectural objects, including the Armenian church.

In the years after the demolition there was a period when no one spoke about the event. Only the occasional museum worker, writer or journalist used to remind of the fact that not so long ago there had been a unique church in the city center. There was one isolated initiative in 1971, when the City Museum of Novi Sad proposed relocation and a reconstruction of the remaining Armenian graves, but it has never been realized. The final location of Marshal Tito Boulevard, today's Boulevard of Mihajlo Pupin, showed that the destruction of the church was a fabricated urban venture that could have been avoided with a careful planning.

In 1989, a discussion on the destruction of the Armenian church was opened. Many cultural preservers, writers and journalists assessed that its removal was unnecessary and irreversible urban failure, which deleted a part of Novi Sad's cultural heritage. In April 1989, reacting to public criticism, the experts of the City Institute for Protection of Cultural Heritage developed a project to mark the memory of former Armenian church, which envisioned the floor arrangement of the site using a material of different kind than the one on the pavement. The same year, the foundations were paved with red marble and along the pavement, at the place where apse used to be, a parallelepiped stone was placed inscribing the following words: *On this sight stood the Armenian church from 1746 to 1963*. Sadly, since the choice of the stone for the inscription was not adequate, the passersby can hardly recognize the words.

Was another tragic event required in order for Novi Sad public to get interested in the fate of the former Armenian church? On December 7th 1988, Armenia was struck by a catastrophic earthquake, which killed over 25 000 people and left half a million homeless. Among the countries that sent the air support to the Armenian population was Yugoslavia, and the situation in Armenia was extensively reported in all the media. The campaign of food and medicine transport involved the best pilots that used to land in Yerevan in almost impossible conditions. However, only four days after the earthquake, in the vicinity of the Yerevan airport, Yugoslav plane crashed and seven crew members lost their lives. Their tragic fate and the misfortune of Armenian people reminded the public of the historic and cultural ties that had existed between the two nations.

Adding up to the ambience of the site where the Armenian church used to be, a monumental khachkar (Armenian cross-stone) was placed as a gift to Novi Sad from the Serbian-Armenian Friendship Society. Its location in the immediate vicinity of the old tomb and marked foundations of the church shows the gratitude to the city for offering shelter to the Armenian refugees in 1739 and, at the same time, pays tribute to the dead Yugoslavian pilots. Ceremoniously unveiled on January 15th 1993, it was one out of two khachkars made by Armenian artists that were brought to Yugoslavia. Khachkar in Novi Sad was made of two detached asymmetrical monolith pieces of red volcanic stone (tuff). On one part of the monument there is a scene of The Crucifixion on

the filigree embossed background. This kind of khachkar carries a name *Holy Saviour*, and it is seldom seen. On the other monolith piece, on the opposite side, there are embossed names of the dead pilots together with an inscription in Armenian, reminding of the Armenian immigration to Novi Sad in 18th century. This work of art and a distinctive symbol of the Armenian people which is unique in Vojvodina, was declared a protected cultural monument. Unfortunately, nowadays, very few passersby are aware of its true meaning and the reason for its placement.

Издавач: Музеј града Новог Сада

За издавача: MSc Весна Јовичић

Аутор: Љиљана Лазић

Рецензент: др Вера Јовановић

Стручни сарадници: Катарина Добрић, Душица Веселинов, Бабкен Симоњан

Лектор: Бранка Лугоња

Преводиоци: Сава Ракић (енглески), Марија Бори (мађарски), Сања Панфилов (немачки), Љубомир Вујаклија (немачки), Томислава Јелић (латински), Тамина Кесић (италијански), Лејла Хабозијан (јерменски), Бабкен Симоњан (јерменски)

Фотографије: Феђа Киселички, Боривој Миросављевић, Бабкен Симоњан, Љиљана Лазић, Душица Веселинов, Александар Мишков, архива ПЗЗЗСК, архива „Magyar Szo“, архива ЈП Урбанизам

Дизајн и припрема за штампу: Вера Карић

Штампа: Службени гласник

Тираж: 700

Захваљујемо се на помоћи следећим институцијама и појединцима који су помогли током истраживања:

Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, Заводу за заштиту споменика културе града Новог сада, Историјском архиву града Новог Сада, Архиву Војводине, Архиву Суботичке бискупије, Музеју Војводине, Библиотеци града Новог Сада, Галерији Матице српске, Библиотеци Матице српске, Заједници Јермена Србије, ЈП „Урбанизам“, фото-редакцији „Magyar Szo“

Мирку Штефковићу, Љубомиру Вујаклији, Ружи Дотлић, Шарлоти Картаг, Вукосави Пејин, Влади Врговићу, Дарку Полићу, Бориславу Хложану, Боривоју Миросављевићу, проф. Николи Грдинићу, Тот Батори Ержебет, Давид Чили, Александру Станојловићу, др Петру Рокаи, Драшку Ређепу, Мирку Тишми, Лејли Хабозијан.

Публикација је реализована захваљујући средствима Управе за културу Града Новог Сада.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

726.54(497.113 Novi Sad)
271.72

ЛАЗИЋ, Љиљана
Јерменска црква у Новом Саду : избрисана баштина / Љиљана Лазић. - Нови Сад : Музеј града Новог Сада, 2014 (Београд : Службени гласник). - 224 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 700. - Библиографија.

ISBN 978-86-7637-077-1

а) Јерменска црква - Нови Сад
COBISS.SR-ID 284140039